

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Міністерство освіти і науки України

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

АФОНІНА ОЛЬГА ВОЛОДИМИРІВНА

УДК 342.72/.73

ДИСЕРТАЦІЯ
КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ФОРМИ ПОЛІТИЧНОЇ АКТИВНОСТІ
ГРОМАДЯН, ЩО РЕАЛІЗУЮТЬСЯ ЗА ДОПОМОГОЮ
ІНФОРМАЦІЙНО-КОМУНІКАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ

Спеціальність 081 Право

(Галузь знань 08 Право)

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ / **О. В. Афоніна**

Науковий керівник – **Воронов Марк Миколайович**, кандидат юридичних наук,
доцент

Харків – 2025 рік

АНОТАЦІЯ

Афоніна О. В. Конституційно-правові форми політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 - Право. – Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, Міністерство освіти і науки України, Харків, 2025.

Дисертацію присвячено формуванню цілісної концепції конституційно-правових форм політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ), та формулюванню загальних підходів до їх врегулювання в конституційному законодавстві України з урахуванням сучасних політико-правових реалій і тенденцій розвитку інформаційного суспільства.

У роботі визначено поняття та ознаки конституційно-правових форм політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ, встановлено видове розмаїття цих форм і здійснено їх класифікацію. Авторкою введено в науковий обіг поняття «конституційно-правові форми політичної активності громадян», під якими пропонується розуміти зовнішні прояви активної поведінки особи в політичній сфері, котрі в силу їх значущості для демократичного устрою отримують конституційно-правове закріплення у вигляді певних основних прав і свобод людини і громадянина (або окремих правомочностей, що складають ці права і свободи), гарантуються державою і характеризують спосіб реалізації політичної активності в юридичній площині.

Конституційно-правові форми політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ, пропонується розуміти як зовнішній вираз здійснення народовладдя, що визначений державою для забезпечення і реалізації політичних прав і свобод громадян та ґрунтується на використанні програмно-технічних засобів, інтегрованих з метою збирання, обробки, зберігання, розповсюдження, демонстрації та використання даних в політичних інтересах їх користувачів. До основних ознак таких форм віднесено: політико-правова

природу; конституційно-правове закріплення; демократизм, технологічність, оперативність, транскордонний характер, інтерактивність, транспарентність, необхідність електронної ідентифікації суб'єкта, доступність, адаптивність.

Крім того, автором з'ясовано роль і місце конституційно-правових форм політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ, у системі електронного врядування та електронної демократії. Встановлено діалектичний зв'язок між розвитком різних форм політичної активності громадян і відповідними демократичними інноваціями для участі в управлінні державними справами; обґрунтовано, що названі форми, реалізовані через ІКТ, відіграють ключову роль у формуванні механізмів електронного врядування (e-government) і електронної демократії (e-democracy). Запропоновано інтегрований підхід до розуміння конституційно-правових форм політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ, через їх розгляд у трьох взаємопов'язаних аспектах: через механізми електронної участі (e-participation), через їхню роль у здійсненні електронного врядування (e-government) та через їх інтеграцію в правову систему (involvement in the legal system) задля забезпечення ефективної реалізації особистих і політичних прав громадян у цифровому середовищі.

Відзначено, що запровадження ІКТ в аспекті політико-правової участі громадян має розглядатися принаймні в трьох аспектах: 1) формування стандартів якості політичного спілкування та відповідне нормативно-правове врегулювання тих форм політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ; 2) зростання впливу та значення цифрових платформ у структуруванні форми політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ; 3) встановлення чіткого розмежування між офіційними та неофіційними формами політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ. Наголошено, що саме реалізація закріплених в конституції політичних та інформаційних прав громадянами за своїм змістом і визначає формальний, тобто офіційний формат політичної активності громадян.

Обґрунтовано висновок, що ефективно забезпечення державою гарантій для конституційно-правових форм політичної активності громадян, що

реалізуються за допомогою ІКТ, неможливе без вирішення наступних завдань, які постають перед органами державної влади та місцевого самоврядування:

- 1) забезпечити зворотній зв'язок щодо запропонованої громадянами думки, адже якщо фінальний результат від будь-якої комунікації громадянин-влада не буде представлений з урахуванням наданих думок учасників, то громадяни можуть взагалі знецінити такі процедури;
- 2) вирішити проблеми із потенційною небезпекою в питаннях маніпулювання темами, які стають предметами обговорення, у тому числі запобігати будь-яким проявам такого явища, як мова ворожнечі;
- 3) зрозуміти та передбачити ризики щодо якості отриманих результатів у разі недостатньої обґрунтованості або низької освіченості самих учасників під час комунікацій із владою через ІКТ стосовно питання, які обговорюються.

Розкрито міжнародно-правові стандарти регулювання форм політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ, та їх вплив на національне законодавство. Визначено наступні міжнародно-правові принципи у сфері реалізації правових форм політичної активності громадян за допомогою ІКТ:

- 1) сумісності з демократичним устроєм держави;
- 2) рівного доступу;
- 2) свободи вибору форм;
- 3) рівнозначності онлайн і офлайн форм;
- 4) надійної автентифікації громадян;
- 5) захисту персональних даних;
- 6) оперативності й результативності;
- 7) забезпечення юридичного захисту прав та інтересів громадян.

Узагальнено досвід зарубіжних держав щодо визначення конституційно-правових основ регулювання форм політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ. Виокремлено чотири основні підходи до формування правової політики держави у сфері електронної демократії: ліберальний, централізований, партисипативний, а також комплексний. Удосконалено наукові погляди на еволюцію до конституційно-правового регулювання форм політичної активності громадян, що здійснюються за допомогою ІКТ.

З'ясовано, що жодна із сучасних конституцій, незалежно від того, до

якого «покоління» вона належить, не виокремлює правові форми політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ, побіжно розглядаючи названі форми лише як прояв тих чи інших громадянських і політичних прав особи (чи їх окремих правомочностей) за способом (інструментарієм) їх реалізації. Розкрито еволюцію до конституційно-правового регулювання форм політичної активності громадян, що здійснюються за допомогою ІКТ. На конкретних прикладах зарубіжного конституціоналізму продемонстровано, що за загальним правилом, першим кроком на цьому шляху є прийняття так званого інформаційного законодавства, другим – внесення змін до законів про звернення громадян (в частині електронних звернень і петицій) та про адміністративні процедури (в частині запровадження електронних комунікацій G2C), а третім – запровадження ІКТ у виборчий та референдний процес. Обґрунтовано висновок про лідируючі позиції держав-членів Європейського Союзу (передусім Данії, Естонії, Нідерландів, Фінляндії та Швеції) у даній сфері, а відтак про доцільність слідування національного законодавства в руслі відповідних правових стандартів ЄС.

На конкретних прикладах продемонстровано, що різні форми політичної активності громадян, котрі реалізуються за допомогою ІКТ, активно впроваджувались в Україні на всіх рівнях публічного врядування в період 2018-2021 рр. Ключовим у даному плані стало прийняття восени 2017 року двох політико-правових документів: Концепції розвитку електронного урядування в Україні та Концепції розвитку електронної демократії в Україні. Саме ці документи відкрили сучасний етап розвитку вітчизняного конституційного законодавства у досліджуваній нами сфері. Одночасно із цим варто наголосити, що із 24 лютого 2022 року – з моменту повномасштабного вторгнення Російської Федерації на територію України – багато процесів із реформування чи впровадження інструментів електронної демократії були залишені на паузі. Так, зокрема, це стосується платформи «ВзаємоДія».

Обґрунтовано пріоритетні напрямки розвитку конституційно-правового регулювання форм політичної активності громадян, що реалізуються за

допомогою ІКТ, в Україні. До таких напрямків віднесено: 1) подальшу деталізацію та систематизацію конституційно-правових норм, що визначають форми політичної активності громадян, котрі реалізуються за допомогою ІКТ, з урахуванням кросдисциплінарності пов'язаних із цим питань; 2) завершення розробки та запуск в експлуатацію системи «ВзаємоДія», прийняття законодавства, що регламентує питання функціонування даної системи; 3) забезпечення належної електронної автентифікації громадян та захисту персональних даних в процесі реалізації політичної активності громадян; 4) законодавче встановлення порядку використання ІІІ в процесі реалізації політичної активності громадян; 5) розробка ефективних механізмів запобігання і протидії зловживанню електронними формами політичної активності громадян, як-от розпалювання ворожнечі, поширення неправдивих відомостей, збудження громадян до насильницької зміни конституційного ладу тощо.

Сформульовано конкретні пропозиції щодо вдосконалення конституційно-правового регулювання за предметом дослідження. Зокрема, запропоновано прийняти Закон України «Про електронну демократію», який би комплексно врегулював систему й порядок реалізації правових форм політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ, в системному зв'язку з питаннями цифрової ідентифікації особи, захисту персональних даних, розвитку електронного врядування на всіх рівнях державно-політичної організації. Представлено концепцію структури даного Закону.

Ключові слова: конституціоналізм, права людини, політичні права і свободи, інформаційні права, цифрові права, політична активність, електронна демократія, демократія участі, громадянське суспільство, електронне врядування, інформаційно-комунікаційні технології.

SUMMARY

Afonina O. V. Constitutional and legal forms of political activity of citizens implemented through information and communication technologies. – Qualifying scientific work as the manuscript.

Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy in specialty 081 - Law. – V.N. Karazin Kharkiv National University, Ministry of Education and Science of Ukraine, Kharkiv, 2025.

The dissertation is dedicated to the development of a comprehensive concept of the constitutional and legal forms of citizens' political activity, which are implemented through information and communication technologies (ICT), and to the formulation of general approaches to their regulation within the constitutional legislation of Ukraine, taking into account contemporary political and legal realities and the trends of information society development.

The study defines the concept and characteristics of the constitutional and legal forms of citizens' political activity implemented through ICT, establishes the diversity of these forms, and provides their classification. The author introduces into scientific discourse the concept of "constitutional and legal forms of citizens' political activity," which is proposed to be understood as the external manifestations of an individual's active behavior in the political sphere, which, due to their significance for the democratic order, receive constitutional and legal recognition in the form of certain fundamental rights and freedoms of individuals and citizens (or specific legal entitlements constituting these rights and freedoms), are guaranteed by the state, and characterize the manner in which political activity is exercised within the legal domain.

The constitutional and legal forms of citizens' political activity implemented through ICT are proposed to be understood as an external expression of the exercise of popular sovereignty, determined by the state to ensure and realize citizens' political rights and freedoms. These forms are based on the use of software and technical means integrated for the purpose of collecting, processing, storing, disseminating, demonstrating, and utilizing data in the political interests of their users.

The fundamental characteristics of these forms include: their political and legal nature; constitutional and legal recognition; democratic nature; technological advancement; efficiency; cross-border character; interactivity; transparency; the necessity of electronic identification of the subject; accessibility; and adaptability.

Furthermore, the author has examined the role and place of constitutional and legal forms of citizens' political activity implemented through ICT within the system of e-governance and e-democracy. A dialectical relationship has been established between the development of various forms of citizens' political activity and corresponding democratic innovations for participation in state governance. It is substantiated that these forms, when implemented through ICT, play a key role in shaping the mechanisms of e-governance and e-democracy.

An integrated approach to understanding the constitutional and legal forms of citizens' political activity implemented through ICT has been proposed, considering them through three interrelated aspects: as mechanisms of e-participation; as an integral part of e-governance; as their involvement in the legal system to ensure the effective realization of individual and political rights of citizens in the digital environment.

It has been noted that the introduction of ICT in the context of citizens' political and legal participation should be considered in at least three aspects: the establishment of quality standards for political communication and the corresponding normative and legal regulation of those forms of citizens' political activity that are implemented through ICT; the increasing influence and significance of digital platforms in structuring the forms of citizens' political activity implemented through ICT; the establishment of a clear distinction between official and unofficial forms of citizens' political activity implemented through ICT.

It has been emphasized that the implementation of constitutionally enshrined political and informational rights by citizens determines the formal, i.e., official, format of citizens' political activity.

It is substantiated that the effective state guarantee of constitutional and legal forms of citizens' political activity implemented through ICT is impossible without

addressing the following tasks, which arise before state authorities and local self-government bodies: ensuring feedback regarding the opinions expressed by citizens—if the final result of any citizen-government communication does not incorporate the views provided by participants, citizens may lose trust in such procedures altogether; addressing the risks of manipulation in the topics that become the subject of discussion, including preventing any manifestations of hate speech; understanding and anticipating the risks associated with the quality of the results obtained in cases where participants in communication with the government via ICT lack sufficient justification or education regarding the issues under discussion.

The international legal standards for regulating the forms of citizens' political activity implemented through ICT and their influence on national legislation have been examined. The following international legal principles in the field of legal forms of citizens' political activity through ICT have been identified: compatibility with the democratic order of the state; equal access; freedom of choice of forms; equivalence of online and offline forms; reliable authentication of citizens; personal data protection; efficiency and effectiveness; ensuring legal protection of citizens' rights and interests.

The experience of foreign states in defining the constitutional and legal foundations for regulating the forms of citizens' political activity implemented through ICT has been summarized. Three primary approaches to the formation of state legal policy in the field of e-democracy have been identified: liberal, centralized, participatory, as well as a comprehensive approach.

Scientific perspectives on the evolution of constitutional and legal regulation of citizens' political activity through ICT have been refined.

It has been established that none of the modern constitutions, regardless of their "generation", explicitly distinguishes the legal forms of citizens' political activity implemented through ICT. Instead, they address these forms only indirectly, considering them as manifestations of certain civil and political rights (or specific legal entitlements) based on the means (tools) of their implementation.

The evolution of constitutional and legal regulation concerning the forms of citizens' political activity implemented through ICT has been revealed. Specific

examples from foreign constitutionalism demonstrate that, as a general rule, the first step in this process is the adoption of so-called information legislation; the second step involves amendments to laws on citizens' petitions and appeals (particularly in terms of electronic petitions and appeals) and administrative procedures (regarding the introduction of electronic G2C communications); the third step is the implementation of ICT in electoral and referendum processes.

It has been substantiated that European Union member states primarily Denmark, Estonia, the Netherlands, Finland, and Sweden hold leading positions in this field. Accordingly, it is advisable for national legislation to align with the relevant EU legal standards.

Specific examples demonstrate that various forms of citizens' political activity implemented through ICT were actively introduced in Ukraine at all levels of public governance during the period 2018–2021. A key development in this regard was the adoption, in the autumn of 2017, of two political and legal documents: the Concept for the Development of E-Government in Ukraine and the Concept for the Development of E-Democracy in Ukraine. These documents initiated the modern stage of the development of national constitutional legislation in the field under study.

At the same time, it should be emphasized that since February 24, 2022 following the full-scale invasion of Ukraine by the Russian Federation many processes related to the reform and implementation of e-democracy tools have been put on hold. This applies, in particular, to the "VzaemoDiia" (Interaction) platform.

The priority areas for the development of constitutional and legal regulation of citizens' political activity implemented through ICT in Ukraine have been substantiated. These include: further detailing and systematizing constitutional and legal norms defining forms of citizens' political activity through ICT, taking into account the interdisciplinary nature of related issues; completion of the development and launch of the "VzaemoDiia" system, along with the adoption of legislation governing its functioning; ensuring proper electronic authentication of citizens and protection of personal data in the process of political participation; legislative regulation of the use of artificial intelligence (AI) in the exercise of citizens' political

activity; development of effective mechanisms to prevent and counteract abuses in electronic forms of political activity, including incitement of hatred, dissemination of false information, and agitation for the violent overthrow of the constitutional order, among others.

Concrete proposals for improving constitutional and legal regulation on the subject of the study have been formulated. In particular, it has been proposed to adopt the Law of Ukraine "On Electronic Democracy," which would comprehensively regulate the system and procedure for implementing legal forms of citizens' political activity through ICT in systematic connection with issues of digital identity, personal data protection, and the development of e-governance at all levels of the state-political organization. A conceptual structure for this law has also been presented.

Key words: constitutionalism, human rights, political rights and freedoms, informational rights, digital rights, political activity, electronic democracy, participatory democracy, civil society, e-governance, information and communication technologies.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:

Наукові публікації, у яких відображено основні результати дисертації:

1. Афоніна О. В. Реалізація політичних прав громадян через онлайніві (електронні консультації). *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2018. № 3 (Спецвипуск). С. 220–223. URL: <https://visnik.dduvs.edu.ua/index.php/visnyk/issue/view/40/12>.

2. Afonina O. V. Constitutional and legal forms of political activity of citizens implemented with the help of information and communication technology: concepts, tasks and functions. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2022. № 4. С. 84–88. URL: <https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2022/11/17-1.pdf>.

3. Афоніна О. В. Класифікація конституційно-правових форм політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: «Право». 2022. Вип. 72. Ч. 1. С. 217–222. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2023/01/38.pdf>.

4. Афоніна О. В. Розвиток законодавства про конституційно-правові форми політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій: досвід України. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Серія: «Право». 2023. № 35. С. 52–67. URL: <https://periodicals.karazin.ua/law/article/view/21868>.

5. Афоніна О. В. Штучний інтелект як чинник впливу на розвиток електронної демократії: законодавчий досвід ЄС та України *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Серія: «Право». 2024. Вип. 38. С. 54–62. URL: <https://periodicals.karazin.ua/law/article/view/24653>.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Афоніна О. В. Конституційно-правові форми політичної активності громадян, що реалізуються з допомогою інформаційно-комунікаційних технологій: до постановки проблеми. *Сучасний вимір прав людини: конституційний контекст (XI Тодиківські читання)*: зб. матеріалів учасн.

Міжнар. наук. конф. (м. Харків, 26–27 жовт. 2018 р.). Харків, 2018. С. 27–28.
URL: <https://tchytannya.org.ua/wp-content/uploads/todyka/digest/digest-11.pdf>.

2. Афоніна О. В. «Hate speech» та реалізація політичних прав громадянами за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій. *Парадигми конституційного права: історія та сучасність (XI Тодиківські читання)*: зб. матеріалів учасн. Міжнар. наук. конф. (м. Харків, 1–2 лист. 2019 р.). Харків, 2021. С. 105–107. URL: <https://tchytannya.org.ua/wp-content/uploads/todyka/digest/digest-12.pdf>.

3. Afonina O. V. About the principles of legal forms of realization of political activity of citizens with the use of ICT. *Problèmes et perspectives d'introduction de la recherche scientifique innovante: Recueil de rapports scientifiques de la Conférence scientifique et pratique internationale* (Bruxelles, 29 novembre 2019). Numéro 6. P. 62–64. URL: <https://ojs.ukrlogos.in.ua/index.php/conferences/issue/view/2019.11.29/2019.29.11.v6>.

4. Афоніна О. В. Досвід місцевого самоврядування країн Європейського Союзу в запровадженні інструментів електронної участі громадян. *Регіональна політика ЄС: концепції, напрями, значення для України*: зб. матеріалів учасн. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 23 квіт. 2021 р.). Харків, 2021. С.115–118. URL: https://law.karazin.ua/resources/doks2021/nauka/repozitary/Konferentsiia_23-04-2021_Zbirka_tez.pdf.

5. Афоніна О. В. Щодо нормативно-правового врегулювання конституційно-правових форм політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій. *Становлення та розвиток місцевого самоврядування в Україні*: зб. матеріалів учасн. X Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Хмельницький, 7 груд. 2021 р.). Хмельницький: Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, 2021. С. 14–16. URL: <https://univer.km.ua/sites/default/files/%D0%9D%D0%B0%D1%83%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B0%20%D0%B4%D1%96%D1%8F%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C/%D0%A5%20%D0%92%D1%81%D0%B>

5%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0%20%D0%BD%D0%B0%D1%83%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%BE-%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%BA%D1%82%D0%B8%D1%87%D0%BD%D0%B0%20%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%84%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%BD%D1%86%D1%96%D1%8F%20%D0%A1%D1%82%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F%20%D1%82%D0%B0%20%D1%80%D0%BE%D0%B7%D0%B2%D0%B8%D1%82%D0%BE%D0%BA%20%D0%BC%D1%96%D1%81%D1%86%D0%B5%D0%B2%D0%BE%D0%B3%D0%BE%20%D1%81%D0%B0%D0%BC%D0%BE%D0%B2%D1%80%D1%8F%D0%B4%D1%83%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F%20%D0%B2%20%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%96%2007.12.2021.pdf.

6. Афоніна О. В. Міжнародно-правові стандарти регулювання форм політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій. *Муниципальна реформа в контексті євроінтеграції України: позиція влади, науковців, профспілок та громадськості*: зб. матеріалів учасн. Міжнар. наук. конф. (м. Київ, 10 груд. 2021 р.) Київ, 2021. С. 289–295. URL: https://www.socosvita.kiev.ua/sites/default/files/Materials_V_Conference_Dec_10_2021_0.pdf.

7. Афоніна О. В. Основні напрями розвитку електронної демократії задля забезпечення прав і свобод громадян України. *Децентралізація публічної влади в Україні: здобутки, проблеми та перспективи*: зб. матеріалів учасн. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 17 черв. 2022 р.). Львів, 2022. С. 284–289. URL: <https://constitutionalist.com.ua/wp-content/uploads/2022/08/ZBIRNYK-international-konfer.-Lviv-2022.pdf>.

8. Афоніна О. В. Цифрова особистість як необхідний елемент функціонування електронної демократії. *Конституційне право ЄС в аспекті євроінтеграції України*: зб. матеріалів учасн. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 21 квіт. 2023 р.). Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2023. С. 144–147.

URL: https://law.karazin.ua/resources/doks2021/nauka/repozitary/Konferentsiia_21-04-2023_Zbirka_tez.pdf.

9. Афоніна О. В. Щодо досвіду Європейського Союзу в підході до законодавчого регулювання штучного інтелекту як чинника впливу на розвиток електронної демократії. *Права людини в правовій системі ЄС*: зб. матеріалів учасн. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 26 квіт. 2024 р.). ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2024. С. 11–14.

URL: https://law.karazin.ua/resources/doks2021/nauka/repozitary/Konferentsiia_26-04-2024_Zbirka_tez.pdf.

Наукові праці, які додатково відображають наукові результати дисертації:

1. Afonina O. V. Influence of electronic participation on sustainable governance of country. *Grail of science*. 2021. № 9. P. 136–139.

URL: <https://ojs.ukrlgos.in.ua/index.php/grail-of-science/issue/view/22.10.2021/614>.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ФОРМИ ПОЛІТИЧНОЇ АКТИВНОСТІ ГРОМАДЯН ЯК ФЕНОМЕН ЕЛЕКТРОННОЇ ДЕМОКРАТІЇ... 12	
1.1. Поняття та ознаки конституційно-правових форм політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ).....	12
1.2. Класифікація конституційно-правових форм політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ.....	39
1.3. Конституційно-правові форми політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ, і електронна демократія: доктринальні засади.....	64
Висновки до розділу 1.....	88
РОЗДІЛ 2. РЕГУЛЮВАННЯ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИХ ФОРМ ПОЛІТИЧНОЇ АКТИВНОСТІ ГРОМАДЯН, ЩО РЕАЛІЗУЮТЬСЯ ЗА ДОПОМОГОЮ ІКТ: СВІТОВИЙ ДОСВІД, СУЧАСНИЙ СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ.....	90
2.1. Міжнародно-правові основи та стандарти регулювання форм політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ, та їх вплив на національне законодавство.....	90
2.2. Конституційно-правове регулювання форм політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ: зарубіжний досвід.....	115
2.2.1. Європа.....	117
2.2.2. Північна і Південна Америка.....	137
2.2.3. Азія і Океанія.....	146
2.2.4. Африка.....	161
2.3. Конституційно-правове регулювання форм політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ, в Україні: еволюція, сучасний стан, пріоритетні напрямки розвитку.....	171
Висновки до розділу 2.....	205
ВИСНОВКИ.....	206
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	215
ДОДАТКИ.....	262

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Перехід світової спільноти від індустріального до інформаційного суспільства суттєво позначився на формах політичної активності громадян. Дедалі більше таких форм здійснюється з використанням інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) і з огляду на їх важливість для розвитку електронної демократії та забезпечення політичних прав і свобод громадян отримує конституційно-правове регулювання.

Поняття політико-правової активності громадян в Інтернеті є міждисциплінарним та включає такі практики, як електронне голосування, електронні звернення та петиції, онлайн-консультації, онлайн-опитування, громадський діалог на Інтернет-форумах, онлайн-чати, прийняття групових рішень в онлайн-режимі тощо.

Різним видам активності громадян у глобальній мережі були присвячені спеціальні міжнародні науково-практичні конференції: в університеті Карнегі-Меллона (2003 р.), в Стенфордському університеті (2005 р.), Каліфорнійському університеті в Берклі (2008 р.), в Лідсському університеті (2010 р.) та ін. На них було акцентовано увагу на тому, що активність громадян у мережі Інтернет отримує на сьогодні вирішальне значення для функціонування відкритого демократичного суспільства і побудови суспільного консенсусу. Зокрема, інтернет-обговорення можуть мати позитивні наслідки для демократії, адже соціальні медіа можуть посилювати громадянську участь та демократичне прийняття рішень. Онлайн-простір дозволяє забезпечити більш рівноправні та децентралізовані комунікації, об'єднуючи численних за різноманітними підставами (сферами діяльності, віком, місцем проживання. При цьому учасники мають рівні можливості висловлювати свої думки, порушувати питання та обмінюватися інформацією.

Питання, пов'язані з конституційно-правовими засадами взаємодії людини і держави в умовах інформаційного суспільства, досліджували в загальному контексті як вітчизняні, так і зарубіжні вчені, зокрема: Ю. Атаманова, О. Баранов, О. Барназюк, Д. Бел, О. Денісова, М. Кастельс, В. Кір'ян,

А. Колодюк, М. Макклюен, Й. Масуда, О.А. Миндрова, І. Мукомела, О. Нестеренко, В. Політанський, І. Роскошний, М. Савюк, В. Серьогін, Е. Тофлер, В. Цимбалюк, Ф. Уебстер, О. Чуб та ін. Окремі аспекти електронної демократії розглядали у своїх працях О. Бухтатий, І. Климков, М. Липчук, А. Мезенцев, А. Назарко, С. Соловійов, Я. Турчин та інші. Проте форми політико-правової активності громадян у конституційно-правовому аспекті досі не були предметом самостійного дисертаційного дослідження.

Бурхливий розвиток ІКТ і зумовлена ним поява дедалі нових форм політичної активності громадян потребують адекватного правового регулювання, а оскільки така активність має значною мірою політичний характер, – то й регулювання на конституційно-правовому рівні. Втім доктринальна основа для такого регулювання поки що перебуває на стадії формування, що не відповідає сучасним політико-правовим і технологічним викликам, які постали перед сучасним суспільством.

Вказані питання є актуальними не лише з суто теоретичного погляду, а й в праксеологічному аспекті. На сьогодні для українського суспільства особливої актуальності й гостроти набуває питання організаційно-правового механізму реалізації політичної активності громадян як важливого елемента електронної демократії.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертаційного дослідження сформульована згідно із Законом України «Про пріоритетні напрями розвитку науки і техніки» від 11 липня 2001 р. № 2623-III та Пріоритетними напрямками фундаментальних та прикладних наукових досліджень у галузі права, передбаченими Стратегією розвитку Національної академії правових наук України на 2021-2025 роки. Тема дисертації затверджена вченою радою юридичного факультету Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, протокол № 3 від 24.10.2018 р.

Об'єктом дослідження є система суспільних відносин, пов'язаних із правовим забезпеченням політичної активності громадян. *Предметом* дослідження є конституційно-правові форми політичної активності громадян,

що реалізуються за допомогою ІКТ.

Метою даного дисертаційного дослідження є формування цілісної концепції конституційно-правових форм політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ, та формулювання загальних підходів до їх врегулювання в конституційному законодавстві України з урахуванням сучасних політико-правових реалій і тенденцій розвитку інформаційного суспільства.

Для реалізації поставленої мети визначено наступні *завдання* дисертаційного дослідження:

- визначити поняття та ознаки конституційно-правових форм політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ;
- встановити видове розмаїття конституційно-правових форм політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ, здійснити їх класифікацію;
- з'ясувати роль і місце конституційно-правових форм політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ), у системі електронного врядування та електронної демократії;
- розкрити міжнародно-правові стандарти регулювання форм політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ, та їх вплив на національне законодавство;
- узагальнити досвід зарубіжних держав щодо визначення конституційно-правових основ регулювання форм політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ;
- обґрунтувати пріоритетні напрямки розвитку конституційно-правового регулювання форм політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ, в Україні.

Методи дослідження. Методологічною основою дослідження є філософський діалектико-матеріалістичний підхід, що передбачає розгляд права, держави та ІКТ як матеріальної реальності, що існує об'єктивно і невпинно

розвивається під впливом внутрішніх суперечностей за активної, творчої ролі людини. Юридичну природу конституційно-правових форм політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ, а також зміст конституційно-правових інститутів, що закріплюють ці форми, досліджено за допомогою герменевтичного, формально-логічного та формально-юридичного методів (підрозділи 1.1-1.2, 2.2-2.3). Роль і значення тих чи інших форм політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ, в системі електронного врядування та електронної демократії розглянуто з використанням системно-структурного і структурно-функціонального методів (підрозділ 1.3). Хронологічний історико-правовий метод дослідження застосований для дослідження еволюції конституційно-правового регулювання форм політичної активності громадян в Україні та зарубіжних державах (підрозділи 2.2-2.3). Сучасні конституційні моделі регулювання правових форм політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ, досліджено в порівняльно-правовому плані (підрозділ 2.2). Логіко-семантичний метод надав можливість сформулювати рекомендації щодо внесення змін і доповнень до чинного конституційного законодавства (підрозділ 2.3). У роботі над усіма структурними підрозділами дисертації широко використано такі логічні прийоми, як аналіз і синтез, визначення і класифікація. При дослідженні поняття та сучасного стану конституційно-правового забезпечення політичної активності громадян, електронного врядування й електронної демократії в Україні та за кордоном (підрозділи 1.1., 2.2, 2.3) використано статистичний і соціологічний методи.

Емпіричну базу дослідження складають матеріали практичного застосування чинного українського й зарубіжного законодавства, котре закріплює конституційно-правові форми політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ, результати статистичних досліджень і соціологічних опитувань, аналітичні матеріали міжнародних правозахисних та економічних інституцій. Нормативну основу дослідження складають Конституція України та конституції більш як сорока зарубіжних держав,

міжнародно-правові акти та національне законодавство, що стосуються запровадження електронного врядування й електронної демократії.

Наукова новизна дослідження зумовлена тим, що проблема конституційно-правових форм політичної активності громадян, котрі реалізуються за допомогою ІКТ, досі не була предметом дисертаційного чи монографічного дослідження, а наявні здобутки вітчизняних і зарубіжних авторів у даній сфері не можуть задовольнити потреби вітчизняної політико-правової практики. Новаторським є й методологічний підхід автора, оскільки в дисертації вперше надано юридичну характеристику електронного врядування й електронної демократії через конституційно-правові форми політичної активності громадян.

Найбільш значущі результати даного дисертаційного дослідження полягають у тому, що в ньому:

уперше:

- введено в науковий обіг поняття «конституційно-правові форми політичної активності громадян», під якими пропонується розуміти зовнішні прояви активної поведінки особи в політичній сфері, котрі в силу їх значущості для демократичного устрою отримують конституційно-правове закріплення у вигляді певних основних прав і свобод людини і громадянина (або окремих правомочностей, що складають ці права і свободи), гарантуються державою і характеризують спосіб реалізації політичної активності в юридичній площині;

- розкрито юридичну природу конституційно-правових форм політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ; їх пропонується розуміти як зовнішній вираз здійснення народовладдя, що визначений державою для забезпечення і реалізації політичних прав і свобод громадян та ґрунтується на використанні програмно-технічних засобів, інтегрованих з метою збирання, обробки, зберігання, розповсюдження, демонстрації та використання даних в політичних інтересах їх користувачів;

- визначено ознаки конституційно-правових форм політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ; до таких ознак

віднесено: політико-правова природа; конституційно-правове закріплення; демократизм, технологічність, оперативність, транскордонний характер, інтерактивність, транспарентність, необхідність електронної ідентифікації суб'єкта, доступність, адаптивність;

- встановлено видове розмаїття конституційно-правових форм політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ; здійснено їх класифікацію за багатьма критеріями, у т.ч.: за їх функціями; за характером мотивації суб'єкта; за способом реалізації; за цільовою спрямованістю; за ініціатором, за суб'єктом; за змістом; за ступенем обов'язковості проведення; за характером обов'язковості наслідків; за результатом, на досягнення якого спрямовані; за масштабом та значущістю питань, що вирішуються; за сферами суспільного життя, яких вони стосуються; за форматом взаємодії інструмента ІКТ із громадянами;

- встановлено діалектичний зв'язок між розвитком різних форм політичної активності громадян і відповідними демократичними інноваціями для участі в управлінні державними справами; обґрунтовано, що названі форми, реалізовані через ІКТ, відіграють ключову роль у формуванні механізмів електронного врядування (*e-government*) і електронної демократії (*e-democracy*);

- запропоновано інтегрований підхід до розуміння конституційно-правових форм політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ, через їх розгляд у трьох взаємопов'язаних аспектах; через механізми електронної участі (*e-participation*), через їхню роль у здійсненні електронного врядування (*e-government*) та через їх інтеграцію в правову систему (*involvement in the legal system*) задля забезпечення ефективної реалізації особистих і політичних прав громадян у цифровому середовищі;

- узагальнено зарубіжний досвід щодо визначення конституційно-правових основ регулювання форм політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ; обґрунтовано висновок про лідируючі позиції держав-членів Європейського Союзу (передусім Данії, Естонії, Нідерландів, Фінляндії та Швеції) у даній сфері, а відтак про доцільність слідування

національного законодавства в руслі відповідних правових стандартів ЄС.

удосконалено:

- доктринальні підходи до розуміння міжнародно-правових стандартів у галузі прав людини; визначено міжнародно-правові принципи у сфері реалізації правових форм політичної активності громадян за допомогою ІКТ: 1) сумісності з демократичним устроєм держави; 2) рівного доступу; 2) свободи вибору форм; 3) рівнозначності онлайн і офлайн форм; 4) надійної автентифікації громадян; 5) захисту персональних даних; 6) оперативності й результативності; 7) забезпечення юридичного захисту прав та інтересів громадян;

- наукові погляди на зарубіжний досвід конституційно-правового регулювання форм політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ; виокремлено чотири основні підходи до формування правової політики держави у сфері електронної демократії: ліберальний, централізований, партисипативний, а також комплексний;

дістали подальший розвиток:

- вчення про «покоління» конституцій та особливості їх форми і змісту; з'ясовано, що жодна із сучасних конституцій, незалежно від того, до якого «покоління» вона належить, не виокремлює правові форми політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ, побіжно розглядаючи названі форми лише як прояв тих чи інших громадянських і політичних прав особи (чи їх окремих правомочностей) за способом (інструментарієм) їх реалізації;

- наукові погляди на еволюцію до конституційно-правового регулювання форм політичної активності громадян, що здійснюються за допомогою ІКТ; з'ясовано, що за загальним правилом, першим кроком на цьому шляху є прийняття так званого інформаційного законодавства, другим – внесення змін до законів про звернення громадян (в частині електронних звернень і петицій) та про адміністративні процедури (в частині запровадження електронних комунікацій G2C), а третім – запровадження ІКТ у виборчий та референдний процес;

- пропозиції щодо вдосконалення конституційно-правового регулювання за предметом дослідження; зокрема, запропоновано прийняти Закон України «Про електронну демократію», який би комплексно врегулював систему й порядок реалізації правових форм політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ, в системному зв'язку з питаннями цифрової ідентифікації особи, захисту персональних даних, розвитку електронного врядування на всіх рівнях державно-політичної організації.

Особистий внесок здобувача. Усі сформульовані в дисертації положення наукової новизни та висновки є результатом власних досліджень автора.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що вони можуть бути успішно використані:

- *у науково-дослідній сфері* – як підґрунтя для подальших наукових пошуків з актуальних проблем сучасного конституціоналізму, у сфері основ правового статусу особи, сучасної конституційної державності, конституційно-правового регулювання форм безпосередньої демократії;

- *у нормотворчій діяльності* – як теоретичний матеріал при розробці концепцій та проектів нормативно-правових актів для вдосконалення національного законодавства, що регулює правові основи електронного врядування й електронної демократії в Україні;

- *у навчальному процесі* – як доктринальна основа для підготовки підручників, інших навчальних і навчально-методичних матеріалів з конституційного права України, державного права зарубіжних країн, при підготовці аспірантами та студентами своїх наукових робіт тощо;

- *у правовиховній роботі серед населення* – як наукова база підвищення правової культури посадових осіб та пересічних громадян, подолання відчуження громадян від влади, вкорінення в масову свідомість переконання про необхідність залучення до управління державними справами та роз'яснення можливих форм такої участі, аби тим самим сприяти формуванню у громадян демократичної політико-правової культури.

Апробація результатів дисертації. Основні теоретичні положення,

висновки і пропозиції, які містяться в дисертації, обговорювалися та були схвалені на засіданнях кафедри конституційного і муніципального права Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Ключові положення роботи доповідалися на восьми міжнародних науково-практичних конференціях: «Сучасний вимір прав людини: конституційний контекст (XI Тодиківські читання)» (м. Харків, 26-27 жовтня 2018 р.), «Парадигми конституційного права: історія та сучасність»: (м. Харків, 1-2 листопада 2019 р.), «Problèmes et perspectives d'introduction de la recherche scientifique innovante» (м. Брюссель, 29 листопада 2019 р.), «Регіональна політика ЄС: концепції, напрями, значення для України» : (м. Харків, 23 квітня 2021 р.), «Муніципальна реформа в контексті євроінтеграції України: позиція влади, науковців, профспілок та громадськості» (м. Київ, 10 грудня 2021 р.), «Децентралізація публічної влади в Україні: здобутки, проблеми та перспективи» (м. Львів, 17 червня 2022 р.), «Конституційне право ЄС в аспекті євроінтеграції України» (м. Харків, 21 квітня 2023 р.), «Права людини в правовій системі ЄС» (м. Харків, 26 квітня 2024 року). Крім того, окремі аспекти дослідження доповідалися на Всеукраїнській науково-практичній конференції «Становлення та розвиток місцевого самоврядування в Україні» (м. Хмельницький, 7 грудня 2021 р.).

Публікації. Основні теоретичні положення і висновки дисертації викладені у 15 наукових публікаціях, з яких 5 наукових статей у фахових виданнях України, 1 наукова стаття у міжнародному науковому журналі, а також тези 8 доповідей на міжнародних науково-практичних конференціях та 1 доповіді на всеукраїнській науково-практичній конференції.

Структура та обсяг дисертації. Структура роботи визначається її метою та завданнями, об'єктом та предметом дослідження. Дисертація складається зі вступу, двох розділів, які охоплюють шість підрозділів, висновків, списку використаних джерел (445 найменувань) та п'яти додатків. Загальний обсяг дисертації становить 268 сторінок, з яких основний текст займає 214 сторінок, список використаних джерел – 47 сторінок.

РОЗДІЛ 1

КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ФОРМИ ПОЛІТИЧНОЇ АКТИВНОСТІ ГРОМАДЯН ЯК ФЕНОМЕН ЕЛЕКТРОННОЇ ДЕМОКРАТІЇ

1.1. Поняття та ознаки конституційно-правових форм політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ

Участь спільноти в політичних процесах є важливою ознакою демократичності суспільства. Відтак, з одного боку, розширюється спектр інструментів демократії, з іншого – посилюється увага науковців до вивчення різноманітних активностей/настанов населення на предмет його зрілості як громадянської спільноти, як індикатора дієвості владних інститутів тощо [129, с. 27].

Поняття «політична активність» походить від лат. *activus*, що в буквальному перекладі означає «діяльний». В енциклопедичній літературі цей феномен тлумачиться як «одна із форм суспільної (соціальної) активності, діяльність соціальних суб'єктів, яка має на меті впливати на прийняття політичних рішень, здійснення своїх інтересів» [81, с. 22] або як «дії, котрі здійснюють окремі особи з надією вплинути на врядування (наприклад, на розробку політики, вибори, на політичні партії, урядовців та дії уряду)» [172]. У будь-якому разі це передбачає активну роль особи у політичному житті.

Політична активність визначається через феномен діяльності, специфіка якого полягає в сукупності дій як індивідів, так і соціальних груп (класів, партій, громадських організацій тощо), які спрямовані на реалізацію своїх політичних інтересів, насамперед на завоювання, утримання і використання влади [81, с. 723]. Елементарною частинкою таких дій, їх найдрібнішою відносно цілісною складовою традиційно визнається рух тіла («тілорух»), а спосіб здійснення певних дій називається операцією [139, с. 76].

За мовними ознаками (їх наявністю чи відсутністю) така поведінка особи може бути вербальною (мовною), невербальною (мовчазною) та комплексною (вербально-невербальною) [223; 437].

Як відомо, М. Вебер, характеризуючи поведінку людини як соціальної

істоти, вживав розроблене ним поняття «соціальної дії» – дії, яка має місце у «суб'єкт-суб'єктних» взаємовідносинах, у межах «соціальної взаємодії», є усвідомленою, вмотивованою (тобто має певний сенс в розумінні самого суб'єкта), зорієнтованою на поведінку інших. У мотиваційно-інтенційному плані М. Вебер розрізняв наступні види соціальних дій: 1) цілеспрямовані дії, які ґрунтуються на очікуванні певних дій інших людей (спрямовані на досягнення свідомо визначених цілей); 2) ціннісно-раціональні дії, які ґрунтуються на вірі у безумовну цінність певної поведінки, незалежно від її наслідків; 3) афективні дії, які є зумовленими афектом або іншим емоційним станом людини; 4) традиційні дії, які ґрунтуються на усталених звичках людей, є їх стереотипною поведінкою у відповідних ситуаціях [20, с. 602-603; 625-628]. У межах даної класифікації політична активність є різновидом цілеспрямованих соціальних дій, адже є орієнтованою на досягнення політично значущих цілей.

За «Коротким оксфордським політологічним словником», політична активність (*political activity*) – поняття, що характеризується спільністю дій, рухом енергії індивідів та соціальних груп, що спрямовані на зміну свого політичного статусу й оточення у певному регіоні [63, с. 158].

Політична активність громадян, наприклад їх поведінка на виборах, що й досі залишається найпоширенішим і найбільш дослідженим проявом політичної участі, є одним із головних предметів вивчення політики ще з часів Аристотеля. Така активність включає в себе участь у політичних кампаніях, лобіювання, діяльність у політичних партіях, підписання петицій, участь в акціях протесту і демонстраціях, відвідування політичних мітингів і контакти зі ЗМІ на політичні теми та/або спілкування з політиками. С. Верба і Н. Ні, автори одного з найвпливовіших досліджень участі в політичній діяльності, цілком слушно зазначили, що основною метою політичної активності є вплив на уряд «ззовні»: «Політична участь стосується діяльності приватних осіб, – громадян, яка більш-менш безпосередньо спрямована на те, аби чинити вплив на відбір посадових осіб держави та/або дії, які вони здійснюють» [415, с. 17].

Зараз термін «політична активність» вживається дуже часто і трактується

по-різному. Здебільшого поряд із ним в якості синоніма вживаються терміни «політичний активізм» і «політична діяльність», втім деякі автори намагаються провести певне розмежування між ними. Так, Б. Мартін вважає, що активізм – це «дія, яка виходить за межі традиційної політики, зазвичай є більш енергійною, пристрасною, інноваційною та відданою» [298, с. 20]. На його думку, в системах представницького правління звичайна політика включає виборчу кампанію, голосування, ухвалення законів і лобіювання, тож дії поза межами цих арен (робота в органах самоорганізації населення, марші протесту, сидячі протести тощо) і є проявами політичного активізму.

Ми поділяємо позицію тих, хто розглядає терміни «політична активність» і «політичний активізм» як синонімічні. Власне, й сам Б. Мартін погоджується з тим, що «кордон між активізмом і традиційною політикою нечіткий і залежить від обставин», «часто активізм та звичайна політика діють пліч-о-пліч», а те, що називати активізмом, «залежить від того, що є традиційним» для відповідного політичного суспільства [298, с. 20].

Політичну активність особи як форму реалізації політичних інтересів розглядають в якості критерію розвитку політичних відносин. Громадянина в демократичному суспільстві відрізняють прояв інтересу до політики, залученість до політичних процесів, наявність певних знань у політиці. Тобто атрибутом політично активного індивіда стає громадянськість – *активна громадянська позиція*. Це висока і свідома залученість («зануреність») особи в політику, прихильність інтересам спільноти, готовність йти на жертви заради даних інтересів. Така якість у давньогрецькому полісі вважалася головною чеснотою і оцінювалася як вища форма патріотизму. Натомість в умовах імперій і монархій громадянськість ототожнювалася з поняттям «лояльність». Лояльність – це повага до органів влади і вірність чинним законам. У сучасних політичних системах громадянське суспільство не співпадає з державою. Тому зміст поняття «громадянськість» змінилося і вже не є тотожним поняттю «лояльність». Прояв громадянськості пов'язують із боротьбою за права і свободи особи. Громадянська позиція протиставляється конформізму, який означає

непротівлення пануючим у суспільстві відносинам навіть у разі незгоди з ними [131].

«Політична активність» – це багатостороннє та багатоаспектне поняття, що розкриває сукупність дій, вихід енергії індивідів та соціальних груп, спрямовані на зміну свого політичного статусу та оточення (довкілля). Під цим терміном часто згадується участь у політиці власної країни різних соціальних груп та інтерес до політичних подій. Явище індивідуальної та групової політичної активності широко представлене в таких сферах гуманітарного знання, як філософія, історія, політологія, соціологія та політична психологія.

Політична активність розглядається в єдності двох складових: матеріальної (реальна зміна політичних відносин) і духовної (накопичення і трансляція політичних знань і досвіду, обмін інформацією, координація між індивідами і групами). Політична активність виявляється в політичних формах діяльності, мовлення, поведінки і може бути спрямована як на конструктивне реформування політичної ситуації, так і на руйнування старих політичних форм. Особиста активність спрямована на вияв способів життєдіяльності, які сприяють залученню осіб до активної участі в політичному процесі, що зачіпає його інтереси та цінності.

У найбільш широкому сенсі політичну активність визначають як «будь-яку дію, вчинену окремими особами на користь спільноти, з якою вони себе ідентифікують і до якої належать, якими б невеликими чи всеосяжними люди не визначали свою спільноту» [183, с. 2].

М. В. Мордовець стверджує, що політична активність – це діяльність, яка здійснюється безкорисливо, за внутрішньою мотивацією, як: підтримка прав меншин і політичних партій, боротьба з дискримінацією, захист природи тощо. Активізм полягає в зусиллях перешкоджати або просувати соціальні, політичні, екологічні та економічні зміни або стагнація. Активізм може мати широкий діапазон форм від написання листа до газети до політичних кампаній та економічної діяльності, як-от бойкот, мітинг, страйк, голодування [68, с. 43-52].

Л. О. Кияшко пояснює політичну активність як участь суб'єкта в

інтенсивності політичного процесу в цілому та в окремих формах політичної діяльності. Автор зазначає, що політична активність – це сукупність життєвих форм особи, які виявляють її спрямованість на активну участь у політичному процесі та відстоювання власних прав та інтересів [46, с. 216].

І. Білоус трактує політичну активність як психічний процес, який ґрунтується на потребах та інтересах особи і реалізується в системі цілей та шкали цінностей, що існують як готовність до дії та регулюють поведінку особистості [19, с. 103].

Як слушно зазначає Н.І. Кирилюк, політична активність «є найвищим пунктом еволюції політичної системи і передбачає безпосереднє включення всіх верств населення в практику комунікативно–інтерактивного моніторингу поля політики із можливістю необмеженого легітимного впливу громадянського суспільства та його окремих елементів на агентів політичної системи» [45, с. 338].

Й. Ван Дет склав комплексну «понятійну карту», яка окреслює межі того, що являє собою політична участь [409]. Ця структура ґрунтується на семи ключових критеріях:

1. Політична участь має передбачати діяльність. Це не просто пасивне спостереження, а передбачає активну участь.

2. Діяльність має здійснюватися добровільно. Вона не повинна здійснюватися в примусовому чи наказовому порядку.

3. Кваліфікується лише діяльність звичайних громадян. Дії політиків, державних службовців, журналістів, професійних делегатів, лобістів, радників та інших подібних ролей виключаються з цього визначення.

4. Діяльність має здійснюватися в межах сфери функціонування уряду, держави чи політики. Вона повинна безпосередньо взаємодіяти з цими сферами або впливати на них.

5. Навіть якщо така діяльність не належить безпосередньо до сфери врядування, держави чи політики, то вона має бути принаймні чітко спрямована на ці сфери. Особа чи соціальна група повинні мати намір впливати на ці сфери

чи коментувати їх.

6. Існують винятки. Аматорські та волонтерські дії можна класифікувати як політичну участь, навіть якщо вони спрямовані на вирішення громадських чи колективних проблем, і не стосуються безпосередньо урядування, держави чи політики.

7. Нарешті, якщо діяльність не відповідає жодному з вищезазначених критеріїв, вона все одно може вважатися політичною участю, якщо вона виражає політичні наміри чи цілі учасників. Прикладом такого роду може слугувати так зване «політичне споживання», коли рішення про купівлю тих чи інших товарів ґрунтуються на політичних або етичних переконаннях.

Як бачимо, виокремлюючи ці критерії, Й. ван Дет пропонує досить чіткий і структурований підхід до розуміння різноманітних аспектів політичної участі. При цьому перелік і зміст цих критеріїв дозволяє стверджувати, що Й. ван Дет вживає термін «політична участь» як синонім «політичної активності».

За законодавством США термін «політична діяльність» (англ. *“political activities”*) означає будь-яку діяльність, у якій особа, яка бере участь, вважає, що матиме чи має намір будь-яким чином вплинути на будь-яке агентство чи посадову особу Уряду Сполучених Штатів чи будь-яку частину громадськості в межах Сполучених Штатів із посиленням на формулювання, прийняття або зміну внутрішньої чи зовнішньої політики Сполучених Штатів або з посиленням на політичні чи суспільні інтереси, політику чи відносини уряду іноземної країни чи іноземної політичної партії» [141].

Політична активність зазвичай приймає форму узгодженої, впорядкованої діяльності багатьох осіб, наприклад виборчі кампанії, референдумний процес, акції протесту, бойкоти, страйки, вуличні походи і демонстрації тощо. Однак є багато форм такої активності, якими можна займатися й поодиноці або в малих групах і які не потребують більш-менш жорсткої регламентації; до таких належать обговорення з сусідами («на кухні») політичних питань, написання листів або петицій, відвідування зустрічей з політичними діячами або чиновниками, участь у публічних обговореннях, а також поширення ідей або

повідомлень за допомогою друкованих чи електронних засобів масової інформації. Тому в широкому сенсі політична активність – це спосіб досягти змін, яких хочуть члени політично організованого суспільства, від невеликих змін до революційних, які можуть вимагати підтримки та зусиль певної кількості людей.

Політична активність має два рівні. Політична участь, що здійснюється через вибори, мітинги, маніфестації, страйки тощо, є найнижчим її рівнем. Її ще можна назвати політичною активністю пересічних громадян або *аматорською політичною активністю*. Вищий рівень – це професійна політична діяльність. Як зазначається в енциклопедичній літературі, політичний діяч (політик) – це «суб'єкт політики, діяльність якого безпосередньо пов'язана з реалізацією завдань і функцій держави, досягненням політичних цілей з урахуванням політичних інтересів, потреб, політичної волі» Визначальною рисою політичного діяча є те, що у процесі політичної діяльності так особа «приймає рішення, спрямовані на реалізацію політичних цілей і завдань розвитку системи управління в державі» [26, с. 41].

Політична діяльність – це творча активність суб'єктів, метою яких є формулювання і реалізація колективних інтересів певної спільноти. Виразниками таких особливих інтересів виступають групи, що володіють необхідними матеріальними та інтелектуальними ресурсами, – еліти. Соціальні еліти мають на меті свій варіант побудови політичних відносин і активно прагнуть до досягнення цієї мети.

Політичний діяч – це особа, яка представляє певну політичну силу і проявляє активність у відповідності з програмою реалізації колективних інтересів цієї політичної сили. Одна із таких громадських сил, як правило, стоїть при владі і здійснює свою програму, тоді як решта суспільних груп співпрацюють з нею, коли мають цілі, які повністю або частково збігаються або знаходяться в легальній або нелегальній опозиції. У рамках цих різних політичних сил ініціативні творчі лідери займаються політичною діяльністю, а решта громадяни здійснюють політичну участь.

Політична активність – це діяльність в ім'я якоїсь справи, діяльність, яка виходить за межі сім'ї чи товариської компанії. Така діяльність може полягати в агітації «від дверей до дверей», створенні та діяльності альтернативного радіо, публічних зборах, мітингах чи пікетах. Вона може бути орієнтованої назовні організацій, а може мати й суто внутрішнє спрямування і виявлятися й виключно всередині організацій, наприклад, органів публічної влади, політичних партій чи профспілок.

Політична активність являє собою форму включення суб'єкта в політику, певну сукупність його дій для досягнення колективних цілей. Вона може проявлятися як політична поведінка (участь) і політична діяльність.

Політична активність відіграє ключову роль у формуванні політичних змін шляхом мобілізації громадської думки, тиску на політиків і впливу на політичний порядок денний; вона функціонує як каталізатор законодавчих і суспільних реформ, допомагаючи змінити громадську думку й чинити тиск на політиків, аби вони вирішували нагальні проблеми. Через пряме лобіювання, адвокацію та громадські формування політичні активісти створюють відчуття невідкладності навколо певних питань, змушуючи уряд змінювати пріоритети та проводити реформи. Поява цифрових платформ революціонізувала політичну активність, дозволивши пришвидшити суспільну мобілізацію й охопити більшу аудиторію, таким чином прискоривши темпи змін.

Існує досить суперечливий зв'язок між політичною активністю громадян та ефективністю діяльності політичних систем. Так, як слушно зазначає О. Левченко, «різке збільшення кількості громадян і соціальних груп, залучених до політичної діяльності, що проявляється у зростанні числа партій та масових рухів, у політизації етнічних, професійних і релігійних груп, страйків, політичних демонстрацій тощо, призводить до зниження ефективності функціонування політичної системи і навіть може паралізувати її. І навпаки, політична активність допомагає підвищенню ефективності діяльності політичної системи, якщо вона проявляється в інституційних формах, регулюється правовими та політичними нормами» [59, с. 71].

Втім треба мати на увазі, що політична активність сама по собі не є чимось добрим чи поганим – це лише інструмент досягнення політичних цілей. Все залежить від мети, причин та характеру відповідних дій, а також від судження людини про те, що має сенс. Одна людина може сказати, що протест є цінним захистом свободи, а інша – що це небезпечний напад на права людини. Предметом такої діяльності можуть бути права жінок, протидія корупції чи мир у всьому світі – все, що стосується суспільства на глобальному, національному, регіональному чи навіть локальному рівні. Як відомо, саме політична активність відіграла ключову роль у викоріненні рабства, боротьбі з диктатурами, захисті робітників від експлуатації, захисті навколишнього середовища, досягненні рівноправності жінок, протидії расизму та вирішенні багатьох інших важливих питань. Однак політична активність також може бути використана й для таких цілей, як напад на меншини або пропаганда війни. Існує безліч різновидів активізму: від особистих бесід на політичні теми до масових протестів, від принципової поведінки до безпринципної, від ввічливих прохань до небажаного втручання та від мирних протестів до насильницьких нападів.

Політична активність була присутня протягом усієї історії політично організованого суспільства, у будь-яких політичних системах. Тим не менш, вона ніколи не отримувала такої прискіпливої уваги з боку науковців-правників, як протягом останніх 50-70 років. Це зумовлено низкою чинників, від розширення корпусу виборців за рахунок зменшення вікового цензу для носіїв активного виборчого права до підвищення обізнаності в політичних питаннях з боку пересічних громадян, від прискорення обігу політичної інформації в результаті науково-технічної революції до процесів глобалізації та демократизації політичного життя у переважній більшості держав сучасного світу.

Існує принаймні дві важливі причини, чому політична активність, ймовірно, розширюватиметься і ставатиме дедалі більш витонченою й різноманітною. По-перше, суб'єкти політичної активності вчать один у одного та надихаються одне в одного; обсяг доступної інформації про активізм різко

зростає, що закладає основу для його подальшого масштабування. По-друге, люди стають дедалі більш освіченими та менш мовчазними перед владою, а отже, краще здатними критично мислити й оцінювати, коли політичні системи не працюють, і, відповідно, спроможними самостійно вживати певних заходів для поліпшення ситуації.

Варто відзначити, що сучасні політичні системи представницького правління самі є результатом попередньої політичної активності. Однак, якби ці системи повною мірою, оперативної й ефективно реагували на потреби кожного, не було б потреби в активності, але досягнення такого ідеалу видається малоімовірним, принаймні в осяжній перспективі. При цьому динаміка суспільного й державного розвитку зумовлює відповідну динаміку форм політичної активності. Тому коли традиційні для сучасності форми політичної активності, як-от мітинги, вуличні походи і демонстрації, бойкоти і страйки, вичерпають свою ефективність, з'являться нові форми, які кинуть виклик несправедливості будь-якої існуючої системи [298, с. 27].

Найбільш широко вживаною класифікацією форм політичної активності є їх поділ за методами здійснення – на ненасильницькі та насильницькі.

Дж. Шарп ділить всі форми ненасильницької політичної активності на три основних типи [367]. По-перше, це форми протесту та переконання, такі як промови, гасла, банери, пікетування, протестне роздягання, співи, марші та політичні вчення. Щоб вважатися ненасильницькою активністю, вони повинні виходити за рамки звичайної поведінки. Спів у хорі – це не активізм, але спів на знак протесту, наприклад, у в'язниці чи церкві, безумовно, може бути таким.

Другий тип ненасильницької дії – це неспівробітництво, таке як релігійне відлучення, непокоря соціальним звичаям, протестна еміграція, відмова від сплати орендної плати, бойкот виробників, вилучення банківських депозитів, міжнародне торговельне ембарго та широкий спектр страйків. Третій тип – це втручання, що включає сидячі страйки, ненасильницькі окупації, вуличний театр, голодування та створення альтернативних економічних та політичних структур.

Протилежний варіант – насильницькі дії, такі як застосування зброї чи спеціальних засобів, ув'язнення, побиття, тортури, вбивства та бомбардування. Насильницькі дії поділяються на правомірні (легітимні) та неправомірні (нелегітимні). Правомірні насильницькі дії здійснюються поліцією (наприклад, насильницький розгін масових безпорядків) та військовими (наприклад, відсіч збройній агресії). Неправомірний насильницький активізм здійснюється тими, хто не уповноважений на це, кого можна назвати повстанцями або, навпаки, терористами. Однак така діяльність зазвичай називається збройною боротьбою, а не активізмом.

Між ненасильницькими діями та збройною боротьбою знаходиться насильство проти фізичних об'єктів, одним із різновидів якого є саботаж. Це може включати пошкодження трубопроводу, знищення генетично модифікованих культур або псування веб-сайту. Це є політичний активізм, якщо він здійснюється заради політичної мети. Як і інші форми активізму, саботаж можна хвалити чи засуджувати. Принагідно варто нагадати, що «Бостонське чаювання», знакова подія під час Американської революції, включало економічний саботаж з політичною метою – завоювання незалежності від англійської метрополії.

У свою чергу, Т. Джордан пропонує три типи активізму: орієнтований на минуле, теперішнє та майбутнє [278].

Орієнтований на минуле або реакційний активізм прагне захистити інтереси тих, хто має більше влади, часто за рахунок тих, хто слабший. Прикладами є чоловіки, які нападають на представників сексуальних меншин, борці проти нелегальної імміграції та учасники агресивних воєн.

Активізм, орієнтований на сьогоднішнє, спрямований на зміну політики. Це ще називають реформізмом. Прикладами є кампанії за певні закони та нормативні акти, як-от щодо фінансування виборів, контролю над зброєю чи захисту викривачів.

Активізм, орієнтований на майбутнє, названий Т. Джорданом «активізмом!» із знаком оклику – йдеться про зміну соціальних відносин, а не

лише політики. Прикладами є боротьба за більшу рівність у сім'ях, за участь працівників у прийнятті рішень і за ставлення до тварин як до цінності.

Дуже різноманітними є форми протестної активності. Найпоширенішими є: блокування, бойкот, бунт, вандалізм, голодування, демонстрація, мітинг, акція мовчання, петиція, повстання, страйк, тероризм, флешмоб та ін. [64, с. 185]. Протестна активність із використанням нелегітимного насильства оцінюється як політичний злочин. Це можуть бути бунти, повстання, терористичні акції і т.п. Протестну поведінку пояснює концепція депривації. Депривація – стан невдоволення, викликаний розбіжністю між оцінкою суб'єктом реального і очікуваного стану суспільства.

Політичну активність доволі часто розглядають у контексті демократії участі. При цьому вирізняють два види політичної участі: участь із низькою залученістю і участь із високою залученістю.

Участь із низькою залученістю проявляється у виконанні розпоряджень владних органів. Натомість участь із високою залученістю передбачає активність у складі громадських рухів, політичних партій, груп інтересів та ін.; це може бути відвідування мітингів, участь у політичних демонстраціях, виборчих кампаніях, колективних зверненнях і т.д.

У рамках другого виду розрізняють підвиди: автономну і мобілізовану політичну участь. Автономна участь – це добровільна виконавча активність громадян у складі громадських об'єднань. Мобілізована участь – це примусова активність у складі будь-яких спільнот. Мотивами такої участі можуть бути страх, адміністративний примус, економічна вигода, традиції і т. п. Мобілізована участь завжди спрямована на підтримку владного органу, що проводить акцію, її метою є демонстрація відданості учасників даному органу влади і схвалення політики, що проводиться даним суб'єктом (будь то державна чи недержавна організація). У будь-якому суспільстві присутні елементи обох названих підвидів.

Сучасні політичні системи, в т.ч. і демократичні, передбачають поєднання мобілізаційних і автономних форм. Це означає, що поряд з раціональними

мотивами участі в політиці, які сформувалися на основі усвідомлення власних інтересів, політична активність індивідів може бути відповіддю на мобілізаційні заклики партій, демагогічну риторику політичних лідерів [64, с. 183].

Більше того, сучасна політична реальність не демонструє чітких меж між автономним та мобілізованим типами політичної участі. Між представленими типами існує динамічний взаємозв'язок. Тип поведінки, що спочатку виник як прояв мобілізованої політичної участі, за допомогою трансформації цінностей та орієнтацій, може набути значного ступеня автономності. І навпаки, спочатку усвідомлена політична поведінка, тобто автономна, може перейти в мобілізовану, тобто в ту, що маніпулюється. Українська політична дійсність показує непоодинокі приклади, коли держава, опозиційні партії та політичні лідери прагнуть проникнути до груп тиску, підкорити їх своєму впливу та використати у своїх інтересах.

Вчені виділяють низку факторів, що впливають на політичну активність:

- фактори макрорівня (світовий мейнстрім, характер політичного режиму, морально-політичний стан країни);
- фактори середнього рівня (індивідуальний достаток, відносини в колективі, сімейний стан);
- мікрофактори (освіта, життєвий досвід, воля, мотиви, темперамент, ідентичність) [62, с. 124-135].

Політична діяльність може бути легальною та нелегальною. У першому випадку це офіційна політична діяльність – від Президента до члена місцевої партійної організації. Це також легальна опозиція та дозволена діяльність громадян. У другому випадку активізм включає «непримиренну» опозиційну політичну діяльність (наприклад, «Червоні бригади» в Італії). Основою політичної активності є надзвичайні психологічні та соціальні заслуги суб'єкта (сильна воля, характер, холеричний і сангвінічний типи темпераменту) або екстравертність і надмірні претензії за іншою класифікацією.

Досить поширеною в спеціальній літературі є думка про соціально-політичну пасивність членів сучасного (постмодерністського) суспільства.

Дослідження, проте, показують, що звані «ті, що не беруть участь у політиці», становлять у суспільстві меншість. Так, проведене в 2015 р. опитування британських громадян про їхнє ставлення до політичної діяльності свідчить, що 60 % так чи інакше залучені до політичного життя. Це виконавці (37 %), які мають схильності до партійної роботи, але досить активні лише на рівні місцевих громад; експерти (15 %), які використовують знання та зв'язки з метою впливу на політичні та корпоративні еліти з певного кола проблем та політичні активісти (8 %), що діють у рамках традиційної політичної діяльності і мають схожі з експертами характеристики [370, с. 2].

Досить високий рівень політичної активності має місце і в Україні. Так, за результатами дослідження «Згуртованість та громадянська активність під час війни», що проводилось Factum Group Ukraine (березень–квітень 2023 р.), найбільш поширеними формами громадсько-політичної активності в Україні на сьогодні є: переказ коштів (83 %), підписання петицій (58 %), волонтерство (47 %). Водночас досить низький рівень обізнаності серед громадян припадає на такі види активності, як «самостійне створення петицій» (6 %), «участь у розробленні нормативних актів» (6 %), участь у громадських радах чи відкритих засіданнях органів влади (12 %), робота в неурядовій організації (20 %) [433].

П. Фрідман структурно розділив політичну активність на «традиційну» (народний активізм) і «посттрадиційну». «Народний» активізм має інтуїтивний характер – він походить з інстинкту добиватися політичних змін шляхом особистої взаємодії. Натомість «посттрадиційний» активізм являє собою якісно новий тип політичної активності; він базується на прагненні працювати над реалізацією певних політичних стратегій, а не слідувати за інстинктами. Автор каже, що суспільство треба модифікувати шляхом експериментів над системою стимулів, які обумовлюють політичну поведінку, і знайти нові інститути, які б відповідали універсальному політичному стандарту – демократії [249].

З точки зору юриспруденції політична активність може бути юридично значущою і юридично незначущою (юридично нейтральною). Наприклад, читання політичної літератури чи обговорення політичних подій «на кухні» є

юридично незначущою поведінкою, принаймні якщо в цій літературі чи обговореннях не йдеться про насильницьку зміну існуючого конституційного ладу чи ознаки інших юридично заборонених діянь. У свою чергу, юридично значуща політична активність може бути правомірною або протиправною. Категорія «правомірна поведінка особи» у вітчизняній теоретичній юриспруденції найбільш повно висвітлена в роботах А. М. Шульги (див., напр.: [139]).

В умовах правової державності дедалі більше форм політичної активності отримують своє закріплення й регламентацію в праві, а відтак офіційно визнаються правомірними. Першими серед них, ще на зорі конституціоналізму, стали вибори й референдуми, згодом – звернення (заяви, скарги, пропозиції) та масові акції (збори, мітинги, вуличні походи й демонстрації). Як правило, це відбувалося через визнання й закріплення відповідних політичних прав як конституційних (основоположних) прав людини і громадянина. Таким чином, форми політичної активності громадян (підданих) перетворювалися на форми політико-правової активності, а згодом – після державного визнання і закріплення на рівні основних законів – на конституційні форми політичної активності громадян. Усі вони є проявами правомірної поведінки особи.

Відповідні міри можливої поведінки отримали юридичне оформлення у вигляді суб'єктивних прав людини і громадянина – громадянських (наприклад, свобода думки і слова, свобода переконань) і політичних (суб'єктивне виборче право, право на участь у референдумах, свобода петицій та ін.).

Цікава деталь: чимало із сучасних форм політичної активності громадян тривалий час перебували під заборонаю і навіть визнавалися кримінально караними діяннями. Яскравим прикладом такого роду є право на об'єднання у профспілки та право на організацію страйків, котрі обидва, як відомо, були заборонені Законом «Про збори робітників і ремісників одного стану і однієї професії» (відомим як Закон Ле-Шапельє), що був прийнятий Установчими зборами Франції у червні 1791 року і діяв аж до 1864 року [61, с. 43]. Втім, починаючи з XX століття ці права отримали визнання з боку переважної

більшості держав світу, були закріплені на рівні національних конституцій і міжнародно-правових актів, а відтак увійшли до каталогу так званих загально визнаних прав і свобод людини і громадянина.

На сьогодні всі конституційні форми політичної активності громадян охоплюються правом на свободу думки і слова, правом на свободу переконань, правом на об'єднання, правом на участь в управлінні публічними (державними) справами, правом на звернення та правом на участь у масових акціях. Ці права закріплені у статтях 18-21 Загальної декларації прав людини [37], а також статтях 18, 19, 21, 22 і 25 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права [65]. У чинній Конституції України їм присвячено статті 34-40 [51].

При цьому, як слушно зазначають укладачі Науково-практичного коментаря Конституції України, право на участь в управлінні державними справами «є не тільки одним із найважливіших суб'єктивних політичних прав громадян, а й основоположним принципом взаємовідносин між державою та громадянином». Крім того, воно є «комплексним правом і об'єднує майже всі інші політичні права і свободи громадян: право вільно обирати і бути обраними, брати участь у всеукраїнському та місцевих референдумах, рівне право до державної служби» [52, с. 183].

Тож під *конституційно-правовими формами політичної активності* треба розуміти зовнішні прояви активної поведінки особи в політичній сфері, котрі в силу їх значущості для демократичного устрою отримують конституційно-правове закріплення у вигляді певних основних прав і свобод людини і громадянина (або окремих правомочностей, що складають ці права і свободи), гарантуються державою і характеризують спосіб реалізації політичної активності в юридичній площині.

Запровадження в науковій обіг даного терміна має істотне гносеологічне та праксеологічне значення, оскільки дозволяє поєднати внутрішній зміст політичної активності громадян із зовнішніми проявами її реалізації, надаючи відповідь на питання, яким чином, в який спосіб особа може реалізувати свою політичну активність у межах правовідносин. Більше того, категорія

«конституційно-правові форми політичної активності громадян» дозволяє краще «вписати» багатогранний зміст основних прав і свобод у загальний механізм правового регулювання.

Форми політичної активності громадян продовжуватимуть розвиватися разом із політичними можливостями та розвитком культури та технологій. Наприклад, щоб кинути виклик споживацькій культурі, було розроблено нову практику, названу глушінням культурним (англ. *culture jamming*), яка передбачає трансформацію звичайних символів, наприклад, які використовуються в рекламі, для створення нового, конфронтаційного повідомлення. Культурне глушіння є формою підриву, який впливає на емоції глядачів та перехожих. Джемери прагнуть порушити несвідомий процес мислення, який відбувається у більшості споживачів при перегляді популярної реклами, і викликати дезорієнтацію. Активісти, що використовують цю тактику, розраховують на те, що їхній мем зачепить емоції людей і викличе якусь реакцію. Реакції, на які сподіваються більшість «культурних джемерів», – це зміна поведінки та політичні дії. Є чотири емоції, які активісти часто хочуть викликати у глядачів. Ці емоції – шок, сором, страх і гнів – які вважаються каталізаторами соціальних змін [382]. Цими культурними актами прихильники глушіння сподіваються вплинути на поведінку людей, у бік формування активної політичної позиції.

Поява цифрових мережевих технологій призвела до конвергенції каналів розповсюдження та форматів комунікації, включаючи соціальні медіа. ІКТ надають можливість ведення дискусії на віддаленій відстані із залученням практично необмеженої кількості учасників. Таким чином, використовуючи різні ІКТ, зокрема Інтернет, громадськість здатна не лише отримувати політичну інформацію, а й самостійно розповсюджувати та створювати її, організувати суспільно-політичний дискурс. Поширення ІКТ не тільки тягне за собою кардинальну зміну тих способів комунікації, що існували в суспільстві раніше, так і впливає всю соціальну структуру. Як зазначає М. Кастельс, «у новому, інформаційному способі розвитку джерело продуктивності полягає у технології генерування знань... Специфічним для інформаційного способу розвитку є

вплив знання на саме знання як головне джерело продуктивності» [182, с. 15].

Глибокий вплив мережевих технологій на економічні, соціальні та політичні суспільства змусив декого стверджувати, що ми вступили в нову еру інформаційного, мережевого або суспільства знань. Поява Інтернету привела до поляризованої наукової дискусії про вплив і нормативні наслідки ІКТ і соціальних медіа, зокрема. У цьому контексті ІКТ охоплюють мобільний зв'язок та Інтернет, які підтримують платформи соціальних мереж.

Оцінки Інтернету як простору політичної активності в науковій літературі варіюються від захоплених до скептичних. У першому випадку Інтернет часто характеризують як простір нового громадянського суспільства. Н. Негропonte, Г. Рейнгольд, Е. Тоффлер вважали, що, поряд з іншими цифровими технологіями, Інтернет є новою інфраструктурою, яка уможлиблює функціонування прямої демократії [307; 353; 396]. Однак не всі оцінки настільки оптимістичні; виділяються принаймні два блоки проблем, пов'язаних із розширенням політичної участі в Інтернеті: з одного боку – збільшення розриву між індивідами, які беруть участь і не беруть участь, обумовлене нерівномірністю доступу до інформаційних технологій у світі, (так званий новий, «інформаційний», тип нерівності), з іншого – негативна зміна якості політичної участі, що виявляється у зниженні активності масової участі та різноманітності дискурсу внаслідок зростаючої ізоляції індивідів один від одного. Крім того, як слушно зазначає Т.Г. Авксентьева, «сьогодні спостерігається потяг громадян до певної карнавалізації політичного простору замість серйозного публічного обговорення суспільно значущих проблем, більше того, проблеми такого рівня стають недосяжними для осмислення зневіреними та пасивними громадянами – споживачами політичного продукту» [1].

Однак навіть скептики щодо можливостей з боку ІКТ кардинально змінити владні відносини в суспільстві визнають можливості для різних соціальних груп, у т.ч. знедолених, саморепрезентувати себе, спілкуватися незалежно, внутрішньодержавно та транснаціонально організовуватися. Соціальні медіа

відіграють дедалі важливішу роль в організації соціальних рухів і мобілізації на глобальному рівні.

Не обходяться увагою й новітні досягнення у сфері ІКТ. Так, системи обміну повідомленнями через мобільні телефони тепер використовуються для організації мітингів і демонстрацій (як це було в Україні в 2004 та 2013 роках). Онлайн-активізм, що називається кіберактивізмом, передбачає використання Інтернету для спілкування та організації традиційних політичних акцій, а також як пряму форму самого активізму, наприклад, бомбардування веб-сайту або відправлення великих файлів для уповільнення роботи системи.

До антиконсюмерістської практики «перешкод» відносять і так званий «хактивізм». Термін виник із з'єднання двох слів «*hack*» і «*activism*» і позначає вид соціального протесту, заснованого на заподіянні шкоди комп'ютерним мережам і їх користувачам з використанням Інтернет-технологій. Хактивізм включає віртуальні «сидячі страйки» і блокади, «бомбардування» електронної пошти, web-хакерство, комп'ютерні зломи, використання комп'ютерних вірусів. У політизованому варіанті хактивізм постає формою шпіонажу, інформаційного впливу, протесту. Прикладами є злом комп'ютерної мережі ВМС США іранськими хактивістами у 2013 р., або злом урядових сайтів України в 2012 р. [68, с. 48].

Дедалі більше використання нових ІКТ змінило саму сутність політичного процесу загалом і соціальної мобілізації зокрема. Так, демонстрації в Іспанії 13 березня 2004 року, що відбулися після терористичних атак у Мадриді та за три дні до загальних парламентських виборів, стали цікавим викликом для дослідження політичної активності. Вперше в історії Іспанії та кількох інших прикладів у всьому світі люди застосували комунікаційні технології, щоб створити динаміку мирної громадянської непокори. Події викликали дебати щодо інтенсивності, з якою громадяни готові брати участь у політичному процесі за допомогою нетрадиційних механізмів участі; це відбувалося особливо в політичному кліматі, в якому поширення невдоволення було настільки глибоким, що посилювало стурбованість науковців.

Різні види веб-протоколів і онлайн-платформ уможлиблюють різні типи комунікативних практик. Основні початкові Інтернет-протоколи (IP), доступні користувачам, включали протокол поштового відділення (POP) і простий протокол передачі пошти (SMTP), що уможливлювало електронну пошту; Telnet, який увімкне Інтернет-чат (IRC) «один-на-один» або «кілька-до-декількох»; Протокол передачі файлів (FTP) для завантаження та завантаження цифрових файлів; і групи новин Usenet, попередники онлайн-форумів. Після цього з'явився протокол передачі гіпертексту (HTTP), який дає змогу створювати веб-сайти та всесвітню павутину. Веб-блоги, сайти соціальних мереж, подкастинг, Voice-over-IP (VoIP) і потокові послуги доповнюють ці протоколи, створюючи додаткові практики [177, с. 1028].

Політичні права і свободи, їх обсяг, повнота, гарантованість реалізації є показниками рівня демократичності режиму й політичної системи, статусу особи в державі. Конституційно-правова та інституційно-організаційна гарантованість реалізації політичних прав і свобод людини і громадянина є важливою формою здійснення громадського контролю за владою, механізмом самореалізації особи у політичній сфері та забезпечення її права на участь в управлінні державними і суспільними справами [39; с.40].

Серед умов, необхідних для реалізації громадянами своїх конституційних прав у політичній сфері за допомогою Інтернету, зазвичай виокремлюють:

- нейтральність Інтернету, а саме відсутність цифрової дискримінації серед громадян;
- наявність цифрових компетенцій у громадян, які будуть забезпечувати використання різних форм політико-правової активності. Цифрові компетенції – це сукупність знань, здібностей, особливостей характеру і поведінки, які необхідні для того щоб людина могла використовувати ІКТ та цифрові технології для досягнення цілей у своєму особистому або професійному житті. Компетенція у сфері цифрових технологій повинна сприйматися не лише як знання, що мають відношення до технічних навичок, а і як знання, більшою мірою зосереджені на когнітивних, соціальних та емоційних аспектах роботи і

життя в цифровому середовищі [57, с.120];

- забезпечення інфраструктури для доступу громадян до реалізації зазначеного права.

Коли ми кажемо про форми політичної активності, які означають участь в управлінні державними справами, то в загальному ми кажемо про форму як зовнішній вираз здійснення народовладдя, що являє собою владу народу.

У рамках політичних прав ми можемо розрізнити форми як безпосереднього, так і представницького народовладдя. Громадяни можуть проявляти політичну активність шляхом об'єднання в політичні партії й громадські організації та безпосередньо через участь у всеукраїнському та місцевих референдумах, виборах до органів державної влади і місцевого самоврядування тощо. У зв'язку з цим розрізняють дві такі форми політичної участі громадян: 1) «безпосередню» та 2) у складі громадських формувань, тобто через інститути громадянського суспільства («організаційна», «опосередкована»). Це організаційні форми участі громадян в управлінні, які можна точніше назвати індивідуальною (особистою, одноособовою) та колективною.

Одні з політичних прав можуть бути реалізовані лише індивідуально (участь у всенародних референдумах, виборах народних депутатів України, Президента України), інші – лише при об'єднанні з іншими, колективно (право громадян на об'єднання; право проводити збори, мітинги, походи, демонстрації) – їх неможливо здійснити одноособово. Існують і такі права, які можуть бути реалізовані як індивідуально, так і колективно (право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, посадових і службових осіб цих органів). При цьому об'єднання громадян можуть бути як тимчасовими (на зборах, демонстрації), так і постійними (політична партія).

У більшості наукових джерел вирізняють і дві процесуальні форми (два юридичних порядки) реалізації конституційних прав, свобод і обов'язків: 1) ініціативна – коли носій прав сам визначає необхідність і порядок їх

реалізації, організовує їх здійснення; 2) процедурно-правова (процесуально-процедурна) – коли закон з тим чи іншим ступенем визначеності передбачає (регламентує) порядок, процедуру реалізації громадянами своїх конституційних прав, свобод і обов'язків, послідовність дій самого носія права і зобов'язаних суб'єктів, а також безпосередній зміст цих дій [138; с.462]. Політична активність громадян у правовій площині може мати місце в обох формах – як ініціативній, так і процедурно-правовій.

Політичні права і свободи, їх обсяг, повнота, гарантованість реалізації є показниками рівня демократичності режиму й політичної системи, статусу особи в державі. Конституційно-правова та інституційно-організаційна гарантованість реалізації політичних прав і свобод людини і громадянина є важливою формою здійснення громадського контролю за владою, механізмом самореалізації особи у політичній сфері та забезпечення її права на участь в управлінні державними і суспільними справами [39; с.40].

На ефективність та доступність тих чи інших правових форм політичної активності громадян в усі історичні епохи суттєво впливав «технологічний фактор» – рівень технологічного розвитку відповідного суспільства. Якщо в епоху античності для реалізації політичного волевиявлення тогочасні громадяни полісу використовували білі й чорні квасолини або черепки, що не вимагало від учасників голосування навіть вміння читати й писати, то в епоху буржуазно-демократичних перетворень почали застосовувати паперові бюлетені, використання яких вимагало від співгромадян письменності. Тож цілком закономірно, що в умовах сучасного інформаційного суспільства і бурхливого розвитку цифрових технологій і комп'ютерної техніки політико-правова активність громадян почала переходити в кіберпростір, використовуючи нові Інформаційно-комунікаційні технології (ІКТ).

Важливою рисою конституційно-правових форм політичної активності, що здійснюються за допомогою ІКТ, є той факт, що їх реалізація відбувається на перетині основних громадянських, політичних та інформаційних прав особи, як-от права на доступ до інформації, права на свободу вираження, права на

приватність, права на доступ до Інтернету. Інформаційні права слугують гарантією ефективної участі громадян у електронній демократії, дозволяючи їм отримувати, обмінюватися та використовувати інформацію

Щодо ІКТ, які стають інструментом в для здійснення політичної активності громадян, то можна зазначити наступне.

Так, у Законі України «Про Національну програму інформатизації» 1998 року, було визначено, що інформаційна технологія – це «цілеспрямована організована сукупність інформаційних процесів з використанням засобів обчислювальної техніки, що забезпечують високу швидкість обробки даних, швидкий пошук інформації, розосередження даних, доступ до джерел інформації незалежно від місця їх розташування» [117]. У чинному Законі України «Про Національну програму інформатизації» 2022 року цей термін поступився місцем терміну «інформаційно-комунікаційні технології», під якими розуміється «результат інтелектуальної діяльності, сукупність систематизованих наукових знань, технічних, організаційних та інших рішень про перелік та послідовність виконання операцій для збирання, обробки, накопичення та використання інформаційної продукції, надання інформаційних послуг» [116].

Принагідно слід відзначити, що поняття «інформаційно-комунікаційні технології» (ІКТ) не є однозначним. Загалом ІКТ можна визначити як сукупність різноманітних технологічних інструментів і ресурсів, які використовуються для забезпечення процесу комунікації та створення, поширення, збереження та управління інформацією. Під цими технологіями мають на увазі комп'ютери, мережа Інтернет, радіо та телепередачі, а також телефонний зв'язок. І. Захарова розуміє під ІКТ «конкретний спосіб роботи з інформацією: це і сукупність знань про способи та засоби роботи з інформаційними ресурсами, і спосіб та засоби збору, обробки та передавання інформації для набуття нових відомостей про об'єкт, що вивчається» [138; с. 9]. Сфери, де найбільше використовується електронна участь, є бюджети участі, урбаністичні питання, онлайн консультації з окремих сфер політики [368, с.1423].

У свою чергу, Закон України «Про захист інформації в інформаційно-

комунікаційних системах» закріплює, що інформаційно-комунікаційна система – це «сукупність інформаційних та електронних комунікаційних систем, які у процесі обробки інформації діють як єдине ціле» [108]. Натомість у спеціальній літературі ІКТ визначаються як «сукупність методів, виробничих процесів і програмно-технічних засобів, інтегрованих з метою збирання, обробки, зберігання, розповсюдження, демонстрації та використання даних в інтересах їх користувачів» [138, с. 7]. Концепція інформаційних технологій була додана до елементу комунікації і виникла у 1980-ті роки. Наразі ІКТ включають апаратні засоби (комп'ютери, сервери тощо) та програмне забезпечення (операційні системи, мережеві протоколи, пошукові системи тощо) [138, с.7].

Застосування зазначених інструментів передбачає використання інформації, і є ключовим для їх ефективного функціонування в рамках електронної демократії є перетворення такої інформації на політичну дію. Вплив цих потенційних дій від політико-правової активності громадян на фактичне прийняття рішень у державі також залежить від соціальних відносин влади в політичній системі. Залучення громадян та їхніх об'єднань до формування публічної політики, а також її реалізації, експертизи, моніторингу та оцінки є двосторонньою, а пропозиції, отримані владою у процесі залучення, мають бути розглянуті та/чи враховані за певною відомою процедурою. Саме це є запорукою зворотного зв'язку, а тому чим краще прописані згадані процедури, тим більшою є ймовірність реального врахування позиції громадськості, тим реальнішою є сама участь. Без зворотного зв'язку навіть залучення не перетворюється на реальну участь посилення відповідальності, підконтрольності та підзвітності влади.

Отже, запобігання зловживанням, корупції, відриву влади від проблем/потреб громади – це можливість більш ефективного вирішення проблем громади та якомога раціонального витрачання бюджетних коштів, можливість досягнення однакового чи подібного розуміння проблем громади, напрямків і шляхів їх вирішення та вироблення спільного бачення майбутнього громади, на яке будуть готові працювати усі гуртом.

Щодо ІКТ, які стають інструментом здійснення політичної активності громадян, то можна зазначити наступне.

Конституційно-правові форми політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ – це зовнішній вираз здійснення народовладдя, що визначений державою для забезпечення і реалізації політичних прав громадян, який ґрунтується на використанні програмно-технічних засобів, інтегрованих з метою збирання, обробки, зберігання, розповсюдження, демонстрації та використання даних в інтересах їх користувачів.

Їм притаманні наступні ознаки:

1. Політико-правова природа – вони мають політичний зміст (орієнтовані на участь особи у політичній системі суспільства) і правову форму (є зовнішніми проявами реалізації громадянських і політичних прав і свобод громадян).

2. Конституційно-правова форма закріплення – вони закріплюються в конституції (як правило, у розділах чи главах про основи правового статусу особи) та конституційному законодавстві.

3. Демократизм – вони сприяють максимально широкому залученню громадян до участі в політичному житті, а відтак формуванню і розвитку народовладдя.

4. Технологічність – вони передбачають використання ІКТ як техніко-процедурного способу (інструменту) реалізації змісту відповідних правомочностей суб'єкта, що вимагають від громадян певних компетентностей у сфері інформаційних технологій; широке використання комп'ютерного способу обробки політико-правової інформації.

5. Оперативність – висока швидкість реалізації та досягнення результату.

6. Транскордонний характер – для їх реалізації не має значення місце перебування суб'єкта.

7. Інтерактивність – вони передбачають реагування з боку електронної системи на сигнали з боку громадянина (користувача), певний інформаційний обмін між ними, наявність зворотного зв'язку; здатність ІКТ активно й адекватно реагувати на дії з боку користувача.

8. Необхідність електронної ідентифікації суб'єкта – вони потребують забезпечення чіткої персоніфікованості учасників конституційно-правових відносин і водночас захисту персональних даних громадян, які виявляють політичну активність.

9. Прозорість – вони спроможні відкривати доступ до інформації про діяльність уряду та політиків, що сприяє підвищенню відкритості та відповідальності в конституційній державі, упевненості громадян в достовірності й повноті відповідної інформації політичного характеру, з приводу якої й відбувається комунікація.

10. Доступність – вони орієнтовані на те, аби спростити й полегшити порядок реалізації політичної активності громадян, зробити відповідні форми політичної активності менш трудомісткими і витратними з точки зору сил і часу для їх реалізації.

11. Адаптивність – вони спроможні легко «підлаштовуватись» під нові завдання та нові умови використання.

Втім ефективного забезпечення державою гарантій для конституційно-правових форм політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ, неможливе без вирішення наступних завдань, які постають перед органами державної влади та місцевого самоврядування:

- забезпечити зворотній зв'язок щодо запропонованої громадянами думки, адже якщо фінальний результат від будь-якої комунікації громадянин-влада не будуть представлений з урахуванням наданих думок учасників, то громадяни можуть взагалі знецінити такі процедури;

- вирішити проблеми із потенційною небезпекою в питаннях маніпулювання темами, які стають предметами обговорення, у т.ч. запобігати будь-яким проявам такого явища, як мова ворожнечі;

- зрозуміти та передбачити ризики щодо якості отриманих результатів у разі недостатньої обґрунтованості або низької освіченості самих учасників під час комунікацій із владою через ІКТ стосовно питань, які обговорюються.

Також, для ефективного впровадження інструментів конституційно-

правових форм політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ, важливим є дотримання таких необхідних критеріїв:

- інклюзивність – врахування інтересів різних верств населення;
- прозорість – саме забезпечення громадян повною, точною та доступною для розуміння інформацією, але важливо враховувати те, що доступ до великої кількості інформації не гарантує її повного розуміння;
- забезпечення обговорення у форматі «місто-громадянин», зокрема через ефективні канали взаємодії на базі платформ електронного врядування. Важливим фактором для виконання зазначеної умови є «бажання переглянути власні погляди» у світлі дискусії;
- гарантування громадянам можливості впливу на публічні справи;
- ефективність витрат бюджетів через оцінку вартості проектів та очікуваної вигоди та суспільних наслідків;

Окремо потрібно відзначити той перелік функцій, який виконують форми політичної активності, що реалізуються за допомогою ІКТ:

1) функція моніторингу, яка включає нагляд і контроль за політичними процесами, суб'єктами та рішеннями через доступ до відповідних цифрових технологій, інформації (електронної інформації), онлайн-обговорень.

2) функція встановлення порядку денного, яка може початися отримання відповідної інформації та обговорення політичних питань, але поширюватися на діяльність, наприклад, щодо підтримки політичних проектів та подання офіційних запитів до державних установ (електронні петиції).

3) функція сприяння прийняттю рішень, яка забезпечує отримання внеску щодо політичного прийняття рішень (електронне консультування), визначення пріоритетів або визначення видатків бюджету (бюджетування за допомогою електронного участі) та голосування за політичні альтернативи (електронне голосування) [266, с. 93-130].

Видове розмаїття конституційних форм політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ, буде розглянуто в наступному підрозділі нашого дослідження.

1.2. Класифікація конституційно-правових форм політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ

Типологія різноманітних форм політичної активності виступає вихідним принципом розуміння мотивації участі громадян у політичному житті, механізмів детермінації політичної дії.

Метод класифікації є одним з найважливіших методів наукового пізнання, осмислення та опису закономірностей навколишнього світу, а також формою так званого контрольованого пізнання та однією з опор емпіричного знання, що використовується для впорядкування знань. Без узагальнення та впорядкування досліджуваних об'єктів, їх сортування за певними ознаками неможливо обійтися в жодній науковій галузі, у т.ч. в юриспруденції.

Як справедливо зауважує С. Бетлі, «у нас є вроджена здатність класифікувати речі... Ми класифікуємо речі, щоб спростити наш світ та його смисл. Класифікація – те, що ми робимо повсякчас; ми структуруємо наше життя та наше довкілля. у вигляді системи схем класифікації. Класифікація – це просто згрупування речей, які схожі один на одного» [161, с.1].

Розглядаючи питання класифікації, важливо перш за все наголосити, що сама по собі класифікація конституційно-правових форм політичної активності громадян як процес виконує низку *функцій, зокрема:*

- допомагає розрізняти і зрозуміти різні види політичної активності громадян, визначити специфіку кожного виду активності і реагувати на неї відповідним чином;
- сприяє діяльності законодавців щодо розробки законів у сфері електронної демократії та електронного врядування;
- дозволяє розрізняти відповідну легітимну політичну активність від нелегітимної, такої як кіберзлочини та розповсюдження дезінформації, адже за рахунок класифікації можна ідентифікувати такі спроби і вживати заходи щодо їх запобігання;
- допомагає створювати умови для розвитку демократії, більшого включення громадян у політичний процес і збільшення впливу громадянського

суспільства.

Загалом, класифікація форм політичної активності є інструментом, який сприяє розумінню, регулюванню і захисту політичної активності громадян в цифрову еру, сприяє розвитку демократії та забезпеченню прав і свобод громадян.

Обрання критеріїв для класифікації може визначатися на основі деяких принципів та вимог:

- конституційна законність: критерії мають відповідати законам і конституційним нормам, враховувати права і свободи громадян, а також обмеження, які можуть бути встановлені на ці права.

- чіткість і точність: критерії мають бути чіткими і точними, щоб уникнути суб'єктивних інтерпретацій.

- актуальність: критерії повинні враховувати сучасні технологічні зміни та тренди в сфері ІКТ, оскільки нові технології можуть створювати нові форми політичної активності.

- широта і гнучкість: критерії мають бути гнучкими, щоб вони могли враховувати різноманітність політичних дій, які можуть бути виконані за допомогою ІКТ, у т.ч. мають враховуватися особливості різних правових систем;

- відповідність міжнародним стандартам: важливо враховувати міжнародно-правові стандарти, зокрема вимоги тих конвенцій, які стосуються прав і свобод громадян в Інтернеті.

Починаючи з 1960-х років участь громадськості була основним інструментом демократизації, легітимації та підвищення якості розробки політики [286]. Згідно з С. Арнштейном, громадянська участь означає перерозподіл влади від влади до громадян. З точки зору автора, існує вісім типів громадської участі, які можна представити у вигляді драбини з вісьмома сходинками: 1) маніпулювання, 2) виправлення, 3) інформування, 4) консультування, 5) погодження, 6) партнерство, 7) делегування повноважень, 8) громадський контроль [154].

Ці вісім кроків згруповані в три категорії. Перші дві сходинки

відповідають неучасті, головна мета якої полягає в тому, щоб дати можливість можновладцям навчати учасників. Сходинок 3, 4 і 5 являють собою міру символізму та дозволяють громадянам чути та бути почутими, однак без будь-яких повноважень гарантувати, що їхні погляди будуть прийняті до уваги. Останні три сходинок драбини відповідають ступеням громадянської влади, що дозволяє громадянам демократично здійснювати свою владу через партнерство між державою та владою [262; 274].

У 2001 р. ОЕСР представила ще одну класифікацію процесу залучення громадян до процесу прийняття рішень, що включає такі рівні участі: інформація, консультації та активна участь [181]. Інформація – це односторонні відносини між громадянами та урядом, у яких уряд надає громадянам інформацію. Консультації – це обмежені двосторонні відносини, в яких громадяни надають зворотний зв'язок з питань, визначених урядом. Активна участь — це двосторонній механізм, в якому громадяни і уряд є партнерами в розробці політики, зберігаючи за урядом відповідальність за остаточні рішення.

Згодом, у 2007 р., Міжнародна асоціація громадської участі (IAP2) [270] деталізувала рівень активної участі ОЕСР, розділивши його на три рівні: залучення, співробітництво та розширення прав та можливостей.

Залучення характеризує процес роботи безпосередньо з громадськістю для забезпечення того, щоб суспільні проблеми та прагнення послідовно розумілися та враховувалися. Співпраця є партнерством уряду з громадянами в кожному аспекті рішення, включаючи розробку альтернатив та визначення кращого рішення. Розширення прав і можливостей означає передачу права прийняття остаточних рішень в руки громадськості.

Ступені неучасті С. Арнштейна [154] не мають еквівалента в класифікаціях ОЕСР [181] та IAP2 [270] і є відсутністю будь-яких ініціатив щодо громадянської участі. Ступені символічності С. Арнштейна відповідають рівням інформування та консультування у [181] та [270] відповідно, тоді як ступені громадянської влади представлені у [181] активною участю, а у [270] – рівнями залучення, співпраці та розширення прав та можливостей. Розширення прав і

можливостей у [270] не має відповідного рівня у [181], тому що у [270] остаточне рішення віддається до рук громадськості, тоді як найвищий рівень участі у [181] передбачає партнерство між обома сторонами (громадянином та урядом) та зберігає за урядом відповідальність за остаточні рішення.

У міру підвищення рівнів суспільної участі роль громадянина поступово змінюється. На стадіях неучасті громадянин є простим споживачем урядових рішень без права бути почутим. Механізм відносин на цій стадії обмежений одностороннім каналом від уряду до громадянина (G2C). Слідуючи ступеням символізму (інформація та консультація в [181; 270]), громадянин бере на себе роль пасивного агента, який інформований і з яким консультуються, але без будь-якої влади щодо прийняття рішень. Досі існує слабкий зворотний зв'язок від громадянина до уряду (C2G), який обмежений питаннями, визначеними останнім. Нарешті, на останніх етапах (на ступені влади громадянина в [154]; активну участь у [181]; і залучення, співробітництво та розширення прав та можливостей у [270]), громадянин представлений як активний агент у процесі прийняття рішень, який забезпечується управлінською владою та передовими двосторонніми механізмами інформаційного потоку: G2C та C2G. Голос громадян має бути почутий і відображений для коригування існуючої державної політики.

Розглядаючи класифікацію конституційно-правових форм політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ, важливо визначати зазначені форми з точки зору не платформ чи певних проектів, на основі яких вони реалізуються, а саме цілісного демократичного процесу, інструментів для демократичного діалогу як елементів дорадчої демократії чи демократії участі.

К. Є. Іщейкін виділяє наступні функції залучення громадян до політичних дискусій у форматі дорадчої демократії:

- 1) активізації участі громадян у вирішенні важливих питань;
- 2) соціалізації – у ході обговорення громадських ініціатив мешканці краще дізнаються про потреби один одного та спільні інтереси;
- 3) просвітницьку – учасники процесу отримують теоретичні знання про

особливості здійснення влади на місцях та практичні навички взаємодії з органами публічної влади;

4) демократизаційну – посилення довіри до органів місцевої влади та посилення легітимності владних інститутів у державі загалом [42, с. 340].

Окремо варто підтримати думку О. О. Берназюка, що для ефективного запровадження ІКТ у правову систему країни, зокрема і питання форм політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ, необхідне відповідне нормативно-правове забезпечення даного процесу, урегулювання правовідносин, які виникають у процесі використання відповідних технологій [16, с. 40]. Саме зазначені явища правової системи і будуть визначальними при формулюванні у цьому розділі класифікації.

На наш погляд, даний функціональний підхід може бути застосований і до класифікації конституційних форм політичної активності громадян, що реалізуються із застосуванням ІКТ. В результаті серед таких форм можна виокремити активізаційні, соціалізаційні, просвітницькі та демократизаційні.

У науковій літературі відзначається різноманіття видів і форм політичної активності, хоча через різноманіття змінних чинників, які визначають політичну активність, якоїсь єдиної класифікації даного феномена не склалося. Традиційно розрізняють індивідуальну та колективну, добровільну та примусову, легітимну та нелегітимну, автономну та мобілізовану політичну активність. Усі ці підходи можуть бути застосовані й до конституційних форм політичної активності, що реалізуються за допомогою ІКТ.

Примусова політична участь є характерною для авторитарних та тоталітарних політичних режимів, політичних організацій із жорсткою централізацією та дисципліною. На відміну від примусової, добровільна участь у політиці охоплює усвідомлену політичну діяльність і базується на лояльному ставленні до закону та держави, політичної системи суспільства. Автономна політична участь відображає свідомо обумовлені форми політичної поведінки індивідів. Мобілізована участь, навпаки, характеризує вимушену участь у політичних діях під впливом тиску з боку держави чи інших політичних акторів.

За характером мотивації суб'єкта форми політичної активності можуть бути класифіковані на цілеспрямовані та безцільові. Цілеспрямованість активної поведінки включає ланцюжок – «цілепокладання – вибір – реалізацію вибору». Цільова спрямованість дій може бути як конструктивною, так і деструктивною. Неусвідомленість політичної активності веде до хибного політичного вибору. Досягнення цілей широкої політичної активності значною мірою залежить від мотивів, якими керується особистість у своїй політичній діяльності, оскільки сама мотивація може виявитися з погляду суспільних інтересів настільки негативною, що не сприятиме ні зміцненню демократії в суспільстві, ні вдосконаленню самої особистості. Тому формування позитивних методів участі в політиці стає найважливішим завданням держави. В цілому ж питання про мотивацію політичної активності є досить складним у політичній науці та потребує спеціального вивчення.

За способом реалізації форми політичної активності можуть бути розподілені на безпосередню та опосередковану політичну активність, або, іншими словами, на форми безпосередньої та опосередкованої демократії. До першої групи належать, наприклад, вибори, референдуми, сходи, місцеві ініціативи, громадські слухання, збори громадян за місцем проживання тощо. Натомість опосередкована активність реалізується через обрані органи (парламент, регіональні легіслатури, виборні органи партій та громадсько-політичних об'єднань), а також через депутатів, уповноважених та ін.

За своєю цільовою спрямованістю («зарядженістю») форми політичної активності можна розподілити на акції підтримки та акції протесту. При цьому деякі з них можуть мати як позитивний, так і негативний «заряд» (наприклад, вуличні походи і демонстрації), а деякі – тільки «негативний» (наприклад, пікети).

За суб'єктом форми політичної активності класифікуються на індивідуальні та колективні, а за рівнем залежності від інституцій політичної влади – незалежні та маніпульовані.

Доволі поширеним у західній літературі й важливим у юридичному

аспекті є поділ форм політичної активності на конвенційні та неконвенційні. Так, Л. Л. Мілбрайт до конвенційних форм політичної активності відносить електоральне голосування; участь у діяльності партій та кампаніях, що ними проводяться; участь у житті громади, наприклад, у зборах; контакти з офіційними особами різних рівнів. Натомість прикладами неконвенційної політичної активності є: публічні вуличні акції (мітинги, демонстрації) із порушенням закону; політичний протест проти дій влади (голодування, спалення документів, бойкоту); відмова підкорятися законам [301]. До крайніх неконвенційних форм політичної активності слід віднести політичний екстремізм та тероризм. У зв'язку з цим очевидним є той акт, що лише право надає змогу учасникам політичного процесу реалізувати взаємні вимоги громадян (підданих) до держави, а держави – до її громадян (підданих). Відповідно, конвенційні форми політичної активності є правомірними, а відтак закріплюються в праві, перетворюючись на правові, а неконвенційні – забороняються, проголошуються протиправними.

Якщо звернутися до тих форм, які визначаються в міжнародно-правових актах, то рекомендація Комітету міністрів Ради Європи державам-членам щодо електронної демократії (електронної демократії): CM/Rec(2009)1 від 18.08.2019 (далі – «Рекомендація CM/Rec(2009)1») року виокремила наступні сектори електронної демократії: електронний парламент, електронне законодавство, електронне правосуддя, електронне посередництво, електронне середовище, електронні вибори, електронний референдум, електронна ініціатива, електронне голосування, електронна консультація, електронна петиція, електронна агітація, електронне опитування та електронне опитування; вона використовує електронну участь, електронну дискусію та електронні форуми [127; с. 7].

З урахуванням предмета нашого дослідження, можемо констатувати, що Рекомендація CM/Rec(2009)1 надає класифікацію конституційно-правових форм політичної активності громадян за змістом (юридичною природою) цих форм, виокремлюючи серед них електронне голосування, електронні консультації, електронні ініціативи, електронні петиції, електронну агітацію та електронні

опитування.

Враховуючи, що в даному випадку Рекомендація СМ/Rec(2009)1 містить тільки певний перелік форм політичної активності громадян, варто наголосити, що перелік таких інструментів не є вичерпним. Розглядаючи більш детально кожен з таких форм, буде доцільним як зазначити особливості таких інструментів, так і певні ризики щодо ефективності як інструменту електронної демократії. Також є необхідність доповнити вищезазначений перелік додатковими інструментами, які не були визначені у Рекомендації СМ/Rec(2009)1, але також мають місце серед інструментів електронної демократії, так наприклад бюджет участі та ін.:

Тож розпочнемо характеристику видового розмаїття конституційних форм політичної активності саме з названого переліку.

- Електронне голосування (*e-voting*) – це вибори чи референдум, які передбачають використання електронних засобів щонайменше для етапів голосування. Дистанційне електронне голосування прискорює процедури, дозволяє здійснювати електронне стеження за голосуванням електронною реєстрацією та сприяє участі на більшій відстані та особам з особливими потребами потреби.

Електронне голосування – це форма електронної участі з найбільш безпосереднім впливом на рішення, тобто результатом вибору між альтернативними варіантами. Однак наріжним каменем для демократичних інститутів важливі не лише результати, а й також весь процес голосування, який потребує особливої уваги. Так, наприклад, в Україні мали місце деякі спроби запровадити систему електронного голосування. Зокрема, у червні 2012 року на розгляд Верховної Ради України було подано проєкт Концепції запровадження системи електронного голосування в Україні, у якій зазначалося, що метою цієї Концепції є розроблення надійної та захищеної від несанкціонованих втручань електронної системи голосування, враховуючи наявність таких характеристик: а) стійкість від хакерських атак; б) виключення можливості перепрограмувань під час проведення голосувань; в) одночасне здійснення підрахунків і візуалізації

інформації тощо [126]. Проєкт указаної Концепції було знято з розгляду. При цьому у чинній Концепції розвитку електронного урядування в Україні лише побіжно згадується про необхідність розвитку та запровадження інформаційної системи проведення виборчого процесу в електронній формі [121].

Приміром, електронне голосування через мережу Інтернет дає змогу голосувати поза межами виборчих дільниць, що з часом зменшує загальну вартість запровадження такої системи, забезпечення та управління виборчим процесом. Також це сприяє швидшому підрахунку голосів і визначенню остаточних результатів виборів [25, с. 11]. У 2005 році Естонія стала першою країною у світі, де пройшли загальнонаціональні місцеві вибори, де люди могли віддати обов'язкові голоси через Інтернет [373, с.2].

- *Електронні консультації (e-consultation/online consultation)* – це спосіб збирання думок певних осіб або широкої громадськості щодо конкретного питання політики, не обов'язково зобов'язуючи особу, що приймає рішення, діяти відповідно до результату. Існують різні форми електронних консультацій, офіційні та неформальні, регульовані державними органами та нерегульовані. Електронна консультація може запитувати і збирати різні думки, одночасно забезпечуючи інклюзивний простір для обговорення або просто стежити за перебігом дебатів; це дозволяє прямо чи опосередковано впливати на зміст владних рішень, що розробляються, чи коригувати ті, що вже прийняті.

Електронні консультації належать до групи інструментів електронної участі, який може широко практикуватися на всіх рівнях управління – від місцевого до наднаціонального рівнів. На практиці функція цього інструменту може обмежуватися консультаціями із громадянами стосовно певних питань порядку денного для відповідного органу. Основними цілями, які ставить перед собою такий інструмент, є підвищення легітимності політичних рішень, підвищення якості рішень, які приймаються органами влади, через інформацію та базу грань отриманих від залучених громадян. Консультації є важливими для відкритості та прозорості діяльності органів як державної, так і місцевої влади, але відповідні результати дієвості такого інструменту можна досягти лише у

разі, коли зазначені консультації мають структурований характер. При цьому слід мати на увазі, що запровадження електронних консультацій може призводити і до зменшення участі, і навіть до виключення з політичної участі окремих соціальних груп, а тому варто завжди враховувати компроміс «кількість-якість». Структуровані електронні консультації доцільно запроваджувати як доповнення до неструктурованих консультацій, і це вже відбувається на багатьох веб-сайтах державних і муніципальних установ.

За своєю юридичною природою онлайніві (електронні) консультації – це одна з конституційно-правових форм політичної активності громадян, що полягає в отриманні громадської думки з однієї чи кількох конкретних тем за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій в режимі реального часу для прийняття органами влади компромісних рішень. Головна мета таких консультацій полягає у забезпеченні оперативного збору пропозицій та зауважень від пересічних громадян для вироблення оптимальних владних рішень з питань, що стосуються прав і свобод громадян, статусу громадських об'єднань та інших питань, що цікавлять представників громадянського суспільства.

Наведені вище дані підтверджують наявність суттєвих проблем, з якими можуть стикатися органи публічної влади у спробах подолання дефіциту демократії шляхом використання інструменту електронних обговорень, а саме:

- виникнення цифрового розриву, за визначенням Н. В. Ржевської, нерівності у доступі до соціальних, економічних, освітніх, культурних та інших можливостей, що поглиблюються внаслідок нерівного доступу до інформаційних комп'ютерних технологій [128, с. 110].
- домінування в обговореннях думок вже політично зацікавлених осіб, без збалансованого дотримання політичних прав самих громадян щодо їх прав і свобод; навіть для тих, хто має доступ до Інтернету і вміє використовувати ІКТ, залишаються загрози, що вплив на державні справи матимуть вже політично зацікавлені особи, які домінують у політичній дискусії в Інтернеті [276];
- розподіл інтересів у спільнотах, які беруть участь в обговореннях та

консультаціях;

- пасивність учасників громадянського суспільства щодо участі в електронних консультаціях; більшість громадян, як правило, не знають про ці можливості для участі в електронних обговореннях або Інтернет не розглядається переважною більшістю громадян як ефективний засіб для участі в політичній дискусії [276].

Ще однією перешкодою для розвитку електронної демократії через онлайніві консультації може стати так звана «мова ворожнечі» (англ. *hate speech*), котру Комітет міністрів Ради Європи визначає як «всі види висловлювань, котрі поширюють, розпалюють, підтримують або виправдовують расову ненависть, ксенофобію, антисемітизм та інші форми ненависті, викликані нетерпимістю, в тому числі нетерпимістю, що виявляється у формі агресивного націоналізму та етноцентризму, дискримінації меншин і ворожого ставлення до них, а також іммігрантів та осіб, що за своїм походженням належать до іммігрантів» [344]. Як справедливо зазначає Т. О. Ісакова, широта аудиторії, необмежений доступ, інтерактивність, а також можливість анонімної передачі повідомлень стали причинами того, що сьогодні цифрові медіа (передусім Інтернет) стали найголовнішим рупором «мови ворожнечі» у світі [41, с. 93].

Проте, за даними міжнародних досліджень, запровадження електронних консультацій здебільшого має позитивні результати. Так, у проведеному в межах ООН дослідженні світового стану розвитку електронного врядування за 2018 рік («UN E-government Survey 2018») з питання щодо електронної участі громадян (*e-participation*), наголошується на тому, що онлайн-інструменти можуть збільшити доступ до державних сервісів, і тим самим збільшити ефективність прийняття державними органами рішень завдяки збору інформації від громадян та оцінки альтернативних рішень [402; с.33].

Слід чітко усвідомлювати, що політика на будь-якому рівні, від місцевого до національного, живе в середовищі комунікацій або сукупності інформаційних потоків, які допомагають формувати це середовище у політичну спільноту.

Поширення інформації, яку формує громадськість, представники

публічної влади використовують у різний спосіб, зокрема для безпосередньої координації групової діяльності – проведення виборів, управління збиранням сміття, проведення громадських урочистостей тощо. У демократичних суспільствах органи публічної влади використовують інформацію, щоб залучати увагу людей та організацій до актуальних питань суспільного розвитку. Політики, зокрема, використовують інформацію для колективного вирішення проблем, включаючи всі процеси формування порядку денного, формулювання цінностей, ідентифікацію варіантів та прийняття рішень, що тягне за собою вирішення цієї проблеми.

Загалом онлайніві (електронні) консультації мають величезний позитивний потенціал, як одна з багатьох ініціатив, що може допомогти демократизувати наше колективне життя, сприяючи поширенню громадянського потоку інформації та заохочуючи активну участь всіх громадян у публічній сфері. При цьому, як доводить у своїх дослідженнях знаний американський фахівець у галузі публічної політики С. Дж. Балла, он-лайніві консультації та інші форми політичної активності громадян, що реалізуються з використанням ІКТ, виявляються життєздатними й ефективними здебільшого у великих, густонаселених містах (з чисельністю населення понад 75 тис. жителів), які слугують лабораторіями практично для всіх технологічних інновацій і де некомерційні організації виявляються здатними подолати низку перешкод на цьому шляху [158, с.138].

- *Електронна ініціатива (e-initiatives)* – інструмент, що дозволяє громадянам розробляти та висувати політичні пропозиції за допомогою ІКТ та таким чином брати участь у встановленні політичного порядку денного.

- *Електронна петиція (e-petitioning)* – це електронне висування протесту чи рекомендації до установи, яка представляє органи влади: громадяни підписують петицію та, можливо, беруть участь у дискусії на цю тему, вказуючи свої імена та адреси в Інтернеті. Електронні петиції мають різну форму. Електронні петиції сприяють участі громадян у парламенті та інших демократичних інституціях та обговоренні та обговорення серед громадян.

Електронні петиції являють собою ту категорію можливостей для прояву політичної активності громадян, яка є офіційно інституціоналізованою і дієвою на багатьох рівнях діяльності влади. Система електронних петицій дозволяє громадянам подавати офіційні документи до державних установ запит щодо конкретного політичного питання згідно з набором офіційних процедурних правил, завдяки чому всі кроки можна виконувати онлайн. Електронні петиції є гібридною категорією практики участі громадян, оскільки офіційні процедури організуються зверху вниз, але петиції на конкретні теми ініціюються громадянами знизу вгору. Інструмент в основному пов'язаний з етапами визначення проблеми, формулювання та визначення порядку денного або вироблення певної політики. Слід зазначити, що зазначена ініціатива громадян використовується для механізму участі, який може бути більш-менш таким самим або, принаймні, дуже подібним до звичайної оффлайн петиції.

Електронні петиції можуть бути ефективним інструментом для розширення можливостей громадян та вирішення загальних питань з огляду на те, що процес має певну прозорість. Електронні петиції існують у різних формах: петиції, які подані в електронному вигляді (через електронну пошту або веб-інтерфейс) та обробляються лише внутрішньо в установі, до якої їх адресовано; петиції, які є загальнодоступними в Інтернеті та щодо яких надається якась додаткова інформація; загальнодоступні електронні петиції, котрі передбачають розширені комунікативні (інтерактивні) функції.

Інструменти електронних петицій, особливо ті, що впроваджуються на національному рівні в Шотландії та Німеччині, вивчалися досить інтенсивно. Так, німецький парламент запровадив електронні петиції у 2005 році. Система публічних електронних петицій у Бундестазі користується чималою популярністю і вважається успішною; у період між 2006 та 2011 роками відсоток електронних петицій серед усіх петицій зріс із 17 % до 34 %. За цей період понад 4 млн. осіб підписали 2750 публічних електронних петицій та винесли понад 200 тис. питань на обговорення. Заявники та комітет з петицій мають можливість спільно обговорити відповідне питання під час засідань громадського комітету,

якщо петицію підпише понад 50 тис. осіб. Це нововведення позитивно сприймається як заявниками, так і депутатами парламенту. Переважна більшість також вітає впровадження дискусійних форумів та вважає їх інформативними та об'єктивними. Комітет з петицій вважає, що від 1/3 до 1/2 петицій були вирішені позитивно. Самі заявники є трохи більш критичними: лише третина задоволена розглядом своєї петиції. Загальним зауваженням залишається те, що електронні петиції як правило, не мобілізують нових громадян для участі за допомогою петицій, але мають тенденцію до заміни звичайних петицій, що загалом не приводить до загального зростання петиційної діяльності.

У Великій Британії досліджували практику використання електронних петицій у місцевому самоврядуванні і дійшли менш оптимістичного висновку, стверджуючи, що ефективність електронних петицій є зовсім низькою. Часто уряди не надають офіційних відповідей на петиції, або вони надто довго надсилають ці відповіді, і справа вже втрачає свою актуальність. У зазначеного питання також можна передбачати ризики щодо недостатнього розвитку цифрових навичок у населення, адже саме цифрова грамотність може забезпечити наявну освіченість громадян щодо можливості їх електронної участі в управлінні державними справами.

Електронні петиції на Даунінг-стріт отримали широке схвалення і привели до їх більш широкого впровадження у політичний процес, однак проблема нерівної участі теж мала місце: чимало громадян взагалі не виявляли активності, тоді як деяких громадян, котрі надсилали свої петиції регулярно, уряд змушений був блокувати, оскільки тематика їхніх звернень багаторазово повторювалася. У підсумку багато тисяч людей намагалися проявити свою активність лише для того, щоб виявити, що їхню петицію (а часто й декілька) було відхилено [266, с.103-106].

Сайти петицій, такі як Change.org чи портал Білого дому «We the People», стали популярними майданчиками для вираження думок, коли виборці відчують потребу висловитися перед своїми представниками. Замість того, щоб писати листа чи електронного листа, виборці тепер можуть створити

петицію, отримати підписи і надіслати її безпосередньо депутатові [265, с. 18].

- *Електронна агітація (e-campaigning)* – це залучення людей через електронні засоби у скоординованій та заохочуючій формі задля їх взаємодії з метою мобілізації на виборчі та інші кампанії та/або переконання задля сприяння певній справі, намагаючись прямо чи опосередковано вплинути на формування або реалізація державної політики. Електронна агітація включає електронну агітацію у зв'язку з виборами, та електронну адвокацію (англ. *e-advocacy*), тобто електронну агітацію у зв'язку з іншими (невиборчими) проблемами.

- *Електронне опитування (e-polling/e-survey)* – дозволяє отримувати відповіді неофіційно, електронними засобами, від випадкових чи обраних осіб, як правило, щодо певних запитань та з набором можливих відповідей.

- *Електронне обговорення (e-discussion)* загалом не визначалося у Рекомендації СМ/Рес(2009)1, проте у дослідженні електронної демократії на практиці Г. Айхгольцер і Г. Роуз слушно розглядають таку форму як частину електронної партисипації громадян [266, с. 97]. Загалом, електронне обговорення розуміється авторами як ретельне обмірковування та обмін аргументами щодо конкретного питання для прийняття обґрунтованого судження, що і є основним елементом ідеї дорадчої демократії. Дорадчий процес, за думкою Г. Айхгольцера і Г. Роуз, включає як індивідуальну, так і колективну діяльність [152]. Демократична актуальність такої форми політико-правової активності полягає не стільки в покращенні якості публічних рішень, скільки в самій участі у прийнятті рішень громадянами про те, які дії здійснювати, які рішення приймати. Електронне обговорення орієнтується на розуміння, вдумливі роздуми, взаємоповагу з боку учасників, але воно не є остаточним етапом прийняття рішень. Варто погодитися з тим, що для успішності дорадчих процесів залучення громадян потрібно, щоб до цих процесів долучалися державні й муніципальні службовці, а також політики. Лише в такому разі вони можуть здійснити короткостроковий, середньотерміновий чи довгостроковий вплив на політику.

Порівнюючи офлайн- та онлайн-обговорення Г. Айхгольцер і Г. Роуз стверджують, що голосове обговорення в режимі реального часу є більш ефективним, ніж обговорення через письмову форму комунікації [152]. Так само, порівнюючи офлайн- і онлайн-обговорення, Т. Девіс і Р. Чендлер виявили, що голосове обговорення в реальному часі є більш ефективним, ніж обговорення, що здійснюються в текстовому режимі, зокрема щодо знаходження взаєморозуміння та формування спільної думки [196].

Водночас поширеними є досить критичні зауваження на адресу електронного обговорення, як і дорадчих систем загалом; вони стосуються переважання в них ідеалізму, низької мотивації, а також вузькості поглядів громадян, відсутності різнорідного представництва та відсутності реального впливу на розробку політики [186; 424]. Крім того, як слушно зазначають М. Торкал і Г. Мальдонадо, політичними обговореннями не обов'язково стимулюється інтерес до політики, – вони також можуть спричинити такі наслідки, як політичне розмежування [397].

Загальні проблеми дорадчих систем, що стосуються відсутності гетерогенного представництва, особливо яскраво виражені в онлайн-обговореннях у США, де має місце тенденція до надмірного представництва білих чоловіків, молодих та освічених, порівняно з оффлайн обговореннями [157]. З огляду на це Р. Девіс зауважує: «Учасники онлайн-дискусій значно відрізняються від широкого загалу демографічно і з точки зору використання засобів масової інформації, політичних інтересів, політичних поглядів та поведінки» [197, с. 124]. Саме через це в онлайн-просторі громадська думка спотворюється.

Тим не менш, онлайн-дискусії як і раніше використовуються для того, щоб робити висновки про суспільні настрої, при цьому реакція на події з'являється вже через кілька хвилин після їх виникнення.

- *Бюджет участі* або партисипаторний бюджет (англ. *participation budget*) – це демократичний процес дискусії та прийняття рішень, в якому кожен житель населеного пункту вирішує, у який спосіб витратити частину місцевих

чи державних ресурсів [324]. Такий бюджет є одним із яскравих прикладів подолання дефіциту демократії, який виникає між громадянами і державою, особливо у фіскальній сфері. Він ефективно використовується як на місцевому, так і на субнаціональному чи національному рівні, надаючи громадянам більше можливостей щодо впливу на розподіл коштів на будь-якому рівні та реалізації ініціатив, які є необхідними для громад. Цей новий інструмент було практично винайдено у місті Порту-Алегрі (Бразилія), де громадяни беруть участь у процесах визначення розподілу та витрачання коштів муніципального бюджету ще з 1989 р. Ця демократична інновація привернула увагу світової громадськості через своє особливе походження та характер участі громадян у прийнятті рішень. Бюджетування за допомогою електронної участі означає подальший розвиток цієї моделі використання електронних засобів комунікації. За останні 25 років практика партисипаторного бюджетування спочатку отримала поширення в Бразилії та Латинській Америці, а згодом була прийнята в Європі та інших регіонах світу. На сьогодні вже кілька сотень міст прийняли дану концепцію; при цьому практикуються традиційні, онлайн або гібридні канали участі громадян у бюджеті участі.

Як переконливо демонструє досвід Австралії, Бразилії, Канади, Португалії та Шотландії, розподіл великих обсягів коштів за допомогою партисипаторного бюджету вже не є утопічними явищем, а ефективно використовується і розвивається мешканцями відповідних країн.

Партисипаторний бюджет забезпечує кращу реалізацію політичних прав громадян через такі можливості:

- більший вплив громадян на вирішенні питань розподілу коштів державного та місцевого бюджетів;
- підйом довіри з боку громадськості до органів публічної влади та уникнення суспільних конфліктів, що мають фіскальну основу;
- ефективне управління бюджетом;
- орієнтування бюджету на вирішення проблем, які найбільше хвилюють жителів міста, регіону чи держави в цілому.

Бюджет участі є важливим кроком на шляху до зміцнення партисипаторної демократії, суттєвим чинником зростання громадської активності, оскільки дозволяє мешканцям розробляти власні проекти та контролювати частину державного чи муніципального бюджету.

Слід зауважити, що наведений перелік стосується тільки тих проявів соціальної активності громадян, що мають політико-правовий характер і реалізуються за допомогою ІКТ. Варто зауважити, що цей перелік має тенденцію до розширення. Так, зокрема, серед інструментів електронної демократії, які вже найближчим часом можуть отримати своє впровадження в рамках електронної демократії для сприяння політичним правам громадян, можна виокремити наступні:

Платформи для краудсорсингу ідей – це онлайн-платформи, де громадяни можуть пропонувати ідеї для вирішення проблем, які потім оцінюють інші користувачі та експерти через рейтингові системи для визначення найбільш пріоритетних ідей. В цілому сам по собі термін «краудсорсингу» частіше має застосування для бізнесу, але поступово отримує актуальність і в громадянському суспільстві. Так, І. А. Нерубашенко, дослідивши питання краудсорсингу, зазначала про те, що він може стати засобом реалізації економічних, екологічних, соціальних чи інших громадянських ініціатив [71; с. 81]. Платформи для краудсорсингу ідей можуть бути умовними суб'єктами, які надають інформаційно-комунікаційні послуги і виступають посередниками між громадянами, які пропонують ідеї, та державними органами чи органами місцевого самоврядування які оцінюють ці ідеї. Тут важливо звернути увагу на той аспект, що ідеї, запропоновані на платформі, можуть підпадати під регулювання законів про право інтелектуальної власності, а тому умови користування платформою повинні чітко визначати, кому належать права на запропоновані ідеї – платформі, авторам або іншим суб'єктам. Таким чином, платформи для краудсорсингу можуть підпадати під правове регулювання як інструменти електронної демократії або елемент електронного врядування.

Електронне оцінювання роботи органів влади – системи зворотного

зв'язку, де громадяни можуть оцінювати якість роботи державних служб, міністерств або окремих посадовців. Електронне оцінювання може бути складовою частиною системи електронного урядування (e-government), що забезпечує прозорість і підзвітність державних органів перед громадянами. Проекти із такими інструментами вже мають свою реалізацію у практиці зарубіжних країн. Так, у США є платформи для оцінювання державної системи *FedRAMP*, яка дозволяє здійснювати моніторинг ефективності урядових ІТ-систем [242].

Електронне оцінювання в цілому може мати потенціал виконувати функцію *громадської участі в оцінці ефективності державної політики*, тобто по суті бути інструментом громадського моніторингу.

В Україні електронне оцінювання роботи органів влади перебуває на стадії формування. Так, у травні 2024 року до Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» було внесено зміни, спрямовані на посилення народовладдя на муніципальному рівні. Тепер однією з форм участі територіальної громади у вирішенні питань місцевого значення є громадське оцінювання діяльності органів та посадових осіб місцевого самоврядування (п. 8 ч. 1 ст. 6), котре може здійснюватися безпосередньо та/або з використанням ІКТ (ч. 2 ст. 6) [83].

На жаль, стосовно органів державної влади оцінювання ефективності діяльності є явищем доволі рідкісним. Так, оцінювання ефективності діяльності антикорупційних уповноважених належить до повноважень Національного агентства з питань запобігання корупції (НАЗК) відповідно до п. 11 ч. 1 ст. 11 Закону України «Про запобігання корупції» [92]. Оцінювання в даному випадку здійснюється органом виконавчої влади у рамках відповідної методології, проте можливість відповідного оцінювання з боку громадськості не передбачена. На наш погляд, оцінювання ефективності діяльності з боку громадськості має стати загальною формою політичної активності громадян в Україні, отримати законодавче закріплення і бути поширене на всі органи публічної влади.

Інтерактивні карти проблем – платформи для громадян, де вони можуть

позначати місцеві проблеми (несправні дороги, відсутність освітлення, тощо) і відстежувати, як ці проблеми вирішуються. Інтерактивні карти проблем можна розглядати як механізм громадського контролю, який реалізує право громадян на участь у вирішенні питань місцевого значення. Вони забезпечують громадянам можливість впливати на публічне управління, гарантоване конституційними нормами, що закріплюють право на участь у державних та місцевих процесах. Карти дозволяють громадянам реалізувати своє право на звернення, закріплене у ст. 40 Конституції України, оскільки вони є каналом подання звернень до органів влади або комунальних служб. Прикладом реалізації таких проектів є проєкт FixMyStreet у Великобританії [244].

У свою чергу, всі згадані форми є різновидом комп'ютерно-опосередкованої комунікації (англ. *computer-mediated communication*), під якою розуміється будь-яке спілкування між особами, що відбувається через використання двох або більше електронних пристроїв. Правовідносини, які виникають у такому випадку, передбачають використання мережі Інтернет в межах різних процесів, що відбуваються під час здійснення електронної демократії.

У сучасній правничій науці єдиної класифікації конституційно-правових форм політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ, ще не визначено, проте їх можна класифікувати за різними критеріями із поділом на види, групи залежно від певних підстав для їх визначення.

Так, за *юридичною природою здійснення демократії*, в рамках якої така політична активність громадян реалізується за допомогою ІКТ, відповідні форми можна класифікувати на безпосередні та представницькі.

Представницька демократія, яка реалізується за допомогою ІКТ, може бути представлена електронними виборами, проведеними на загальнодержавному чи місцевому рівні. ІКТ в даному випадку сприяють реалізації громадянами свого права обрати представників, які будуть в подальшому представляти їх інтереси.

У свою чергу, безпосередня демократія може бути реалізована в рамках

електронних петицій, онлайн-консультацій, електронного обговорення, бюджету участі або електронного референдуму. Група форм такої політичної активності громадян має спільну ознаку: основні рішення щодо управління справами суспільства й держави схвалюються безпосередньо всіма громадянами. Так згідно з розпорядженням Кабінету Міністрів України від 8 листопада 2017 р. № 797-р «Про схвалення Концепції розвитку електронної демократії в Україні та плану заходів щодо її реалізації» (далі – «Концепція розвитку електронної демократії») електронний референдум – це «всеукраїнський або місцевий референдум з використанням інформаційно-комунікаційних технологій, електронних засобів для прийняття громадянами рішень з важливих справ держави та суспільства на загальнодержавному та місцевому рівні» [122].

Залежно від ступеня обов'язковості проведення заходу, який за своїм змістом включає політичну активність громадян та використання інструментів ІКТ, такі форми політичної активності поділяються на обов'язкові та факультативні (додаткові).

Обов'язкові форми реалізуються на підставі імперативної норми права, яка встановляє певний порядок проведення народного волевиявлення. Так, наприклад, Конституція України у ст. 77 закріплює, що чергові вибори до Верховної Ради України відбуваються в останню неділю жовтня п'ятого року повноважень Верховної Ради України [51]. Таким чином, обов'язковість і періодичність парламентських виборів в Україні (у т.ч. у форматі електронного голосування) визначена саме відповідною конституційною нормою.

Факультативні (додаткові) заходи на реалізацію політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ, можуть мати додатковий характер, через це, що самі громадяни можуть ініціювати таке проведення за їх власним волевиявленням. Так, Постанова Кабінету Міністрів України від 3 листопада 2010 р. № 996 «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» у п. 7 зазначає, що громадські об'єднання, релігійні, благодійні організації, творчі спілки, професійні спілки та їх об'єднання, асоціації, організації роботодавців та їх об'єднання, органи

самоорганізації населення, недержавні засоби масової інформації, інші невідприємницькі товариства та установи, легалізовані відповідно до законодавства, можуть ініціювати проведення консультацій з громадськістю з питань, не включених до орієнтовного плану, шляхом подання відповідних пропозицій громадській раді або безпосередньо органу виконавчої влади. У разі коли пропозиція щодо проведення консультацій з громадськістю з одного питання надійшла не менше ніж від трьох інститутів громадянського суспільства, такі консультації проводяться обов'язково [91]. У рамках процедури використання ІКТ як елемента електронної демократії це може бути представлено саме електронними консультаціями з громадськістю.

За характером обов'язковості наслідків, тобто рішень, які ухвалюються за результатами політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ, відповідні форми можуть бути класифіковані на консультативні та імперативні.

Щодо консультаційних рішень, то, наприклад, вітчизняна Концепція розвитку електронної демократії надає визначення такого інструменту електронної демократії як електронний плебісцит, визначаючи це «формою консультаційного застосування шляхом інформаційно-комунікаційних технологій та електронних засобів, що мають рекомендаційний характер для органів державної влади» [122].

Імперативний характер стосується питання виборів, що реалізуються за допомогою ІКТ.

Залежно від результату, на досягнення якого спрямована політична активність громадян, що реалізується за допомогою ІКТ, її можна поділити на: а) моніторингові форми – спрямовані на оперативну оцінку певних політично значущих об'єктів; б) форми політичної активності громадян, які передбачають встановлення порядку денного з приводу певних питань; в) форми політичної участі громадян, спрямовані на прийняття рішень.

Форми, пов'язані із функцією моніторингу, включають моніторинг та контроль політичних процесів, суб'єктів та рішень через доступ до відповідних

цифрових технологій, інформації (електронної інформації), онлайн-обговорень. Натомість форми, які передбачають встановлення порядку денного з приводу певних питань, можуть реалізовуватися через інструменти ІКТ, які мають за мету отримання відповідної інформації та обговорення політичних питань, також поширюються на діяльність, наприклад, щодо підтримки проектів бюджету участі та подання офіційних запитів до державних установ (електронні петиції). Нарешті, форми політичної активності громадян, спрямовані на прийняття рішень, забезпечують отримання інформації щодо політичного прийняття рішень (електронне консультування), визначення пріоритетів або визначення видатків бюджету (бюджетування за допомогою електронного участі) та голосування за політичні альтернативи (електронне голосування) [266, с. 93-130].

Залежно від масштабу та значущості питання, що передбачає залучення громадян через інструменти ІКТ для його вирішення, форми політичної активності можуть бути класифіковані на загальнодержавні та місцеві.

Загальнодержавні форми політичної активності визначають участь громадян, коли результат такої участі може мати вплив на питання загальнодержавного масштабу.

Критерій «місцеві питання» охоплюють коло питань, які стають актуальними для вирішення і розвитку певної територіальної громади, а отримані результати від такої політичної активності можуть в подальшому використовуватися у вирішенні проблем локального характеру. Одночасно із цим, важно взяти до уваги особливості суб'єктного складу таких правовідносин, які виникають у зв'язку із використанням різних інструментів електронної демократії, адже суб'єктивний склад для реалізації таких прав обмежений, він буде стосуватися тільки громадян України щодо загальнонаціональних питань. При цьому щодо місцевих питань, іноземці можуть мати право виражати свої погляди. З урахуванням Конвенції про участь іноземців у суспільному житті на місцевому рівні, з огляду на те, що постійні мешканці-іноземці на місцевому рівні мають, як правило, такі ж самі обов'язки, як і громадяни, то реалізація

права на участь в управлінні суспільного життя на місцевому рівні є можливим і для іноземців, але за умовою дотримання певних законодавчих вимог [49].

За суб'єктом форми політичної активності, що реалізуються за допомогою ІКТ, можуть бути індивідуальні або колективні. Індивідуальний суб'єкт звернення, зокрема фізична особа (громадянин) може здійснювати свою політичну активність в рамках використання такого інструменту ІКТ, як, наприклад, електронні петиції. Колективним суб'єктом виступають такі суб'єкти громадянського суспільства, як громадські організації. Прикладом форм їх політичної участі виступають подання проектів на бюджет участі. Наприклад, Рішенням Харківської міської ради від 20.09.2017 р. № 725/17 було затверджено програму Міської цільової програми «Громадський бюджет (бюджет участі) міста Харкова» на 2018-2021 роки, відповідно до змісту якої авторами проектів можуть виступати жителі територіальної громади міста Харкова, зокрема фізичні особи та громадські організації [97].

Слід звернути увагу та питання участі в управлінні державними справами не тільки індивідуально громадян, але і відповідно інститутів громадянського суспільства. Такий перелік інститутів громадянського суспільства, наведений в абзаці другому п. 2 Порядку сприйняття проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України в листопаді 2008 р., а саме: громадські об'єднання, професійні спілки та їх об'єднання, творчі спілки, організації роботодавців та їх об'єднання, благодійні та релігійні організації, органи самоорганізації населення, недержавні засоби масової інформації та інші непідприємницькі товариства та установи, легалізовані відповідно до законодавства [104].

Залежно від того, яких сфер суспільного життя вони стосуються, конституційні форми політичної активності громадян поділяються на власне політичні, економічні, соціальні, культурні, екологічні, інформаційні [38, с. 95-101]. Водночас варто пам'ятати, що існує певне коло питань, опитування з яких у формі референдуму заборонено, зокрема згідно зі ст. 74 Конституції України це стосується законопроектів з питань податків, бюджету та амністії [51].

Залежно від суб'єкта, який виступає ініціатором залучення громадян до вирішення певного питання, правові форми політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ, можуть бути класифіковані на такі види: ініційовані органами державної влади, ініційовані органами місцевого самоврядування, ініційовані громадянами України, ініційовані інституціями громадянського суспільства.

Залежно від формату взаємодії інструменту ІКТ із громадянами, конституційно-правові форми політичної активності громадян можна класифікувати на онлайн-форми, форми змішаного формату, що включає можливість участі як в онлайн, так і офлайн (у силу специфіки або у зв'язку з відсутністю можливостей/бажання громадян повністю здійснювати свою участь через онлайн). Так, наприклад, електронні петиції передбачають формат саме електронного звернення до органів влади. Одночасно із цим, референдум може мати місце одночасно як у форматі офлайн, так і онлайн, тобто передбачає саме змішану форму. У 2006 р. Венеціанською комісією було розроблено Кодекс належної практики на референдумах [182], у якому акцентовано увагу на можливості електронного голосування та голосування за дорученням на референдумі. Електронне голосування, як зазначається у Кодексі, допускається за умови, якщо воно відповідає критеріям безпечності, надійності, ефективності й відкритості для незалежної перевірки, прозорості [18, с. 188].

Видове розмаїття конституційних форм політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ, та неухильне зростання їх ролі в умовах інформаційного суспільства та правової демократичної державності, вимагає комплексного й системного підходу до правового регулювання у названій сфері. Відповідні зрушення спостерігаються вже сьогодні. Пріоритетні напрямки розвитку конституційно-правового регулювання усіх форм політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ, в Україні, будуть розглянуті у підрозділі 2.3. нашого дослідження.

1.3. Конституційно-правові форми політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ, і електронна демократія: доктринальні засади

Із точки зору політико-правової динаміки зміни в демократичних процесах ніколи не бувають стрімкими, втім вони ніколи не вщухають, а розвиток новітніх технологій стає тією рушійною силою, котра надає вищезгаданим процесам кардинального пришвидшення. При цьому роль і значення традиційних демократичних інститутів не зменшується, а лише змінюється. Зокрема, ІКТ певною мірою вже порушують форми існування тих традиційних інструментів, які сприяють реалізації політичних прав громадян. Механізми, які на сьогодні включають в себе підтримку ІКТ, надають державному апарату можливості для вирішення та адаптації нових інструментів політичної прозорості, участі та підзвітності.

Як відомо, ліберальна традиція, що сформувалась завдяки творчості Дж. Локка, розглядає «демократичне волевиявлення громадян» як важливий елемент політичної системи, структурно оформлений рамками конституції, що передбачає поділ влади і правове встановлення державно-владної діяльності. Ліберальний конституціоналізм, як первинна форма конституціоналізму, ґрунтувався на визнанні особистої свободи й активності громадян. З початку ХХ ст., після переходу від ліберального конституціоналізму до соціального, посилення активної ролі держави жодним чином не заперечило активної ролі громадянина, а лише змістило акценти у відносинах між ним і державою: активність громадянина у самозабезпеченні й самореалізації власних прав і свобод була істотно доповнена його активністю у вигляді певних вимог до держави.

Якщо звернутися до історії розвитку електронної демократії, то слід відзначити, що вже з початку 1960-х років як футуристи, так і вчені проголошували, що нові ІКТ мають величезний потенціал для перетворення існуючих практик політичної комунікації та політичних систем (див.: [299]). За минулі роки наукові роздуми привели до міждисциплінарного дискурсу, котрий

швидко зростає і розширювався, і водночас – до величезного обсягу літератури щодо впливу ІКТ на політико-правові процеси.

Із появою Інтернету, в 70-90-х роках ХХ ст., у межах суспільних наук було розпочато дослідження цінності кіберпростору для розвитку політичних відносин, зокрема для інституціоналізації певних моделей демократії [160]. Потенціал ІКТ надавав підстави для тверджень щодо можливостей для розвитку форм прямої демократії без посередників, таких як партії чи депутати.

У 1980-х роках просувалася також і перспектива так званої теледемократії [162]. Історичний досвід прямого народоправства (починаючи з афінської агори) був важливим джерелом натхнення для ідеї про те, що громадяни можуть самостійно формувати і проводити політику, визначати суспільні пріоритети, працюючи зі своїх терміналів кабельного телебачення (спочатку) та підключення до Інтернету (згодом).

Концепція теледемократії багато в чому черпає свої аргументи в економічній моделі демократії Е. Даунса, що сформувалася в ліберальній політичній теорії в 1950-х рр. Дана модель базується на ідеї раціональності політичної поведінки: кожна діюча особа прагне максимізувати результат своєї діяльності в економічному сенсі, т. ч. отримати більший результат при менших витратах. При такому підході політика розглядається у вигляді ринку, де відбуваються конкурентна боротьба і взаємний обмін з метою отримання найбільш вигідного результату. У даному зв'язку найбільш важливими є дві основні посилки економічної теорії демократії: по-перше, кожна держава намагається максимізувати політичну підтримку, по-друге, кожен громадянин намагається раціонально максимізувати корисність результату своєї дії [213, с.37].

На початку 90-х років ХХ ст. з'явилася перспектива так званих віртуальних співтовариств (англ. *virtual communities*), під якими розумілися «соціальні утворення, що виникають у мережі, коли достатня кількість людей залучені до публічних дискусій досить довго, з проявом людських почуттів, аби сформувати мережі особистих відносин у кіберпросторі» [354, с. 5]. У цій

перспективі було цілком зрозуміло, що зростання груп користувачів електронної мережі (Usenet) та інших онлайн-спільнот стимулюватиме як інтернет-спільноти (спільноти зацікавлених), так і громадські спільноти в Інтернеті (ті, що підтримують спільноти, котрі існують фізично, офлайн). Основне сподівання полягало в тому, що ці віртуальні спільноти можуть компенсувати феномен так званої «втраченої громади» в сучасному суспільстві, що означає кризу традиційного співтовариства у селах та містах. Перспективи «віртуальних співтовариств» були пов'язані з надією на повернення досвіду політичного співтовариства (громади), втраченого в процесах модернізації.

Значною віхою для революції, що відбувалася в галузі інформаційних технологій, у багатьох відношеннях став рубіж XX-XXI століть. Частково це було зумовлено тим, що саме тоді виникла певна форма політичної поведінки. До цієї діяльності почали залучатися периферійні організації та спеціальні групи, котрі використовували інформаційну інфраструктуру для політичного захисту, демонструючи альтернативу традиційно діючим у цій сфері організаціям з набагато більшими ресурсами та більш централізованою структурою. Для всього спектру зацікавлених груп нова інформаційна інфраструктура впливала на стратегії рекрутування (добору кадрів), адвокації (юридичного захисту) та мобілізації (організаційного єднання). Організації з проведення виборчих кампаній ухвалили нові технологічні способи внутрішньої організації та комунікації, а також зовнішнього спілкування з виборцями. На початку 2000-х чимало прихильників мала теорія «нової демократії», що передбачала розширення участі в демократичних процесах за допомогою засобів, що підтримуються Інтернетом, та забезпечення інформаційних прав громадян [263].

Наразі значної популярності набула концепція «Web 2.0» або перспектива соціальних медіа, що передвіщає збільшення залучення громадян до розробки політики та демократичного життя у великій різноманітності нових форматів [334; 374; 380]. Сам термін Web 2.0 був запропонований Т. О'Рейлі у 2005 р. з наголосом на використання інформаційно-комунікаційних інструментів для

спільної роботи, котрі не вимагають спеціальних знань і дозволяють повторно використовувати контент, створений користувачами, іншими особами в їхніх власних соціальних мережах.

Інструменти Web 2.0 належать до нового покоління інструментів ІКТ і функціональності, що дозволяє створювати веб-сайти за межами статичних сторінок, які використовуються в Інтернеті. Концепція стосується різноманітних змін, застосованих до дизайну та використання веб-сторінок. Прикладами інструментів Web 2.0 можуть слугувати соціальні медіа (як-от мережі Facebook, Twitter), блоги, онлайн-форуми, а також платформи, що дозволяють використовувати аватари (нікнейми), включати теги до вмісту веб-сторінок і пізніше пошук вмісту на основі таких тегів.

Я. ван Дейк всі вищенаведені концепції відносить до утопічних поглядів на електронну демократію, виокремлюючи серед них чотири «хвилі» [411, с. 50]. Він вважає їх зайве оптимістичними в сенсі сприяння розвитку демократії та забезпечення рівного доступу до політичних процесів. На наш погляд, більш коректним було б їх називати не утопічними, а оптимістичними, адже їх ніяк не можна вважати повністю відірваними від реальності – вони просто наголошують на позитивних сторонах електронної демократії, виводячи на другий план її негативні моменти.

Однак поряд із цими дуже оптимістичними уявленнями про нові медіа-ефекти, були сформульовані різні антиутопічні (за визначенням того ж Дж. ван Дейка) погляди, що зображують потенційні ризики для демократії (докл. див.: [411, с. 50]). На наше переконання, вони є не антиутопічними, а скоріше песимістичними, оскільки зосереджені на висвітленні негативних наслідків запровадження новітніх технологій для політичної системи. Зокрема, йдеться про досить тривожні очікування щодо прямої демократії з огляду на складність сучасних цифрових інструментів, а також про звинувачення електронних ЗМІ в тому, що вони підтримуватимуть популізм, збільшують інформаційну нерівність і не в змозі протистояти елементарній відсутності політичної мотивації у громадян. Деякі автори наголошують на тому, що Інтернет є більш

«концентрованим», ніж традиційні ЗМІ, а простота розміщення повідомлень в мережі не відповідають аналогічним можливостям бути почутим. Нарешті, серйозною загрозою, яка привертає особливу увагу у зв'язку з драматичними подіями політичного екстремізму, є зростання радикалізаційного та мобілізаційного потенціалу Інтернету (докл. див.: [418]).

Втім попри наявність фактично полярних поглядів на співвідношення ІКТ і політичної системи, можна констатувати наявність наукового консенсусу з приводу того, що між ними існує тісний взаємозв'язок і взаємодія. Основна теза про те, що технологічний дизайн інструментів ІКТ може мати політичні наслідки, досить добре відображено в науковій літературі (див., напр.: [377]), і низка вчених застосували цю точку зору до вивчення онлайн-просторів (див., напр.: [184; 248; 387] та ін.). У зв'язку з цією сферою дослідження, інші вчені запропонували декілька стратегій, спрямованих на підвищення спроможності звичайних громадян брати участь у розробці та реалізації політики [243; 261; 294], і те саме можна сказати про урядові програми, спрямовані на сприяння участі громадян в Інтернеті [316; 385].

Розвиток ІКТ привів до бурхливих дискусій щодо участі в політичному житті онлайн. У цьому науковому дискурсі можна виокремити два основні підходи. Сутність першого (Е. Рохас, Е. Пуч-і-Ебріль) полягає у твердженні про те, що політична участь в Інтернеті є підмножиною традиційної політичної участі [358]. Натомість другий підхід полягає в тому, що політичну участь офлайн і онлайн слід будувати окремо (Б. Дейікен) [198]. Крім того, деякі дослідники (напр., Й. Теохаріс, Й. де Мур, Й. Ван Дет) також зазначають, що онлайн-політична участь є більш привабливою для молодих громадян, ніж звичайні офлайн-режими [395]. Дебати про те, як ІКТ можуть змінити визначення та масштаб політичної активності, все ще тривають. Однак ці дебати переважно точаться навколо питання про те, чи мають бути більш різноманітними форми політичної активності, і не кидають ставлять під сумнів концепцію, запропоновану Й. Ван Детом щодо ознак політичної участі [409].

На основі вищезазначеного обговорення до всіх визначень політичної

участі в демократичних суспільствах були застосовані три критерії: бути діяльністю, мати добровільний характер і бути непрофесійною. Оскільки політична участь завжди асоціюється з демократією [410], незалежно від мінливих визначень, її метою є покращення розвитку та підтримки демократичної системи.

На сьогодні є беззаперечним той факт, що інформація стала важливою для багатьох напрямків демократії: у процесах, за допомогою яких формуються уподобання громадян, у поведінці громадян та політичних еліт, у формальних процедурах представництва, в актах прийняття урядових рішень, в адмініструванні законів і підзаконних актів, а також у механізмах підзвітності, які освіжають демократію та підтримують її легітимність. Крім того, як слушно зауважує Б. Бімбер, «сучасна інформаційна революція передбачає глибокі зміни в екології комунікацій з потенційними наслідками для інституцій і процесів, структури яких суттєво адаптовані до старих комунікаційних механізмів [165, с.13].

Втім єдиного поняття, котре б охоплювало всі прояви інформаційного суспільства в політичній системі, у політико-правовій доктрині досі не сформульовано. «Парасолькові» терміни, які найчастіше використовуються для позначення даного предмета сьогодні, – це «електронна або е-демократія» (див.: [226; 364; 414;]) і «цифрова демократія» (див.: [208; 209], тоді як терміни «теледемократія» [162], «віртуальна демократія» чи «кібердемократія» [333] значною мірою обмежувалося більш ранніми стадіями дебатів і сьогодні в науковому дискурсі вживаються досить рідко [194].

На думку К. Хакера і Я. ван Дейка, цифрова демократія – це «використання інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) та комп'ютерно-опосередкованої комунікації (далі – КОК) у всіх видах засобів масової інформації (наприклад, в Інтернеті, інтерактивному мовленні та цифровій телефонії) з метою зміцнення політичної демократії чи участі громадян у демократичних процесах» [209, с. 1]. Втім усього декількома рядками нижче вони перефразують це визначення у більш нейтральній формі, як «набір спроб

практикувати демократію без обмежень у часі, просторі та інших фізичних умовах, використовуючи натомість ІКТ чи КОК як доповнення, а не заміну традиційних «аналогових» політичних практик» [209, с. 1]. У своїй більш пізній праці Я. ван Дейк надає більш стислу версію попереднього визначення: «Цифрова демократія може бути визначена як прагнення до демократії та її здійснення з будь-якої точки зору з використанням цифрових медіа в онлайнівій та офлайнівій політичній комунікації» [411, с. 51].

Втім поняття «електронна демократія» визначається майже аналогічно. Так, наприклад, Т. Пайварінта та С. Ойстейн зазначають, що електронна демократія означає «використання інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) у політичних дебатах і процесах прийняття рішень, доповнюючи або протиставляючи традиційні засоби комунікації, такі як особиста взаємодія або односторонні ЗМІ» [322, с. 818].

У свою чергу, С. Коулман і Д. Норріс також надають перевагу «електронній демократії» як ключовому поняттю. Представивши низку визначень електронної демократії, вони вказують на їх суттєву спільність і роблять вибір на користь широкого розуміння даного поняття: «Це все, що уряди роблять для сприяння більшій участі громадян в урядуванні за допомогою цифрових чи електронних засобів» [185, с.6]. Водночас названі автори звертають увагу на двосторонню спрямованість електронної демократії: вона «здійснюється як зверху вниз, так і знизу вгору; мова йде як про інституційні ієрархічні процеси, так і про більш рухливі мережеві структури» [185, с. 32].

Найчастіше визначення електронної демократії передбачає використання ІКТ для долучення громадян до політичного життя суспільства, тобто для формування так званої партисипаторної демократії (демократії участі). Так, згадані вище С. Коулман і Д. Норріс жорстко пов'язують електронну демократію з рухом інформаційних потоків у межах політичної системи. Для них електронна демократія – це засіб поширення більшої кількості політичної інформації для поліпшення спілкування та участі в політичному житті, а також перспектива для трансформації політичної дискусії та політичної культури. До

участі у сфері електронної демократії належать громадянське суспільство (організоване та неорганізоване), адміністрація, політики та меншою мірою бізнес-структури. Названі автори стверджують, що електронна демократія охоплює ті випадки, коли електронні комунікації використовуються особами, що мають владу, та громадянами, яким вони слугують, для взаємодії між собою з метою інформування та позитивної зміни способу використання влади.

За наявного стану розвитку доктрини цифрової (електронної) демократії, що характеризується істотною розбіжністю поглядів на даний феномен, цілком закономірним виглядає той факт, що даний термін відсутній на конституційному чи законодавчому рівні навіть у тих країнах, де інформаційне суспільство вже отримало істотний розвиток.

Зважаючи на різні визначення та термінології, представлені в літературі, ми будемо використовувати терміни «електронна демократія» та «цифрова демократія» як взаємозамінні ключові поняття.

На наш погляд, всі представлені уявлення про електронну чи цифрову демократію виходять із патерналістських уявлень про державу; така демократія тлумачиться як певний «дар» з боку державного апарату чи органів місцевого самоврядування (або публічної влади загалом) пересічним громадянам, аби долучити їх до процесів формування та реалізації владних рішень. Втім, як слушно зазначається в спеціальній літературі, «демократія заснована на прагненні людей, що роблять вільний вибір, а не на спущеній згори меті» [76, с. 26]. Тож якщо розглядати демократію як форму політичного режиму, а народ і територіальні громади в якості первинних суб'єктів демократичного володарювання, то електронна (цифрова) демократія означає таку форму політичного режиму, за якої пересічні громадяни мають реальну змогу впливати на зміст і порядок реалізації владних рішень через електронні (цифрові) форми політичної активності. Такий підхід, по-перше, чітко пов'язується з теоретико-правовими поглядами на демократію, і по-друге, перетворює пересічних громадян з вторинних і пасивних «отримувачів» певних електронних інструментів участі у політичних процесах на первинних і активних суб'єктів

політичних процесів, на волю яких мають орієнтуватися відповідні органи публічної влади та їх посадові особи.

Ці прояви політичної активності громадян можуть включати в себе електронні звернення, електронні форуми, засідання «електронної ратуші», електронні консультації, електронні референдуми (у т.ч. електронне прийняття чи зміна правових норм) тощо, проте важливим елементом завжди буде залишатися використання ІКТ, адже сама по собі політична активність не обмежується лише онлайн-простором.

Крім того, за суб'єктивним складом всі форми чи сектори електронної демократії варто розподілити на дві великі групи: електронне врядування та електронне народовладдя. До першої групи варто віднести ті форми електронної демократії, через які здійснюють свою компетенцію певні органи публічної влади та їх посадові особи, тобто суб'єкти, наділені владними повноваженнями (е-парламент, е-уряд, е-правосуддя тощо), тоді як до другої – форми, через які беруть участь у політичному процесі індивідуальні та колективні суб'єкти, котрі не мають владних повноважень (пересічні громадяни, інституції громадянського суспільства).

У свою чергу, серед форм електронного народовладдя можна виокремити ті, суб'єктом яких виступають окремі індивіди (фізичні особи) – громадяни, іноземці чи особи без громадянства. Використовуючи термін «громадянин» у широкому сенсі слова, у значенні будь-якого індивіда як суб'єкта публічно-правових відносин, та враховуючи той факт, що в конституційній державі відповідні форми певною мірою регламентуються конституційно-правовими нормами, ці форми ми надалі іменуватимемо конституційними формами політичної активності громадян, які реалізуються за допомогою ІКТ (КФПАГ-ІКТ). За функціональним призначенням вони являють собою форми політичної комунікації та політичної участі індивідів у конституційній державі за умов інформаційного суспільства. У цьому випадку ІКТ виступають технологічним ресурсом, певним інструментарієм, котрий дозволяє підвищити ефективність і доступність традиційних інститутів демократії.

Наукові дискусії з приводу електронної демократії в основному підживлювалися різними очікуваннями щодо потенціалу нових ІКТ суттєво змінити умови політичної комунікації та демократичних практик. Численні твердження щодо впливу нових ІКТ на демократію були коротко узагальнені К. Хакером і Я. ван Дейком [260] таким чином:

1. ІКТ збільшують масштаб і швидкість надання інформації; це допомагає створити більш поінформованих громадян;
2. Участь у політичному житті стає легшою, а деякі перешкоди, такі як апатія, сором'язливість, інвалідність, час тощо, можуть бути зменшені;
3. КОК створюють нові способи організації з тематичними групами для обговорення, дешеві витрати на розповсюдження тощо;
4. Мережа дозволяє виникати новим політичним спільнотам без втручання держави;
5. Ієрархічна політична система стає більш горизонтальною за рахунок збільшення політичного КОК;
6. Громадяни отримують більше можливостей для впливу на створення програм для уряду;
7. КОК допомагають усунути посередників, здатних спотворювати політично важливу інформацію (таких як журналісти, депутати тощо);
8. Політика зможе більш безпосередньо реагувати на занепокоєння громадян, оскільки ІКТ та КОК дозволяють проводити своєрідні політичні маркетингові дослідження;
9. ІКТ та КОК допомагають вирішити проблеми представницької демократії, такі як територіальні основи виборчих округів тощо.

Погоджуючись у цілому з позицією К. Хакера і Я. ван Дейка, водночас маємо зауважити, що зв'язок між використанням новітніх технологій і демократичною політикою є більш складним і суперечливим, оскільки оцінки впливу на демократію значною мірою залежать від конкретної моделі демократії, якої вони стосуються. Із самого початку полярність поглядів на цю проблему можна спостерігати в різних проявах. Зокрема, Я. ван Дейк

протиставляє погляди тих авторів, які очікують зміцнення прямої демократії та відродження афінської агори, з поглядами захисників представницької демократії, які бояться повороту до так званої «кнопкової демократії» [412, с. 44]. Натомість Х. Даттон вказує на дихотомію між очікуваним покращенням чутливості політичних інституцій і посиленням безпосередньої участі громадян у суспільних справах проти побоювань щодо звуження кола політичних поглядів і збіднення політичних дебатів [214, с. 222].

Продовжуючи сформульовану вище думку про те, що роль ІКТ у конституційній державі значною мірою залежить від конкретної моделі демократії, що в ній існує, зупинимось на деяких таких моделях більш докладно.

1. *Легалістська демократія*: класичний процедурний погляд західного типу на демократію, визначену конституцією та іншими основними законами. Роль нових медіа за такої моделі полягає головним чином у посиленні надання інформації за допомогою відповідних заходів та пошуку інформації громадянами.

2. *Конкурентна демократія*: партії та лідери змагаються за електорат, зосереджені на представництві та ефективному прийнятті рішень. Основне використання ІКТ за такої моделі – інформування і супровід виборчих кампаній.

3. *Плебісцитарна демократія*: у центр уваги ставить форми прямого демократичного прийняття рішень, такі як плебісцити та референдуми. Тут ІКТ є ключовими для проведення онлайн-опитувань, референдумів і дискусій.

4. *Плюралістична демократія*: багатоманітність у політичних процесах і дискусіях вважається найважливішим, поєднуючи практики прямої та представницької демократії. Існує багато варіантів підтримки за допомогою ІКТ, особливо для дискусій і дебатів. Дорадча демократія має багато спільного з плюралістичною моделлю та ще більше зосереджена на відкритому та вільному обміні думками з політичних питань. Важливість цифрових медіа особливо помітна в їх ефективності для онлайн-дискусій.

5. *Партисипаторна демократія (демократія участі)*: увага зосереджена на сприянні активному громадянству, формуванню політичної думки в

широкому масштабі на основі принципу поєднання прямої та представницької демократії. ІКТ за такої моделі важливі для багатьох функцій, від публічних дебатів і освіти до всіх видів участі, доступ для всіх є цінністю.

6. *Лібертаріанська демократія*: поділяє деякі погляди з плюралістичними та плебсологічними концепціями та зосереджується на автономній політиці громадян у їхніх власних асоціаціях. Цифрові медіа за такої моделі особливо актуальні у своїх мережевих функціях, серед іншого, навіть обходячи інституційну політику за допомогою програм Web 2.0 а також контенту, який створюють і поширюють громадяни.

Я. ван Дейк запропонував шість видів електронної демократії, за двома напрямками поглядів: урядоцентричними та громадоцентричними. *Урядоцентричні погляди* передбачають класичний погляд на демократію: процедурний погляд на демократію щодо конституції та інших законів і правил як основ демократії, із поділом влади (на законодавчу, виконавчу та судову) та системою «стримувань і противаг». У такому випадку цифрові носії інформації повинні використовуватися для проведення інформаційних кампаній, пошуку інформації громадянами та збору інформації серед громадян або для інформаційних та виборчих кампаній. Натомість *громадоцентричні погляди* мають іншу стратегічну спрямованість, а саме відзначають помітну роль електронної демократії для організацій та окремих громадян. Комп'ютерні мережі, такі як Інтернет, дозволять їм впливати на політику шляхом формування думки і навіть обходити інституційну політику [411].

Тобто аналіз електронної демократії здійснюється в сучасній політичній науці переважно в контексті понятійного апарату традиційних концептів демократії: лібералізму, республіканізму, а також теорій партисипаторної та дорадчої демократії. Проте обов'язково електронна демократія за своїм змістом пов'язана з Інтернетом, і це питання заслуговує окремої уваги.

Прихильники партисипаторної демократії підкреслюють невід'ємну цінність політичної участі та її внесок у соціальну інтеграцію ліберальних суспільств. Однак у сучасних ліберальних демократіях політична участь

переважно реалізується у формі парламентських і представницьких демократичних систем, де формальна участь демосу здебільшого зосереджена на голосуванні на виборах. Як зазначено вище, з точки зору теорії ліберальної демократії, інструментальні функції політичної участі – легітимний відбір представників, легітимний розподіл і обмеження політичної влади, ефективне прийняття рішень – знаходяться на першому плані. Співвідношення між участю громадян і демократичною легітимністю слід також розглядати в світлі розрізнення між легітимністю входу та результату: перша залежить від механізмів, що пов'язують рішення в політичній системі з волею громадян, друга – від результатів політики, які ефективно досягають спільних цілей [365].

Із середини 1990-х років із появою Web 2.0 лібертаріанство та нормативний індивідуалізм, заснований на ідеалі добровільної індивідуальної дії, стають все більш і більш впливовими. У поточній дискусії про електронну демократію дедалі більшого значення набувають дві концепції: «вікідемократія» та «ліквідна демократія» [364].

Б. Новек, який детально опрацював вікідемократію, використовує терміни «демократія співпраці» та «віківрядування» як синоніми для позначення цієї концепції [316]. Цифрові медіа відіграють вирішальну роль у цих моделях, оскільки вони представляють нові, високодецентралізовані режими та процедури прийняття рішень, які стали можливими у великих масштабах лише через Інтернет. Вікідемократія, а також ліквідна демократія нормативно базуються на баченні волонтаристської, мережевої співпраці однолітків, у якій спільне створення ідей і контенту є керівним ідеалом.

Ідея децентралізованих «мереж однолітків» як наріжного каменю нового політичного світогляду під назвою «прогресивізм однолітків», яку розробив і розповсюдив С. Джонсон [277] (2012), стала новим соціальним рухом.

Погляди на вікідемократію розглядають громадян як індивідів, задіяних у багатьох мережах, або з точки зору спільноти, як нові форми побудови спільноти, або в ліберально-лібертаріанській версії – з акцентом на децентралізовану організацію, опосередковану постійно зростаючими

можливостями обробки інформації. З даної точки зору участь розглядається в першу чергу як інструментальна цінність, що сприяє збільшенню автономії та сприяє прийняттю кращих колективних рішень.

За словами Г. Шаала, інноваційний внесок концепції вікіуряду, яку сформулював Б. Новек, полягає в «демократизації пропускної сфери розробки політики в ліберально-представницьких демократіях, наприклад, у специфікації законів і підзаконних актів, підтриманих Інтернетом, і «громадянському програмному забезпеченні», на зразок wiki» [364, с. 287]. Ідея полягає в тому, щоб підвищити епістемічну якість владних рішень за допомогою «мудрості натовпу». Однак такий підхід містить два критичні моменти: з одного боку – порушення принципу політичної рівності через пов'язане з цим обмеження учасників, а з іншого – невирішені питання щодо захисту даних [364, с. 294].

Ліквідна демократія теж привернула певну увагу громадськості, особливо в Німеччині [147], і поширювалася Піратською партією як програмна модель формування внутрішньої думки. Однак концепція ліквідної демократії має потенціал і поза межами партійної політики – як інноваційна модель демократичного прийняття рішень, котра поєднує пряму та представницьку демократію, роблячи межу між представництвом і прямим демократичним впливом більш «прозорою». Ця модель, заснована на теорії делегованого голосування, стала здатною бути реалізованою лише з появою технологій Web 2.0 і базується на принципі делегування свого голосу іншим довіреним людям. На відміну від класичного представництва, ця форма є умовною, множинною, обмеженою питанням або часом і оборотною. При вирішенні будь-яких політичних питань кожен громадянин може віддати перевагу прямому використанню свого голосу чи делегуванню [364, с. 292]. Прихильники цієї моделі розглядають її як адекватну відповідь на дві проблеми: використання компетентних делегатів (представників) для покращення якості рішень і протидії політичному відчуженню шляхом довірчих відносин. Критика моделі ліквідної демократії включає вказівку на її недостатню теоретичну розробленість, суперечність між вимогами агрегованої та дорадчої демократії та

відсутність життєздатних, прагматичних пропозицій щодо її інституціоналізації.

Аналіз доктринальних і нормативних джерел надає підстави стверджувати, що загалом електронну демократію можна розглядати у *вузькому та широкому* значенні. Коли говорять про електронну демократію у вузькому сенсі, то, як правило, мають на увазі застосування ІКТ для забезпечення (електронного супроводу) прав громадян. У цьому разі змінюється лише технологічний бік подання заяв, звернень, запитів органам влади від імені громадян. Тобто, використовуючи своє законне право на отримання певної довідки, громадянин може звернутися до інстанції письмово, а може, наприклад, скористатися електронною поштою. Натомість електронна демократія в широкому сенсі передбачає залучення громадян (як індивідуально, так і колективно) за допомогою ІКТ до вирішення різноманітних суспільно-політичних завдань [27, с.5], тобто систему особливих форм прямої демократії, котрі дозволяють за допомогою ІКТ вивести народовладдя на якісно новий рівень.

Як слушно зауважують С. Колеман і Д. Норріс, Інтернет та електронна демократія є «одним зі способів позитивного переосмислення демократичних процесів та поживлення відносин між громадянами та їх обраними представниками» [184, с.6]. Справді, на сьогодні посилення участі громадян в управлінні державними справами стає досить актуальним напрямком розвитку демократичних країн. Специфіка використання ІКТ в даному випадку полягає у використанні більш оперативного взаємозв'язку, онлайн-ових майданчиків для обговорення найбільш нагальних питань на певних цифрових майданчиках, створених саме публічною владою. Для взаємодії в Інтернеті характерна вільна структура, не прив'язана до центральних вузлів інформації. Як вважають багато авторів, саме з цієї свободи виникає потенціал всесвітньої павутини, що сприяє якісному зростанню і розвитку. Заміна традиційних управлінських маніпулятивних відносин між об'єктом і суб'єктом на рівноправні та поширення суб'єкт-суб'єктної парадигми роблять Інтернет майданчиком, найбільш ефективним для різних типів комунікації у відносинах держава-громадянин.

З часів античної Греції демократію гарантує лише найширша участь

громадян. Але професіоналізація державного управління звужує поле для такої участі. Прийняття важливих управлінських рішень одноосібно чи навіть колегіально політиками та посадовцями закономірно послаблює інтерес громадян до публічної політики, а зниження громадянської активності дозволяє посадовцям розширювати поле своїх повноважень, надає простір для дискреції та створює умови для зловживання владою. Тож демократія без життєвого простору для її здійснення «стає суто символічною, замість того, щоб бути демократією участі» [27, с.5]. Електронна демократія наслідує та втілює в життя офлайнову демократію, лише з урахуванням особливостей використання електронних інструментів.

Концепції електронної демократії належать до теорій, які розглядають комп'ютери і комп'ютерні мережі в якості найважливішого інструменту в роботі демократичної політичної системи. Аналіз електронної демократії здійснюється в сучасній політико-правовій науці переважно в контексті понятійного апарату традиційних концептів західної демократії: лібералізму, республіканізму та теорії партисипаторної демократії. Також електронна демократія за своїм змістом пов'язана з Інтернетом, проте, як слушно зауважують Дж. Блумлер і С. Коулман, Інтернет має «вразливий потенціал» для забезпечення демократичного простору, який є відкритим для всіх і з'єднаний зі справжніми демократичними інститутами. Простір для дискурсу та обговорення слід створити, фінансувати, пропагувати та регулювати. Утримання громадських спільнот у кіберпросторі має перетворитися на публічну (державну) послугу, на зразок організації чесних і справедливих виборів, утримання бібліотек чи суспільного телерадіомовлення. Адже простір довіри не виникне спонтанно і без зусиль.

Електронна демократія в аспекті політико-правової участі, виходячи із сутності самих політичних прав громадян, завжди має своїм обов'язковим елементом активну участь громадян у процесі вироблення публічної політики, тому саме напрямки громадських поглядів у концепції Я. ван Дейка є близькими для розкриття сутності конституційно-правових форм політичної активності

громадян, що реалізуються за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій.

Р.Є. Еннан наводить такі ознаки правовідносин, що виникають із приводу функціонування мережі Інтернет (Інтернет-відносин): 1) електронна (цифрова) форма обміну інформацією між суб'єктами; 2) віддаленість суб'єктів цих відносин у просторі; 3) наявність суб'єктів, які не ініціювали ці відносини, проте мають організаційно-технічну можливість здійснити вплив на них; 4) використання програмного забезпечення, технічних стандартів і протоколів тощо [36]. У контексті теми нашого дослідження, коли йдеться про Інтернет відносини у політичній сфері, до даного переліку, на наш погляд, варто додати ще дві ознаки: 1) наявність вільного волевиявлення з боку громадян на участь у таких відносинах; 2) активна, ініціативна роль громадян у таких відносинах.

У радянській науці державного права політична участь у системі демократії розглядалася переважно у двох аспектах: як політична активність особи та як участь громадян в управлінні. Але вже з 80-х років ХХ ст. розпочався процес багатопланового, комплексного дослідження політичної участі з урахуванням різноманітності її форм. У юридичній науці за радянських часів при аналізі проблеми участі громадян в управлінні державними справами здебільшого ототожнювалися поняття «участь в управлінні державними справами» та «участь у державному управлінні», і дослідження присвячувалися саме останньому. У працях західних учених політична участь часто асоціюється виключно з прямою демократією. Наприклад, Дж. Сарторі розрізняв два типи демократії: пряма демократія, тобто демократія як участь, і непряма, тобто представницька демократія. Вони вказують на «партисипаторну» або «партисипативну» (від англ. participation – участь) настанову, тобто настанову на самостійну, не відчужувану на користь будь-яких представників участь у прийнятті державно значущих рішень. На нашу думку, розгляд проблеми участі громадян в управлінні державними справами у всій різноманітності її форм дозволяє удатися до більш широкого тлумачення цього поняття [137; с. 35].

Вперше форма партисипаторної демократії була закріплена на рівні

Лісабонської угоди 2007 р., якою доповнювалися угоди про створення Європейського Союзу. Передбачалося постійне інформування про свою діяльність інституцій Союзу з метою обміну думками всіма зацікавленими сторонами та обов'язок інституцій вести відкритий діалог із представниками громадянського суспільства, широкі консультації Європейської комісії з усіма сторонами того чи іншого питання, можливість ініціювання громадянами країн членів Європейського Союзу (не менше 1 млн осіб) питання перед Європейською комісією [14, с.140].

П. В. Куфтирев, досліджуючи роль та значення електронної демократії у сучасному суспільстві, дійшов висновку, що е-демократія є гібридом наявних форм реалізації волевиявлення суверенного носія влади – народу. Вчений зазначає, що електронна демократія не тільки гібридує пряму і репрезентативну форми, а й може бути повністю агрегована у наявні сучасні концепції демократії [58, с. 148].

За своєю природою інститути партисипаторної демократії є своєрідним замінником референдумних інститутів та діють у тісних зв'язках з інститутами представництва. Фактично застосування інститутів партисипації компенсує вади представницьких форм демократії, такі як відстороненість громадян від процесів здійснення влади та можливе ігнорування представницькими владними інституціями запитів суспільства [14, с.141].

Слід звернути увагу на аспект, що спори про демократичні або політичні ефекти нових Інтернет-способів спілкування завжди характеризувався поляризацією між далекосяжними позитивними та оптимістичними очікуваннями, з одного боку, і песимістичними очікування згубного впливу на демократичні структури і процеси. Ця дискурсивна особливість також може бути застосована до обговорень найостанніших форматів інтернет-спілкування, тобто використання соціальних мереж усіма видами політичних діячів. Зокрема, з урахуванням динаміки кампанії в ряді недавніх виборів і референдумів, таких як референдум 2016 р. про членство Великої Британії в Європейському Союзі та президентські вибори в США 2016 та 2020 рр., додаткову політичну й наукову

увагу в даний час отримують соціальні мережі.

Питання про вплив соціальних мереж на політичні комунікації та їх актуальність для демократії зумовлюється низкою чинників. По-перше, соціальні мережі являють собою «новітню хвилю соціотехнічних інновацій у сфері Інтернет-технологій для спілкування, що робить доступними нові й різноманітні можливості для користувачів взаємодіяти в мережі» [169, с. 524]. По-друге, соціальні мережі залучають до спілкування надзвичайно велику кількість користувачів. Численні політичні події за участю соціальних мереж посилили інтерес до взаємодії політики та використання соціальних мереж у політичних цілях.

Фактично, соціальні мережі суттєво змінили те, як люди використовують Інтернет, використовують нові можливості для зв'язку, взаємодії та обміну інформацією, у т.ч. в політичній сфері (докл. див.: [135; 430]). Різні типи соціальних мереж певною мірою стали новими платформами для спілкування між політиками та суспільством, надаючи змогу політикам більш ефективно доносити до пересічних громадян політичну інформацію, проводити агітацію та формувати громадську думку про себе та певні соціальні проблеми, при цьому зменшуючи роль «традиційних» мас-медіа в інформуванні громадян та створенні свого політичного іміджу (докл. див.: [179; 171, с. 405-410; 230, с. 50-61; 297, с. 197]).

Серед тих позитивних результатів, які має за собою забезпечення електронної партисипації та підвищення політичної участі громадян, як одного із елементів електронної демократії, можна визначити такі:

- отримання реакції суспільства (через такі інструменти, як чат-руми (chat rooms), обмін повідомленнями в режимі реального часу (Internet Relay Chat – IRC), аудіо- та відеоконференції);
- обговорення, діалоги, розширені розмови (через такі інструменти, як обговорення за списком розсилки (e-mail discussion lists), дискусійні форуми (discussion forums);
- можливість виявлення нових ідей для вирішення проблем (через такі

інструменти, як WebIQ, Zing, Zeno, Dito, Group Systems);

- посилення інститутів представницької демократії через: забезпечення умов для конкуренції партій і змагання кандидатів, активізацію і залучення інститутів громадянського суспільства, забезпечення прозорості та підвищення відповідальності в процесі прийняття рішень;
- поступове зменшення гостро відчутної нерівності політичних можливостей громадян.

Водночас важливо розуміти ризики, котрі породжує імплементація зазначеного напрямку електронної демократії, та про які вже було наголошено у відповідній рекомендації Ради Європи [345]. Так, зазначена Рекомендація визначає, що виклики, бар'єри та ризики для електронної демократії можуть приймати різні форми і можуть бути політичними, правовими, організаційними, технологічними, економічними, фінансовими, соціальними чи культурними. Проблеми, з якими стикається електронна демократія, включають забезпечення готовності та спроможності громадян та політиків брати участь у демократії електронними засобами та мати довіру до цих засобів, нівелюючи цифрові та соціальні поділи, необхідність оперативного й адекватного реагування на нові форми спілкування та нові засоби масової інформації, розвиток відповідних і надійних технологій і забезпечення їх загальнодоступності протягом розумного часу, сприяння міждисциплінарному співробітництву та укладання своєчасних домовленостей про відповідне регулювання. Потенційні бар'єри для електронної демократії включають, з одного боку, різні уявлення про демократію, брак ресурсів, організаційні та структурні обмеження, а з іншого – різні інтереси різних зацікавлених сторін та їхні сумніви. Ризики, пов'язані з електронною демократією, зумовлені потенційною можливістю технологічних і політичних зловживань, недемократичного використання та запереченням можливостей прийняття рішень, які надаються ІКТ. У свою чергу, роздробленість громад на муніципальному рівні може становити небезпеку до загальнодержавної демократії. Необхідні запобіжні заходи проти зловживань і відповідні санкції.

Варто звернути увагу, що на сьогодні також дедалі більш відчутною стає

проблема дефіциту демократії, тобто недостатньої участі громадян у процесі вироблення політики держави. Цей дефіцит констатується і політико-правовою наукою, і реальною практикою функціонування демократичних інституцій (занепад партійних систем, високий рівень абсентеїзму на виборах і референдумах тощо). Таке становище зумовлюється низкою факторів, серед яких чільне місце займають відсутність реальних важелів впливу громадянами на владу і пасивність самого громадянського суспільства. Пасивність громадян, або наявність певних груп, які можуть виступати перешкодою для прийняття ефективних рішень мають найбільшу потенційну загрозу.

У сучасній політико-правовій доктрині є загально визнаним, що сутнісною ознакою демократичного суспільства є безпосередня та опосередкована участь пересічних громадян у вирішенні питань загальнодержавного та місцевого значення. Зазначені відносини ми визначаємо конституційними, з відповідним суб'єктним складом учасників. Втім потрібно зауважити про необхідність конституційної дієздатності фізичних осіб для реалізації конституційно-правових форм політичної активності з використанням ІКТ, яка пов'язується, передусім, із досягненням особою певного віку (наприклад, в Україні – 18-річного). Крім того, оскільки визнання за особою більшості політичних прав і свобод пов'язане з її перебуванням у відносинах громадянства (підданства) з певною державою, то іноземці та особи без громадянства, як правило вилучаються зі сфери політичної активності, за винятками, передбаченими законодавством.

З урахуванням того, що електронна демократія за своїм змістом пов'язана з Інтернетом, варто пам'ятати застереження Дж. Блумлера і С. Коулмана, які стверджували: «Інтернет має “вразливий потенціал” для забезпечення демократичного простору, який є відкритим для всіх і з'єднаний зі справжніми демократичними інститутами. Простір для дискурсу та обговорення слід створити, фінансувати, пропагувати та регулювати. Утримання громадських спільнот у кіберпросторі повинно перетворитися на публічну (державну) послугу, на зразок організації чесних і справедливих виборів, утримання

бібліотек чи суспільного телерадіомовлення. Простір довіри не виникне спонтанно і без зусиль» [27, с.6]. Втім реалізація політичних прав громадян через ІКТ має як свої перспективи, так і потенційні ризики, які можуть вплинути на функціонування системи електронної демократії в цілому.

Саме поняття електронної демократії потрібно розглядати як у вузькому, так і в широкому значенні. Говорячи про е-демократію у вузькому сенсі, мають на увазі застосування ІКТ для забезпечення (електронного супроводу) прав громадян. У цьому разі змінюється лише технологічний бік подання заяв, звернень, запитів органам влади від імені громадян. Тобто, використовуючи своє законне право на отримання певної довідки, громадянин може звернутися до інстанції письмово, а може, наприклад, користуючись електронною поштою. Натомість е-демократія у широкому сенсі передбачає залучення громади за допомогою ІКТ до вирішення різноманітних суспільно-політичних завдань.

Електронна демократія за своєю суттю наслідує офлайнову демократію. Проте варто наголосити, що електронна демократія як надає нові можливості, так і ставить певні виклики. Це стосується як держави, так власне і громадян. Як приклад, ІКТ можуть допомагати будувати як електронне врядування (e-government), так і електронну демократію (e-democracy) в цілому через електронну участь (e-participation) громадян. З'являється можливість брати участь в питаннях управління державними справами без будь-яких витрат на подолання відстаней для зустрічей чи витрачання великого обсягу часу. Одночасно із цим, необхідно наголосити на важливості цифрового зв'язку і цифрової грамотності для процвітання в швидко мінливому середовищі, адже наявний «цифровий розрив» залишає найбільш вразливі групи населення осторонь важливих політико-правових процесів. Також важливо акцентувати увагу на тому, що з використанням ІКТ сутність демократії не змінюється: електронна демократія, коли ми розглядаємо її в розрізі політичної участі громадян з використанням ІКТ, не втрачає сутності самої демократії.

Електронна участь зазвичай визначається як сфера застосування ІКТ для підтримки участі громадян у процесі формування політики через обговорення та

активні ініціативи щодо прийняття рішень [338; 362; 428].

Незважаючи на те, що електронна участь є досить новим напрямом дослідження, вона вже була об'єктом великої кількості наукових досліджень (наприклад, [207; 262; 326; 360; 362; 428]). Електронна участь дозволяє громадянам спілкуватися один з одним та зі своїми обраними представниками [293; 386; 323]. Таким чином, електронна участь задовольняє потреби як громадян, так і урядів. З одного боку, він надає громадянам розширені інструменти для доступу до інформації та політичних питань, які обговорюються, обговорюються та встановлюються законодавчо [193], і таким чином задовольняє їхні потреби бути почутими та залученими до демократичного процесу. З іншого боку, це забезпечує уряди механізмами розвитку нових форм просування та заохочення громадських консультацій [386].

Згідно з дослідженнями М. Віммер [428], О. Саебо та ін. [362] і С. Сміт [371], головна увага в цій сфері зосереджена на громадянинові [367] та способах мотивації, залучення та підтримки його/її участі з метою досягнення сильної участі громадськості в процесах прийняття рішень, сприяння більш ефективному суспільству та державній підтримці [274; 361].

Переваги, які отримує традиційна участь із запровадженням ІКТ, безсумнівні, оскільки вони надають і уряду, і громадянам необхідні інструменти для сприяння ефективним процесам прийняття рішень. Відповідно до звіту ОЕСР [338] і Е. Макінтош [293; 295] використання ІКТ у демократичних процесах прийняття рішень має такі головні переваги: 1) полегшує охоплення та залучення значної аудиторії для забезпечення широкої участі; 2) підтримує участь за допомогою ряду інструментів, які надають громадянам різноманітні техніко-комунікативні навички; 3) надає релевантну інформацію у форматі, який є доступним і зрозумілим для цільової аудиторії та дозволяє робити обґрунтовані внески; 4) покращує взаємодію з широкою аудиторією, щоб забезпечити глибокі внески та підтримку обговорень; 5) забезпечує більш ефективний аналіз неструктурованої інформації, наданої громадянами.

Запровадження ІКТ в аспекті політико-правової участі громадян має

розглядатися в трьох аспектах:

- формування стандартів якості політичного спілкування та відповідне нормативно-правове врегулювання тих форм політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ;
- зростання впливу та значення цифрових платформ у структуруванні форми політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ;
- встановлення чіткого розмежування між офіційними та неофіційними формами політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ.

Щодо останнього пункту варто наголосити, що саме реалізація закріплених в конституції політичних та інформаційних прав громадянами за своїм змістом і визначає формальний, тобто офіційний формат політичної активності громадян.

Поступово численні доктринальні напрацювання у сфері електронної демократії перейшли у правову площину – як на рівні міжнародного права, так і на рівні національних правових систем. Про це йтиметься у другому розділі даної дисертації.

Підсумовуючи, маємо зазначити, що розвиток ІКТ відкриває якісно нові можливості для розробки демократичних інновацій для участі в управлінні державними справами. ІКТ стали тим важелем, який значно пришвидшив демократичні процеси. Фактично, ІКТ надають можливості, аби адаптувати нові інструменти для розвитку демократії відповідних країн. Ці технології можуть допомагати будувати як електронне врядування (e-government), так і електронну демократію (e-democracy) в цілому через електронну участь (e-participation) громадян. З'являється можливість брати участь в управлінні державними справами без будь-яких витрат на подолання відстаней для зустрічей чи витрачання великого обсягу часу.

Висновки до Розділу 1

Проведене дослідження конституційно-правових форм політичної активності громадян, як феномену електронної демократії дозволяє зробити наступні висновки:

1. Конституційно-правові форми політичної активності громадян – це зовнішні прояви активної поведінки особи в політичній сфері, котрі в силу їх значущості для демократичного устрою отримують конституційно-правове закріплення у вигляді певних основних прав і свобод людини і громадянина (або окремих правомочностей, що складають ці права і свободи), гарантуються державою і характеризують спосіб реалізації політичної активності в юридичній площині.

2. Конституційно-правові форми політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ – це зовнішній вираз здійснення народовладдя, що визначений державою для забезпечення і реалізації політичних прав і свобод громадян та ґрунтується на використанні програмно-технічних засобів, інтегрованих з метою збирання, обробки, зберігання, розповсюдження, демонстрації та використання даних в політичних інтересах їх користувачів. До основних ознак таких форм належать: політико-правова природа; конституційно-правове закріплення; демократизм, технологічність, оперативність, транскордонний характер, інтерактивність, транспарентність, необхідність електронної ідентифікації суб'єкта, доступність, адаптивність.

3. Існує діалектичний зв'язок між розвитком різних форм політичної активності громадян і відповідними демократичними інноваціями для участі в управлінні державними справами; обґрунтовано, що названі форми, реалізовані через ІКТ, відіграють ключову роль у формуванні механізмів електронного врядування (e-government) і електронної демократії (e-democracy). Заслугує на увагу інтегрований підхід до розуміння конституційно-правових форм політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ, через їх розгляд у трьох взаємопов'язаних аспектах: через механізми електронної участі (e-participation), через їхню роль у здійсненні електронного врядування (e-

government) та через їх інтеграцію в правову систему (involvement in the legal system) задля забезпечення ефективної реалізації особистих і політичних прав громадян у цифровому середовищі.

4. Запровадження ІКТ в аспекті політико-правової участі громадян має розглядатися принаймні в трьох аспектах: 1) формування стандартів якості політичного спілкування та відповідне нормативно-правове врегулювання тих форм політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ; 2) зростання впливу та значення цифрових платформ у структуруванні форми політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ; 3) встановлення чіткого розмежування між офіційними та неофіційними формами політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ. Наголошено, що саме реалізація закріплених в конституції політичних та інформаційних прав громадянами за своїм змістом і визначає формальний, тобто офіційний формат політичної активності громадян.

5. Ефективне забезпечення державою гарантій для конституційно-правових форм політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ, неможливе без вирішення наступних завдань, які постають перед органами державної влади та місцевого самоврядування: 1) забезпечити зворотній зв'язок щодо запропонованої громадянами думки, адже якщо фінальний результат від будь-якої комунікації громадянин-влада не буде представлений з урахуванням наданих думок учасників, то громадяни можуть взагалі знецінити такі процедури; 2) вирішити проблеми із потенційною небезпекою в питаннях маніпулювання темами, які стають предметами обговорення, у т.ч. запобігати будь-яким проявам такого явища, як мова ворожнечі; 3) зрозуміти та передбачити ризики щодо якості отриманих результатів у разі недостатньої обґрунтованості або низької освіченості самих учасників під час комунікацій із владою через ІКТ стосовно питання, які обговорюються.

6. Наукові положення та висновки, відображені в даному розділі, були оприлюднені у наступних публікаціях автора: [2; 7; 9; 11; 148; 149; 150].

РОЗДІЛ 2

РЕГУЛЮВАННЯ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИХ ФОРМ ПОЛІТИЧНОЇ АКТИВНОСТІ ГРОМАДЯН, ЩО РЕАЛІЗУЮТЬСЯ ЗА ДОПОМОГОЮ ІКТ: СВІТОВИЙ ДОСВІД, СУЧАСНИЙ СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

2.1. Міжнародно-правові основи та стандарти регулювання форм політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ, та їх вплив на національне законодавство

Поняття «стандарт» походить від англійського «*standard*» і означає норму, критерій. У словникових визначеннях поняття «стандарт» розглядається як типовий вид, приклад, якому має відповідати, задовольняти що-небудь за своїми ознаками, властивостями, якостями; як щось шаблонне, трафаретне, єдина форма організації, проведення чого-небудь, еталон, зразок, модель, що приймаються за вихідне при зіставленні з ними інших подібних об'єктів. Відносно права термін «*standard of law*» перекладається як «правовий стандарт, вимога, правовий критерій». Тим самим, в загальному розумінні стандарт існує як якийсь елемент або одиниця, що застосовується для порівняння, для приведення чого-небудь у відповідність. Відносно міжнародного права стандартизація: а) передбачає установлення вимог до відповідних процесів, порядку здійснення правовідносин; б) вимагає спільного підходу до уніфікації правил поведінки на основі угоди зацікавлених сторін, що повинні бути затверджені і визнані [66, с. 10]. Стандарти в міжнародному праві є універсально визнаними нормами, які, з одного боку, є мінімально допустимим консенсусом, а з іншого – зразками для наслідування [66, с. 14].

Якщо ми будемо розглядати міжнародно-правове регулювання форм політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ, та їх вплив на національне законодавство, то можна зазначити, що це норми та принципи, які визначають правила поведінки держав, міжнародних організацій і суб'єктів міжнародного права у відносинах одне з одним та правила поведінки держав по відношенню до своїх громадян у питаннях політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ. Вони можуть відрізнитися за своєю юридичною

силою і обов'язковістю. Якщо розглядати *основні категорії міжнародно-правових стандартів з позиції їхньої обов'язковості*, то можна виділити наступні:

1. *Імперативні міжнародно-правові норми (jus cogens)*. Ця категорія міжнародно-правових стандартів включає норми, які мають абсолютно обов'язковий характер для всіх держав незалежно від їхньої волі. Норми *jus cogens* визнаються як зобов'язання загального характеру та відповідають найважливішим принципам міжнародного права, таким як заборона геноциду, рабства, дій, що загрожують мирному співіснуванню держав, тощо. Дотримання норм *jus cogens* є обов'язковим і не може бути змінено чи відмінено домовленістю держав. Фактично ці норми гарантують такі права осіб, які можуть бути пов'язані з політичними активностями і поглядами.

2. *Звичаєве міжнародне право (customary international law)*. Це стандарти, які виникають із звичаїв, які визнаються державами як обов'язкові для їхнього дотримання. Звичаєве міжнародне право може включати практику держав і загальну переконаність, що ця практика вимагає визнання певних норм. Наприклад може стосуватися прав громадян на участь у громадському житті, включаючи право на свободу слова, зборів і об'єднання, а також право на участь у політичних процесах та доступ до інформації.

3. *Договірне міжнародне право (conventional international law)*. Ця категорія включає в себе міжнародні договори і угоди, укладені між державами або міжнародними організаціями. Договірне право є більш формальним і обов'язковим для сторін, які ратифікували або приєдналися до конкретного договору. Договори можуть встановлювати конкретні зобов'язання та права сторін щодо певних питань, зокрема і стосуватися забезпечення політичних прав громадян. Прикладом такого роду може слугувати Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 р. [74].

4. *Міжнародне м'яке право (international soft law)*, яке включає документи, які не мають прямої юридичної обов'язковості, але мають політичне або моральне значення і можуть впливати на формування стандартів поведінки в

міжнародних відносинах. Це може включати декларації, резолюції, принципи, рекомендації та інші документи, які сприяють нормативній діяльності, але не є юридично зобов'язуючими. До даної категорії належить, наприклад, Хартія прав людини та принципів Інтернету (*The Charter of human rights and principles for the Internet*), прийнята на Форумі ООН з управління Інтернетом у 2014 р. [272].

Таким чином, міжнародно-правові акти у досліджуваній сфері мають різний ступінь обов'язковості, а їхнє значення визнається залежно від контексту і прийнятого підходу до їхньої інтерпретації та, як наслідок, мають свій окремий вплив на національне законодавство країн у питаннях політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ. У разі, коли йдеться про права людини, можна говорити, власне, про стандарти у даній сфері, тоді як щодо застосування ІКТ міжнародно-правові норми є здебільшого рекомендаційними, тож більш коректно їх називати міжнародно-правовими основами, а не стандартами (що й відображено в назві даного підрозділу).

Перш за все, варто зауважити, що дія міжнародних договорів, у яких урегульоване питання використання цифрових технологій у праві, спрямована, головним чином, на:

1) забезпечення захисту прав та свобод людини у зв'язку із застосуванням цифрових технологій у публічному управлінні та інших сферах суспільної діяльності (права на збереження конфіденційності у зв'язку з обробкою персональних даних);

2) забезпечення інформаційної безпеки у зв'язку з використанням цифрових технологій (захищеність інформації в інформаційно-комунікаційних системах, недопущення порушення морально-етичних засад під час розповсюдження інформації у таких системах);

3) створення умов для забезпечення доступності цифрових технологій для широкого загалу населення та використання можливостей відповідних технологій, у тому числі для досягнення цілей відкритості влади, залучення громадян до участі в управлінні державними справами, інших цілей в інтересах людини, суспільства та миру [15, с. 9].

Найбільш глобальні та фундаментальні положення для розвитку електронної демократії в цілому і з впливом на Україну розвивалися за рахунок діяльності Організації Об'єднаних Націй (далі – ООН). Так, зокрема, у 2000 р. було прийнято один із фундаментальних міжнародних документів у сфері розвитку інформаційного суспільства – Окінавську хартію глобального інформаційного суспільства ООН [318]. У Хартії визначалися переваги розбудови інформаційного суспільства та було розроблено рекомендації щодо продовження сприяння розвитку конкуренції та відкриттю ринків для інформаційної технології і телекомунікаційної продукції і послуг; захисту прав інтелектуальної власності на інформаційні технології; підтвердження зобов'язання урядів використовувати тільки ліцензоване програмне забезпечення тощо.

У тому ж 2000 р. Економічна та Соціальна Рада (ОЕСР) ООН до свого порядку денного включила питання розвитку та міжнародного співробітництва в XXI ст., що стосувалося ролі інформаційних технологій в контексті глобальної економіки, заснованої на знаннях, де у п. 12 було визначено, що національні програми з впровадження ІКТ мають бути інтегровані в національні стратегії розвитку на основі національних пріоритетів. Також було визначено, що програми мають створити сприятливе середовище для швидкого поширення, розвитку та використання інформаційних технологій та можуть включати, серед іншого:

а) створення прозорості та послідовної правової та нормативної бази які сприяють розвитку ІКТ, у тому числі, у відповідних випадках, шляхом усунення перешкод для зростання в секторі ІКТ;

б) розвиток базової інфраструктури, необхідної для підключення в тому числі для найбільш віддалених районів;

в) застосування ІКТ, де це можливо, у державних установах, таких як школи, лікарні, бібліотеки, державні відомства та установи;

г) створення, розвиток та покращення локального контенту, що передається за допомогою ІКТ шляхом, серед іншого, запровадження наборів

символів місцевої мови;

г) сприяння доступу до ІКТ для всіх шляхом підтримки надання громадськості точки доступу;

д) заходи щодо зниження витрат на підключення, щоб зробити його доступним, у тому числі через ринкові механізми та конкуренцію, якщо це необхідно;

е) розробка відповідної політики для сприяння інвестиціям в ІКТ сектор;

є) здійснення необхідних інвестицій у розвиток людських ресурсів та зміцнення установ і мереж для виробництва, придбання, засвоєння та поширення продуктів знань;

ж) технічна підготовка національних кадрів для забезпечення національної безпеки потенціал для адміністрування інформаційних систем та розвитку стійких ІКТ проекти;

з) сприяння цифровому вдосконаленню вже створених засобів масової інформації;

и) розробка стратегій зв'язку встановлених технологій, таких як радіо та телебачення з новими технологіями, такими як Інтернет;

і) сприяння створенню технологічних інкубаторів, пов'язаних з університетами та дослідницькими центрами [403].

Із метою формулювання основних *принципів розбудови інформаційного суспільства* у грудні 2003 р. ООН прийняла черговий міжнародний документ – Декларацію принципів «Побудова інформаційного суспільства – глобальне завдання в новому тисячолітті» [335]. У Декларації йшлося про те, що ІКТ слід розглядати як інструмент досягнення глобальних міжнародних цілей, а не як самоціль, оскільки цифрові технології здатні стати потужним інструментом підвищення продуктивності, економічного зростання, створення нових робочих місць і розширення можливостей працевлаштування та ін.

У свою чергу, ОЕСР визначила системні принципи політики електронної демократії, проблеми і перспективи у даній сфері у відповідному інформаційно-аналітичному документі під назвою «Перспективи та проблеми електронної

демократії: виклики залучення громадян онлайн» (2003). У цьому документі констатується, що ІКТ є «потужними інструментами для активізації участі громадян у виробленні державної політики», але водночас підкреслюється, що для максимального використання таких технологій необхідна «інтеграція з традиційними «офлайновими» інструментами для доступу до інформації, консультацій та участі громадськості у виробленні політики», а перешкоди для більшого залучення громадян до розробки політики є «культурними, організаційними та конституційними, а не технологічними» [338, с. 9]. Як наслідок, електронна демократія в аспекті політико-правової участі, виходячи із сутності самих політичних прав громадян, завжди має своїм обов'язковим елементом активну участь громадян у процесі вироблення публічної політики.

Спочатку Комісія, а згодом Рада ООН з прав людини неодноразово (5 липня 2012 р., 26 червня 2014 р., 27 червня 2016 р. та 13 липня 2021 р.) приймали резолюції під однаковою назвою «Заохочення, захист і здійснення прав людини в Інтернеті», де підтверджували, що ті самі права, які людина має в офлайн-середовищі, повинні також захищатися в онлайн-середовищі, зокрема свобода вираження думок, яка застосовується незалежно від кордонів і в рамках будь-яких засобів масової інформації, що обирається людиною.

У 2016 році ООН своєю резолюцією визнала доступ до мережі Інтернет базовим правом людини [393]. Зазначена резолюція корелює зі ст. 19 Загальної декларації прав людини [37], котра містить положення про право на свободу переконань, що, у свою чергу, передбачає й свободу вираження в Інтернеті. ООН засудило уряди тих держав, які навмисно обмежують або порушують доступ громадян до інформації та її поширення в Мережі. Документ визнає, що реалізація прав людини, зокрема права на свободу вираження поглядів, в Інтернеті є питанням, до якого зростає як інтерес, так само як зростає і його важливість, оскільки швидкі темпи технологічного розвитку дозволяють людям у всьому світі використовувати дедалі нові ІКТ. Водночас було відзначено важливість зміцнення впевненості та довіри до Інтернету, не в останню чергу щодо свободи вираження поглядів, недоторканності приватного життя та інших

прав людини, щоб потенціал Інтернету, серед іншого, сприяв розвитку та інноваціям, міг бути реалізований у повній співпраці між урядами, громадянським суспільством, приватним сектором, технічним співтовариством та науковими колами. Проте, Резолюція оминала увагою чимало інших актуальних питань, наприклад, щодо анонімності та шифрування, а також тиску держав на приватних суб'єктів у сфері інформаційних технологій, проте вона є безумовно позитивним кроком у бік захищеності користувачів інтернету від порушень їхніх прав у відповідь на свободу вираження поглядів.

У свою чергу, в резолюції Ради ООН з прав людини 2021 р. було визнано важливість доступу кожної людини до ІКТ для повного здійснення прав, зміцнення демократії, верховенства права та розширення прав і можливостей, пов'язаних з участю громадянського суспільства, для досягнення Цілей у сфері стійкого розвитку, а також визнається необхідність подолання цифрових розривів [394]. Водночас Рада традиційно наголошує на тому, що недоторканність приватного життя в онлайн-овому середовищі має важливе значення для реалізації права вільно висловлювати свої думки і безперешкодно дотримуватися тих чи інших поглядів та права на свободу мирних зборів та асоціацій. У такий спосіб ООН намагається спрямувати політику держав-членів на розвиток інформаційного суспільства, електронної демократії та сприяння усім формам політичної активності громадян, що здійснюються за допомогою ІКТ, з одночасним захистом недоторканності приватного життя в кіберпросторі.

Водночас на сьогодні є цілком очевидним, що зміни, спричинені стрімким розвитком ІКТ, не лише відкривають перед людством величезні можливості, у т.ч. в політичній сфері, але й створюють безпрецедентні етичні виклики. Забезпечення того, щоб інформаційне суспільство базувалося на принципах взаємної поваги та дотримання прав людини, є одним із головних етичних викликів XXI ст. Важливою віхою у формуванні міжнародно-правових стандартів у даній сфері стала Глобальна зустріч експертів з етичних аспектів інформаційного суспільства, що відбулася з 16 по 17 жовтня 2013 р. в Ризі (Латвія). Провідні експерти з усього світу зібралися разом, щоб обговорити

питання, пов'язані з новими диспропорціями у розвитку суспільства знань, повагою до свободи вираження поглядів в Інтернеті та створенням справедливого й мультикультурного інформаційного суспільства. Зустріч була організована спільно Програмою ЮНЕСКО «Інформація для всіх» (IFAP), Міністерством охорони навколишнього середовища та регіонального розвитку Латвії, МЗС Латвії та Латвійською національною комісією у справах ЮНЕСКО.

Спираючись на висновки попередніх дебатів, зустріч мала на меті розглянути прогрес, досягнутий ЮНЕСКО та IFAP у впровадженні напряму діяльності С10 Всесвітнього саміту з питань інформаційного суспільства (WSIS) «Етичні виміри інформаційного суспільства», а також підготувати керівні принципи для відповідних дій держав-членів.

За результатами даної Глобальної зустрічі були затверджені Ризькі рекомендації щодо етики в інформаційному суспільстві (далі – «Ризькі рекомендації») [356]. У названому документі було окреслено, зокрема, перелік дій для підтримки етичних аспектів інформаційного товариства та сформульовано пропозиції щодо наступних дій зі боку держав- учасниць:

- підтвердити свободу вираження поглядів як основне право, визнати та забезпечити що ті самі принципи свободи вираження поглядів однаково застосовуються до Інтернету та інші види використання інформаційних технологій, оскільки вони застосовуються до традиційних форм ЗМІ;
- заохочувати міжнародні, регіональні та національні роздуми та дебати щодо етичних викликів інформаційного суспільства та нових технологій, зокрема через програму «Інформація для всіх» (IFAP) та роботу Всесвітньої комісії з етики наукових знань і технологій (КОМЕСТ). Такі роздуми та дебати мають носити міждисциплінарний та міжкультурний характер і слугувати інформуванню політичних та дорадчих органів, а також усіх зацікавлених сторін. Особливу увагу слід приділити участі малих острівних держав та держави, що розвиваються, корінним народам, людям з обмеженими можливостями та іншим маргіналізованим користувачам, а також визначенню пріоритетних питань і потреб на основі національного контексту;

- підтримувати використання Інтернету та інших ІКТ як засобів для покращення ефективності демократії та демократичних інститутів, які забезпечують громадськості можливості для ефективного публічного обговорення та участі в демократичному процесі, а також сприяти прозорості, підзвітності, чуйності, залученню, інклюзивності, доступності, участі, соціальній згуртованості;
- підвищувати обізнаність щодо етичних наслідків використання та розвитку ІКТ, особливо серед молоді, а також підтримувати ініціативи освіти протягом усього життя, надавати всім громадянам навички та компетентність для активної участі та обізнаності в інформаційному суспільстві;
- підтримувати справедливу участь усіх зацікавлених сторін з усіх регіонів світу, визнаючи різноманітність культур, обговорюючи інформацію етики та внесок у зусилля з підвищення обізнаності, аналізу, обговорення та відповіді до етичних проблем інформаційного суспільства;
- сприяти діалогу між усіма зацікавленими сторонами для забезпечення правового захисту та поваги прав людини в соціальних медіа, особливо права на свободу вираження поглядів та конфіденційність;
- поширювати та пропагувати передовий досвід щодо поваги до свободи вираження поглядів та захист права на недоторканність приватного життя (прайвесі).

Окремим важелем впливу на розвиток інструментів електронної демократії стали події 2020-2023 рр., пов'язані з глобальною пандемією COVID-19. Ці події пришвидшили розвиток ІКТ практично у всіх країнах, які стикнулися з пандемією: прагнення максимально уникати безпосередніх контактів між людьми змусило уряди шукати певні альтернативи у використанні ІКТ. Тож значна кількість організаційних форм діяльності органів публічної влади і їх посадових осіб, форм їхньої взаємодії з громадськістю була переведена в онлайн-формат.

Варто відзначити, що відповідні зміни торкнулися всіх рівнів публічної влади – від вищого до місцевого. Так, у звіті під назвою «UN 2020 e-government

survey», підготовленому Департаментом з економічних і соціальних справ Секретаріату ООН наприкінці 2020 р., зазначалося, що Пандемія COVID-19 яскраво позначила провідну роль міст і місцевих органів управління в реагуванні на потреби їхніх жителів за допомогою інноваційних цифрових платформ, інструментів, додатків і розумних технологій, змусивши їх:

- використовувати цифрові платформи (тобто мережеві портали, соціальні мережі) для обміну точною та своєчасною інформацією;
- підтримувати двосторонній зв'язок з населенням і заохочувати електронну участь («хакерські марафони», мозкові штурми тощо);
- гарантувати захист громадянських прав, включаючи право на конфіденційність даних, і враховувати можливі негативні наслідки застосування цифрових технологій [405].

Пандемія COVID-19 продемонструвала важливість цифрового зв'язку і цифрової грамотності для процвітання в швидко мінливому середовищі, водночас виявивши ступінь «цифрового розриву», що залишає найбільш вразливі групи населення осторонь головних громадсько-політичних і соціально-економічних процесів, що відбуваються в суспільстві .

Використання ІКТ має істотне значення і в контексті досягнення Цілей сталого розвитку [398]. Зокрема, використання технологій для сталого розвитку вимагає від урядів пом'якшення нерівностей шляхом інвестування в інноваційні технології та цифрові навички для всіх груп суспільства для гарантування рівних можливостей в цифровій економіці (ЦСР 10: Зменшення нерівності), а також надання можливостей дівчатам і жінкам за допомогою цифрової грамотності (ЦСР 5: Гендерна рівність).

Універсальні міжнародно-правові стандарти щодо просування електронної демократії та електронного врядування розвиваються на регіональному рівні, хоча і з різним рівнем успішності. Наприклад, Американська конвенція з прав людини (АКПЛ) 1969 року передбачає право на участь громадськості у політичному житті, використовуючи при цьому конструкцію, подібну до тієї, що міститься в статті 25 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права

[319]. У свою чергу, Африканська хартія прав людини і народів (АХПЛН) 1981 року передбачає, що «кожен громадянин має право вільно брати участь в управлінні своєю країною безпосередньо або через вільно обраних представників відповідно до положень закону» [151].

В Азії формування стандартів щодо просування електронної демократії та електронного врядування йде доволі повільно через фрагментованість самого регіону за рівнем соціально-економічного та політико-правового розвитку держав, як там розташовані. Серед здобутків у даній сфері варто згадати Рамкову угоду, що стосується розвитку ІКТ в діяльності держав-членів АСЕАН (*E-ASEAN Framework Agreement*), укладену в 1999 році [215]. Зокрема, пункт f ст. 3 даного документа передбачає, що держави будуть спрямовувати свої сили на розвиток ІКТ у сфері надання публічних послуг та електронного врядування.

Стаття 8 Рамкової угоди передбачає положення, які стосуються побудови електронного суспільства. Так, серед основних напрямків співпраці для держав-членів визначено:

- 1) створення електронної спільноти ASEAN шляхом просування обізнаності, загальних знань та оцінки ІКТ, зокрема Інтернету. У зв'язку з цим на основі оцінки електронної готовності держав-членів має бути розроблена програма розбудови потенціалу ASEAN щодо освіти та підготовки кадрів для бізнесу, працівників ІКТ, політиків та регуляторів. Держави-члени, які є більш розвинутими у сфері навчання ІКТ, пропонуватимуть навчальні курси менш розвиненим державам-членам.

- 2) підвищення грамотності у сфері ІКТ та розширення бази працівників у сфері ІКТ регіону; держави-члени повинні розвивати регіональні кадрові ресурси програм розвитку, що охоплюють школи, громади та робочі місця.

- 3) створенням електронного суспільства шляхом: а) сприяння розвитку суспільства, заснованого на знаннях; б) скорочення цифрового розриву; в) підвищення конкурентоспроможності робочої сили; г) сприяння більш вільному потоку працівників знань; д) використання ІКТ для посилення духу спільноти ASEAN.

Значно більших здобутків у просуванні регіональних стандартів електронної демократії та електронного врядування досягнуто на Європейському континенті/ Зокрема, високу активність у справі стимулювання і захисту правових форм політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ, виявляє Рада Європи, незважаючи на те, що Європейська конвенція щодо захисту прав людини і основоположних свобод (ЄКПЛ) 1950 року розглядає право на участь дуже обмежено, закріплюючи тільки «право на вільні вибори» у своєму Протоколі № 1 [191].

На сьогодні цілком зрозуміло, що ключовим засобом, який дозволяє людям реалізувати своє право на доступ до інформації та свободу вираження поглядів, є Інтернет. При цьому характерною особливістю Інтернету є не тільки засіб комунікації та важливе джерело інформації, а й сучасна публічна інфраструктура, що дозволяє кожній людині отримати доступ до культурних, освітніх, громадських, політичних та інших ресурсів, а також різноманітних послуг тощо [417, с. 16]. Лише за наявності вільного доступу до Інтернету як у органів публічної влади, так і у пересічних громадян можна говорити про наявність технологічних передумов для формування електронної демократії.

Значний внесок у розвиток законодавства про Інтернет зробила Декларація Ради Європи про свободу комунікації в Інтернеті, прийнята 28 травня 2003 р. (Страсбург, Франція). У документі висловлюється стурбованість спробами обмеження загального доступу до комунікацій в Інтернеті з політичних чи інших причин, що не відповідає демократичним принципам. У ній наголошується, що держави-члени повинні сприяти та заохочувати доступ до Інтернету на недискримінаційній основі за доступною ціною. Декларація передбачає заборону на обмеження доступу до інформації в Інтернеті, а також відмову від державного контролю (не використання блокування, фільтрів), а також гарантування права на анонімність [203].

Важливою віхою у встановленні правових рамок електронної демократії стала Рекомендація Комітету міністрів Ради Європи державам-членам про електронну демократію (е-демократію) CM/Rec (2009)1. Серцевину даного

документа становлять 12 рекомендацій, у т.ч. наступні дві основні: «1. Розглянути можливість використання можливостей, що надаються електронною демократією, для зміцнення демократії, демократичних інституцій та демократичних процесів; 2. Розглядати та впроваджувати електронну демократію як підтримку та посилення демократії, демократичних інститутів та демократичних процесів за допомогою ІКТ, а також пов'язану із залученням та повторним залученням громадян до демократії» [192].

Додаток до Рекомендації CM/Rec (2009)1 включає довгий список із 80 «принципів електронної демократії» та 102 «рекомендації». У контексті предмета нашого дослідження варто виокремити передбачені в п. 11 названої Рекомендації два фундаментальні принципи електронної демократії: 1) її основною метою є електронна підтримка демократії; 2) вона має додатковий, доповнюючий характер та взаємопов'язана із традиційними демократичними процесами; кожен процес має свої переваги, тож жоден із них не повинен застосовуватися універсально» [192].

У Рекомендації CM/Rec (2009)1 міститься розгорнута характеристика ролі та значення електронної демократії для сучасного суспільства і держави. Зокрема, в даному документі акцентовано увагу на те, що при впровадженні, реалізації та перегляді електронної демократії переконатися, що вона: а) повністю узгоджується із зобов'язаннями щодо прав людини та основних свобод, а також принципів внутрішньої організації демократичного уряду; б) підвищує ефективність демократії, демократичних інститутів і демократичних процесів; в) є додатковим, доповнюючим і взаємопов'язаним з традиційними демократичними процесами елементом, орієнтованим на розширення можливостей вибору, доступності участі громадськості в політичних процесах; г) підтримує та посилює довіру громадян до демократії, демократичних інститутів і демократичних процесів; д) підтримує демократичні ролі посередників між громадянами та державою, таких як демократичні інститути, політики та ЗМІ; е) сприяє, забезпечує та покращує прозорість, підзвітність, чуйність, залученість, обдуманість, інклюзивність, доступність, участь,

субсидіарність та соціальну згуртованість; є) вбудована в збалансовані, орієнтовані на громадян правила та нормативні рамки, включаючи нормативні акти, прийняті державними органами, співрегулювання та саморегулювання.

Важливою характеристикою Рекомендації CM/Rec (2009)1 є прагнення до структуризації електронної демократії, виокремлення в її складі основних елементів. Зокрема, у названому документі зазначені певні «сектори електронної демократії»: е-парламент, е-законодавство, е-правосуддя, е-посередництво, е-середовище, е-вибори, е-референдум, е-ініціативи, е-голосування, е-консультації, е-петиції, е-агітацію, е-опитування, е-обговорення та е-форуми. Звісно, наведений перелік «секторів» має орієнтовний характер і не може тлумачитись ні як повний, ні як вичерпний; втім він дає змогу сформулювати доволі цілісне й адекватне уявлення про багатоманітність проявів і форм електронної демократії в умовах інформаційного суспільства.

Рекомендація (2009)1 виділяє *низку принципів (засад) електронної демократії, серед яких варто відзначити наступні:*

1. Електронна демократія, як підтримка та посилення демократії, демократичних інститутів та демократичних процесів за допомогою ІКТ, перш за все стосується демократії. Її головна мета – електронна підтримка демократії.

2. Електронна демократія є однією з кількох стратегій підтримки демократії, демократичних інститутів та демократичних процесів та поширення демократичних цінностей. Вона є додатковою, доповнює та взаємопов'язана з традиційними процесами демократії. Кожен процес має свої переваги: жоден не є загальноприйнятим.

3. Електронна демократія базується на демократичних, людських, соціальних, етичних та культурних цінностях суспільства, в якому вона впроваджується.

4. Електронна демократія – це можливість уможливити та полегшити надання інформації та обговорення, активізувати громадянську участь з метою розширення політичних дебатів та сприяти кращим та більш легітимним політичним рішенням.

5. Електронна демократія стосується всіх секторів демократії, усіх демократичних інститутів, усіх рівнів управління та широкого кола інших партій.

6. Зацікавлені сторони електронної демократії – це всі особи та установи, які беруть участь у демократії та отримують від неї вигоди.

7. Електронна демократія, як і демократія, стосується багатьох зацікавлених сторін і вимагає їх співпраці. Держави-члени, органи державної влади та їх представники – це лише деякі зі сторін, які беруть участь в електронній демократії. Громадяни, громадянське суспільство та його інститути, політики та політичні інститути, ЗМІ та бізнес-спільноти однаково необхідні для проектування та впровадження електронної демократії.

8. За допомогою електронної демократії можна досягти будь-якого типу участі: надання інформації; спілкування, консультування, обговорення; транзакції, посилену участь, прийняття рішень і спільне прийняття рішень.

У названій Рекомендації окремо звертається увага на те, що для того, аби бути ефективною, електронна демократія має базуватися на таких засадах:

- активне надання всебічної, збалансованої та об'єктивної інформації, спрямованої на те, щоб допомогти громадськості зрозуміти проблеми, альтернативи, можливості та / або рішення демократичних питань; це поняття тісно пов'язане зі свободою інформації та свободою слова;
- широке розуміння громадянства, що охоплює осіб та групи осіб, які постійно проживають та інтегровані до політичного утворення, незалежно від наявності постійного політико-правового зв'язку з відповідною державою;
- участь громадян – залучення громадян та груп громадян до державних справ, таких як групи інтересів, корпорації, асоціації та некомерційні організації (НКО), щоб вони могли впливати та покращувати якість та прийнятність результати демократичних процесів;
- розширення можливостей – політика та заходи для підтримки прав громадян та надання ресурсів для участі;
- інклюзія – політичне та технологічне розширення прав і можливостей

громадян незалежно від віку, статі, освіти, соціально-економічної ситуації, мови, особливих потреб та місця проживання. Таке включення вимагає вміння користуватися електронними інструментами (знання, електронні навички, електронна готовність), доступними та доступними електронними інструментами та поєднанням електронних та неелектронних підходів;

- обговорення – раціональна дискусія між рівними, коли люди публічно обговорюють, схвалюють та критикують точки зору один одного під час вдумливого, шанобливого обговорення питання та вжиття заходів щодо нього.

У 2006 р. Європейською комісією за демократію через право (Венеційською комісією) – дорадчим органом Ради Європи з питань конституційного права – було розроблено Кодекс належної практики на референдумах [182], де акцентовано увагу на можливості електронного голосування та голосування за дорученням. Електронне голосування, як зазначається у Кодексі, допускається за умови, якщо воно відповідає критеріям безпеки, надійності, ефективності й відкритості для незалежної перевірки, прозорості [18, с. 188].

Європейський Союз (ЄС) можна визначити третім важливим об'єднанням (наднаціональним утворенням), яке займається розробкою стандартів і принципів у галузі розвитку правових форм політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ, та яке істотно впливає на розвиток національного законодавства в Україні. Зокрема, Європейський Союз активно працює над питаннями, пов'язаними з цифровізацією та розвитком електронної демократії. До прикладу наведемо кілька ключових нормативно-правових актів та ініціатив, які регулюють або впливають на електронну демократію в ЄС.

Європейська комісія надає громадянам можливість електронної участі у процесах розробки політики Європейського Союзу ще з початку 2000-х років. Так, у 2001 р. Комісія запустила веб-портал «Ваш голос у Європі» (YViEU). Як відзначають європейські експерти, YViEU слугував «єдиною точкою доступу» Єврокомісії до різних консультацій та можливостей зворотного зв'язку для громадян та різних зацікавлених сторін», з метою включення «думок громадян

та зацікавлених сторін протягом усього політичного циклу» [359, с. 222]. Станом на січень 2017 р. YViEU провів понад 880 консультацій [359, с. 222].

Нещодавно електронні консультації Комісії були перенесені на портал «Вислови свою думку» («*Have your say*»), який надає громадянам та організаціям можливість «ділитися своїми поглядами на нову політику ЄС та існуючі закони» [235]. У 2017 р. Комісія випустила «Керівні принципи кращого регулювання» [239], які «встановлюють обов'язкові вимоги та зобов'язання для кожного кроку в політичному циклі» [234, с. 3]. До них належать керівні принципи щодо консультацій із заінтересованими сторонами [237], які Комісія запровадила через портали YViEU та «Вислови свою думку».

«Керівні принципи проведення консультацій із зацікавленими сторонами» передбачають у відповідній частині наступне:

1. Слід завжди консультиватися із зацікавленими сторонами під час підготовки законодавчої чи політичної ініціативи Комісії або під час проведення оцінки чи перевірки придатності, а також під час повідомлень, які починають консультації, або Зелених книг. Зокрема, Керівні принципи передбачають «відкриті публічні консультації в Інтернеті» протягом 12 тижнів щодо ініціатив, які підтримуються оцінками впливу, оцінками, перевітками відповідності, повідомленнями Комісії «з явною метою започаткування процесу консультацій» і Зеленими книгами [236, с. 70-71].

2. Внесок до консультації має бути опублікований, а письмові внески повинні бути оприлюднені на спеціальній веб-сторінці консультації, з можливістю анонімною публікації [236, с. 83]. У Рекомендаціях далі зазначено, що «хорошою практикою є підготовка та опублікування на веб-сайті консультацій короткого фактичного резюме щодо ключових питань, порушених під час кожної з окремих консультацій із зацікавленими сторонами, передбачених стратегією консультацій [236, с. 83]».

3. Після завершення консультаційної роботи необхідно ретельно проаналізувати вхідні дані, отримані для кожної консультації [236, с. 84]». У Керівництві зазначено, що «внесок, отриманий під час різноманітних

консультацій, проведених у контексті консультаційної стратегії, враховується в подальшій роботі, пов'язаній із політичною ініціативою», але слід мати на увазі, що «керівний Генеральний директорат повинен надати інформацію про результати загальної консультаційної роботи, висновки, які можуть бути отримані в результаті, та будь-які інші пов'язані питання» [236, с. 86].

4. Звіт із викладом загальних результатів консультаційної роботи та наданням зворотного зв'язку зацікавленим сторонам (звіт із синопсисом) має бути опублікований на веб-сайті консультацій» [236, с. 87]. При цьому зацікавленим сторонам має бути надано адекватний зворотній зв'язок. Для тих, хто бере участь у консультаціях із зацікавленими сторонами, «важливо знати, як і в якій мірі їхній внесок було враховано, а також розуміти, чому певні пропозиції не можна було взяти до уваги при розробці політики» [236, с. 86].

Підбиваючи підсумки досвіду функціонування *YViEU*, європейські експерти зазначають, що цей веб-сайт може похвалитися кількома успіхами, такими як той факт, що в онлайн-консультаціях представлені різні групи інтересів. Доступ до консультаційних процесів на рівні ЄС також було розширено для окремих суб'єктів. Загалом участь через веб-портал можна вважати високою і різноманітною, оскільки представлені багато різних інтересів. Експерти ЄС повідомили про високу якість консультаційних вкладів. Однак прозорість залишається великою проблемою з огляду на методологію, обрану для оцінки консультацій, та відсутність зворотного зв'язку з учасниками щодо їх внесків [359, с. 226].

Швидкий огляд веб-сайту «*Have your say*» показує, що це зручний інтерфейс, який надає інформацію про статус ініціатив, можливості участі в консультаціях та отримані відгуки. Однак звіти, що узагальнюють те, яким чином відгуки від консультацій враховувалися під час розробки політики, не виглядають загальнодоступними. З цього приводу веб-сайт «*Have your say*» просто заявляє: «Комісія аналізує та підсумовує отримані відгуки та вклади. Звіти стають доступними у межах деяких ініціатив» [235].

У контексті предмета нашого дослідження також необхідно згадати

Рекомендації COM (2010) 245 «Цифровий порядок денний для Європи» (англ. *Digital agenda for Europe*). Це була одна із семи флагманських ініціатив (англ. *flagship initiatives*) у рамках стратегії «Європа 2020». У даному документі узагальнено проблеми, які виникли у більшості держав, а також на європейському та міжнародному рівнях на шляху до впровадження цифрових технологій у різні сфери суспільної та державної діяльності, та визначено найбільш перспективні напрями подальшого розвитку цифрових технологій. Загалом вона містила перелік із 100 конкретних дій і визначала європейську стратегію для розквіту цифрової економіки до 2020 року.

«Цифровий порядок денний» було розроблено в процесі широких консультацій, з використанням Звіту про цифрову конкурентоспроможність 2009 р. – COM(2009)390, а також на основі результатів громадських консультацій щодо майбутніх пріоритетів ІКТ, які Комісія проводила у 2009 р., Рішень Ради з питань транспорту, телекомунікацій та енергетики, ухвалених у грудні 2009 р., консультацій з приводу Стратегії «Європа 2020», результатів Партнерства у галузі ІКТ під час головування Іспанії в Раді ЄС «Цифрова стратегія для Європи», доповіді Європейського парламенту щодо 2015.eu, підготовленого за власної ініціативи, та Декларації, ухваленої на неформальній зустрічі міністрів у Гранаді у квітні 2010 р. [366].

Звіт Комітету з конституційних питань Європейського парламенту щодо пропозицій до регламенту Європейського парламенту та Ради стосовно громадянської ініціативи від 02.12.2010 [351] містить низку поправок до названих документів, спрямованих на удосконалення правової регламентації правових форм політичної активності громадян.

Зокрема, цей Звіт включає поправку 4, де було акцентовано увагу на тому, що важливо організовувати ефективні інформаційні та рекламні кампанії щодо громадянських ініціатив, щоб підвищити обізнаність громадян, надати точну інформацію про цей новий інструмент, сприяти громадянському діалогу та побудувати справжній європейський громадський простір; у цьому контексті важливу роль відіграють комунікаційні заходи та інформаційні кампанії. Тому

Комісії було рекомендовано розглянути можливість використання існуючих програм, які сприяють мобільності та активному громадянству, а також нових форм комунікації, таких як соціальні мережі, які сприяють громадським обговоренням.

Поправка 12 закріпила, що з метою ефективного використання сучасних технологій як інструменту демократії участі, доцільно передбачити, щоб заяви про підтримку збираються в Інтернеті, а також у паперовій формі. Онлайн-системи збору даних повинні мати відповідні функції безпеки, щоб, серед іншого, гарантувати, що особа підписує лише один раз, а дані безпечно збираються та зберігаються. Детальні технічні характеристики повинні бути розроблені на експертному рівні та регулярно адаптуватися до технічних розробок, тому повноваження щодо прийняття детальних технічних специфікацій для онлайн-систем збору даних слід делегувати Комісії.

Поправка 23 містить тлумачення поняття «громадянська ініціатива», а саме, що це означає ініціативу, подану до Комісії відповідно до цього Регламенту, із закликом до Комісії в межах своїх повноважень внести будь-які відповідні пропозиції з питань, які громадяни вважають правовим актом Союзу, при цьому у поправці 36 знову акцентується увага на питаннях приватності, а саме що дані, подані підписантами через онлайн-систему збору даних, мають бути перевірені, збережені та знищені відповідно до правил Союзу щодо захисту даних та права на конфіденційність.

Резолюція Європейського парламенту від 28 жовтня 2015 р. щодо Європейської громадянської ініціативи (2014/2257 (INI))[241] приймалася вже з урахуванням висновків Комітету з конституційних питань Європарламенту. Змістом цього документу стала європейська громадянська ініціатива (ЕСІ), яку визначено у ст. 11(4) Договору про Європейський Союз (ДЄС) та ст. 24(1) Договору про функціонування Європейського Союзу (ДФЄС) як перший інструмент транснаціональної демократії участі, що дозволяє громадянам безпосередньо взаємодіяти з інституціями ЄС та брати активну участь у формуванні європейської політики та законодавства, доповнюючи їхнє право

подавати петиції до парламенту та звертатися до Європейського омбудсмена.

Також Європейський Парламент вказує на важливість технологій як інструменту заохочення участі громадян; закликає Комісію зробити своє програмне забезпечення для онлайн-збору підписів більш зручним для користувачів, зробити його доступним для людей з обмеженими можливостями, запропонувати власні сервери для безкоштовного зберігання онлайн-підписів на постійній основі, використовуючи наявні бюджети ЄС, а також спростити та переглянути технічні характеристики онлайн-збору підписів, щоб адреси електронної пошти можна було збирати на необов'язковій основі на тому ж екрані, що й форма підтримки, але зберігатися в окремій базі даних.

Резолюція Європейського парламенту від 16 березня 2017 р. про електронну демократію в Європейському Союзі: можливості та виклики (2016/2008 (INI))[240] визначає, що метою електронної демократії є сприяння розвитку демократичної культури, яка збагачує та зміцнює демократичні практики, забезпечуючи додаткові засоби для підвищення прозорості та участі громадян, але не створюючи альтернативну демократичну систему на шкоду представницькій демократії; зазначає, що електронна демократія сама по собі не забезпечує політичну участь, і що нецифрове середовище для політичної участі громадян також має розглядатися паралельно з електронною демократією.

Для більш глибокого розуміння питань реалізації електронної демократії, в т.ч. й різних аспектів політичної активності громадян, важливо також звернути увагу на низку наступних документів, прийнятих в ЄС:

- *Регламент (ЄС) 2016/679 Європейського Парламенту та Ради від 27 квітня 2016 року про захист фізичних осіб щодо обробки персональних даних і про вільний рух таких даних, а також про скасування Директиви 95/46/ЄС (General Data Protection Regulation – GDPR) [347]* – документ, який створює основу для захисту персональних даних громадян ЄС та забезпечує прозорість та контроль над обробкою даних, що є важливим для підтримки принципів електронної демократії та демократії участі.

- *Регламент (ЄС) № 910/2014 Європейського Парламенту та Ради від*

23 липня 2014 р. про електронну ідентифікацію та довірчі послуги для електронних операцій на внутрішньому ринку та про скасування Директиви 1999/93/ЄС (*eIDAS Regulation*) [349] – визначає загальні правила для електронної ідентифікації та послуг з надійних сервісів. Він сприяє взаємному визнанню та прийняттю цифрових ідентифікаторів у всіх країнах-членах ЄС, що сприяє електронній участі громадян в демократичних процесах.

- *Регламент (ЄС) 2016/679 Європейського Парламенту та Ради від 27 квітня 2016 р. про захист фізичних осіб щодо обробки персональних даних і про вільний рух таких даних, а також про скасування Директиви 95/46/ЄС (Акт про цифрові послуги – Digital Services Act)* [348] – забезпечує правові рамки для цифрових сервісів та ринків, що сприяють прозорості, стабільності та відповідальності онлайн-платформ, тобто забезпечує безпечний та відкритий онлайн-простір.

- *Європейський план дій щодо демократії (European democracy action plan)* [238] – визначає дії ЄС для підтримки демократії, включаючи заходи щодо інформаційної безпеки, захисту виборів від зовнішнього втручання, а також розвитку та підтримки культури демократії.

- *Талліннська декларація (The Tallinn Declaration)* [384]. Усі держави-члени Європейського Союзу та держави ЄАВТ підписали «Декларацію про електронний уряд» у Талліні 6 жовтня 2017 р. Декларацію було підписано під час зустрічі міністрів, яка відбулася в рамках Міністерської конференції електронного уряду. Держави-члени підтвердили свою відданість прогресу в об'єднанні своїх публічних електронних послуг і впровадженні регламенту eIDAS, щоб надавати ефективні та безпечні цифрові публічні послуги, які полегшать життя громадян і компаній.

Талліннська декларація про електронний уряд 2017 року стала важливою віхою для орієнтованого на надання послуг, надійного та інноваційного електронного уряду в Європі.

Підписана у грудні 2020 р. Берлінська декларація [164] спрямована на те, щоб кожен міг скористатися можливостями цифровізації. Сюди входять особи,

які стурбовані цифровізацією, безпекою та забезпеченням недоторканності приватного життя, або ті, хто намагається не відставати від стрімкого технологічного розвитку. Декларація виступає за цифрову трансформацію, засновану на цінностях, узгоджену з європейськими демократичними та етичними цінностями, підкріплену низкою принципів. У цьому документі підтверджено той факт, що цілі та рамки Таллінської декларації залишаються беззаперечними, підтверджено спільну політичну прихильність щодо заявлених пріоритетів з метою забезпечення високоякісних, орієнтованих на користувача та безперебійних транскордонних цифрових публічних послуг для громадян і підприємств для розвитку орієнтованого на майбутнє ринку Єдиної Європи. Водночас відзначено, що успіх сучасного та інноваційного цифрового врядування залежить від залучення якомога більшої кількості членів суспільства, особливо тих, хто відчуває занепокоєння щодо цифровізації, безпеки та недоторканності приватного життя або їм важко встигати за швидким технологічним розвитком. На карту поставлено справжнє цифрове розширення можливостей громадян, які хочуть отримати вигоду від цифрового світу. Кожен повинен мати можливість скористатися можливостями, які пропонує цифровізація; ніхто не повинен залишатися позаду.

Широке й ефективне використання ІКТ для розвитку електронної демократії вимагає відповідної підготовки з боку пересічних громадян як суб'єктів цифрового суспільства. Тож не дивно, що останніми роками в рамках реформування освіти у багатьох економічно розвинених державах відбулася розробка ключових документів, що стали орієнтирами для освітян, серед яких розроблена та представлена в державах-членах ЄС Рамка цифрової компетентності для громадян (*Digital Competence Framework for Citizens*) (докл. див: [250]). Побудована вона на основі досвіду багатьох держав та вміщує опис основних галузей у сфері цифрової компетентності, якими має володіти сучасний громадянин. Це такі сфери: інформація та цифрова грамотність, комунікація та співробітництво, створення цифрового контенту, безпечність розв'язання проблем. Рамка цифрової компетентності 2.1, яка діє в теперішній

час, включає такі рівні: базовий користувач, незалежний користувач, професійний користувач [57, с. 120]. Тому багато організацій спрямували зусилля на виявлення та класифікацію цифрових навичок і знань.

Одним із пріоритетів Європейської комісії на 2024-2029 роки проголошено захист демократії та обстоювання європейських цінностей, що передбачає, зокрема, підтримку громадянської активності та участі, щоб внести ідеї громадян у центр розробки політики. При цьому, аби захистити європейську демократію, поставлено за мету продовжити посилення «цифрового правозастосування», у т.ч. Закону про цифрові послуги та Закону про штучний інтелект, аби забезпечити справедливе та відкрите середовище онлайн-платформ, запобігти поширенню дезінформації та дипфейків та захистити цивільний дискурс та виборчі процеси [340].

У цілому законодавство ЄС у питаннях електронної демократії та політичної участі громадян фокусується на забезпеченні доступності, прозорості, безпеки та ефективності цифрових та онлайн-інструментів для громадянської участі, з такими характеристиками:

- ці акти спрямовані на забезпечення доступу до цифрових ресурсів для всіх громадян, незалежно від їх соціального статусу, віку або місця проживання;
- нормативно-правові акти, такі як GDPR, встановлюють жорсткі норми щодо обробки та захисту персональних даних громадян, що важливо для забезпечення безпечної електронної участі;
- eIDAS та інші ініціативи підтримують надійні механізми електронної ідентифікації, які є необхідними для взаємодії в онлайн-просторі;
- ініціативи ЄС підтримують навчання та розвиток цифрових навичок серед громадян для ефективного використання цифрових інструментів;
- Європейський план дій з демократії та інші ініціативи сприяють активізації громадян у політичному житті через цифрові платформи.

Тут важливо зазначити, що з підписанням Угоди про асоціацію України (2014) та наданням Україні статусу держави – кандидата в члени ЄС (2022) реалізація завдань щодо сприяння широкому доступу до цифрових технологій,

забезпеченню інформаційної безпеки та запровадженню ІКТ у публічне управління й інші сфери суспільної діяльності стало перед нашою державою однією з важливих умов подальшої європейської інтеграції [16, с. 39].

Підсумовуючи проведені дослідження міжнародно-правових засад регулювання форм політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ, та їх впливу на національне законодавство, можемо констатувати наступне:

По-перше, право громадян на участь у політичному житті захищено універсальними міжнародними та регіональними договорами з прав людини, однак ці договори та встановлені ними організаційно-правові механізми встановлюють лише загальні підходи до забезпечення політичної активності громадян і не стосуються конкретно електронної участі чи електронних консультацій. Тому пріоритетне значення в аспекті нормативного закріплення і розвитку правових форм політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ, відіграє міжнародне м'яке право, зокрема Хартія прав людини та принципів Інтернету, а також Окінавська хартія глобального інформаційного суспільства ООН.

По-друге, для України як члена ООН і Ради Європи першочергове значення мають міжнародно-правові стандарти щодо політичної активності громадян, що реалізується за допомогою ІКТ, прийняті в межах названих міжнародних організацій. Крім того, Україна як держава-кандидат у члени ЄС, має всебічно приводити національне законодавство із законодавством даного інтеграційного утворення. З огляду на лідерські позиції держав-членів ЄС у сфері реалізації політичної активності громадян через ІКТ, слідування національного законодавства в руслі правових стандартів ЄС означає запровадження кращої практики електронної демократії й електронного врядування.

Передова практика зарубіжних держав щодо реалізації названих міжнародно-правових стандартів буде розкрита в наступному підрозділі нашого дослідження.

2.2. Конституційно-правове регулювання форм політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ: зарубіжний досвід

Наявні підходи до формування державної (у т.ч. правової) політики у сфері електронної демократії відображають специфіку політичної системи, цінностей та пріоритетів окремих держав. Наукове узагальнення світового досвіду в даній сфері дозволяє виокремити чотири основні підходи:

- *Ліберальний* – акцент робиться на індивідуальних правах та свободах, гарантіях прозорості та відкритості урядових дій, активній громадянській участі в процесах прийняття рішень. Прикладами форм політичної активності громадян за такого підходу є: онлайн-консультації, електронні петиції, віртуальні громадські обговорення. На думку П. Норріс, країни з більшим рівнем забезпечення громадянських свобод і свободи вираження матимуть більш широкий доступ до цифрових технологій [315, с. 61].

- *Централізований* – для нього характерна сильна роль держави у координації та контролі електронних сервісів і водночас обмежений обсяг громадянської участі. Прикладами форм політичної активності громадян за такого підходу є централізовані електронні системи надання державних послуг.

- *Партисипативний* – акцент робиться на прямій участі громадян у прийнятті рішень, здійснюється розвиток платформ для колективного обговорення та прийняття рішень. Прикладами форм політичної активності громадян за такого підходу є: громадські онлайн-обговорення, колективне прийняття рішень через цифрові платформи.

- *Комплексний (гібридний)* – являє собою комбінацію попередніх підходів для гнучкого та ефективного публічного адміністрування.

Пріоритетним для України вбачається саме комплексний підхід. По-перше, Україна – це велика за своєю територією країна з різними регіонами, які мають свої особливості, потреби та менталітет. Один універсальний підхід, як, наприклад, виключно ліберальний або централізований, може бути неефективним, оскільки він не враховує регіональні відмінності. По-друге, гібридний підхід забезпечує можливість поєднувати найкращі практики різних

моделей управління. По-третє, українське суспільство в своєму історичному розвитку сформувалося із певним переліком характерних рис менталітету, який знаходить своє відображення в тому числі й у підходах уряду та органів місцевого самоуправління до питань управління. Така особливість унеможлиблює безумовне копіювання досвіду інших держав, які можуть мати певні спільні риси управління, проте не можуть бути тотожним. Саме комплексний підхід дозволяє врахувати обидві ці складові: він підтримує активну громадянську участь, яка має свої національні особливості, та дозволяє запозичити найкращі практики управління. Крім того, це створює можливість для «національних особливостей» під час впровадження інноваційних цифрових рішень у сфері електронної демократії. Гібридний підхід дозволяє брати найкраще з міжнародного досвіду, але адаптувати це до локальних реалій, тестувати нові інструменти і вносити корективи.

Якщо звернутися до офіційних даних щодо міжнародного рейтингу країн, то за даними Statista щодо світових лідерів електронного уряду на основі індексу розвитку електронного врядування (EGDI), у 2020 р. першу десятку позицій посіли такі держави: Данія, Республіка Корея, Естонія, Фінляндія, Австралія, Швеція, Великобританія, Нова Зеландія, США, Нідерланди [229]. У 2022 р. цей рейтинг вже трохи змінився і складався з наступних держав: Данія, Фінляндія, Республіка Корея, Нова Зеландія, Ісландія, Швеція, Австралія, Естонія, Нідерланди, США [140]. Звертає на себе увагу той факт, що в обох рейтингах половину місць у першій «десятці» посідали держави-члени ЄС.

Нижче розглянемо практики конституційно-правового регулювання зарубіжних держав із питань впровадження форм політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ, акцентуючи увагу на досвіді держав, котрі увійшли до першої десятки за рейтингом з електронного врядування 2022 р. При аналізі враховувалися три основні критерії: закріплення політичних прав у конституції, наявність законодавства у сфері електронної демократії та реалізовані проекти, які сприяють залученню громадян в управління державними справами.

2.2.1. Європа

Данія

Як видно з наведених вище рейтингів, Данія упродовж останніх років є світовим лідером у сфері електронного врядування. При цьому варто відзначити, що *Конституція Королівства Данія (Danmarks Riges Grundlov)* 1953 р. взагалі не згадує про ІКТ, електронне врядування, чи електронну демократію. Втім вона закріплює широке коло політичних прав громадян, у т.ч. суб'єктивне виборче право (§ 29), а також право громадян поширювати свої думки в друкованій, у письмовій формі та усно (§ 77), право на створення об'єднань (§ 78), право на мирні зібрання (§ 79). Водночас у § 70 даної Конституції передбачається, що ніхто не може бути позбавлений доступу до повного користування громадянськими та політичними правами через свою віру чи походження [195].

Водночас Данія має досить сучасне законодавство, яке врегульовує питання впровадження цифрових технологій в урядовому управлінні та процесі прийняття рішень. Країна розвиває електронне врядування та електронні сервіси з метою поліпшення прозорості, доступності та ефективності публічних послуг, зокрема через наступне нормативно-правове регулювання:

- Закон про публічність в управлінні 2020 р. [290] – забезпечує доступ громадян до документів, які зберігаються державними органами;
- Закон про обробку персональних даних 2000 р. [287] – регулює обробку персональних даних і забезпечує конфіденційність та безпеку інформації про громадян;
- Закон про електронні комунікаційні мережі та послуги 2022 р. [288] – встановлює основні принципи й правила для електронних комунікацій і сервісів;
- Закон про запровадження механізму громадських ініціатив з метою їх розгляду у Фолькетингу 2017 р. [289], який передбачає можливість розгляду в данському парламенті електронних звернень в порядку, що ґрунтується на використанні ІКТ.

Сайт «Громадська пропозиція» (Borgerforslag) пропонує платформу, де усі громадяни, які мають право голосу на парламентських виборах, можуть подати

пропозицію на borgerslur.dk, якщо принаймні 3 особи хочуть бути ініціаторами пропозиції, і вона відповідає встановленим вимогам [168]. Якщо 50 тис. громадян, які мають право голосу на парламентських виборах, підтримали пропозицію громадян, вона може бути подана як резолюція, розглянута та проголосована у Фолькетингу. Нормативні вимоги, які ставляться до пропозицій громадян, містяться у розпорядженні № 35 від 17 січня 2018 р. щодо механізму пропозицій громадян з метою їх розгляду у Фолкетінгу і зводяться до того, що такі пропозиції: а) не повинні суперечити Конституції, б) мають бути раціональними і недискримінаційними, в) не можуть виходити за межі компетенції Фолькетингу; г) мають бути викладені датською мовою.

Пропозиція громадян підлягає відхиленню Адміністрацією Фолькетингу, якщо вона: стосується змін до Конституції, які явно не можуть бути повністю реалізовані в рамках чинної Конституції; не викладена датською мовою; є абсолютно незв'язною або незрозумілою; явно має характер жарту; не є конкретною пропозицією, у т.ч. якщо вона по суті має характер звичайного висловлення думки або заклику до невизначених дій з певного питання; містить кілька різних пропозицій, які не мають чіткого змістовного контексту; стосовно питань, які входять до компетенції місцевих органів виконавчої влади чи органів місцевого самоврядування; стосується вирішення конкретної справи, яка перебуває на розгляді в судах чи органах публічної адміністрації, тощо [168].

Також у Данії представлені й інші ініціативи, які дозволяють громадянам реалізовувати свої права за допомогою ІКТ:

- Цифрова пошта (Digital Post) – всі громадяни та компанії в Данії повинні мати поштову скриньку для електронної кореспонденції з державними органами [210].
- НемАйді (NemID) – єдиний цифровий підпис, який громадяни можуть використовувати для доступу до варіантів онлайн-послуг державних органів, банків та інших установ [308].
- Боргер.дк (*Borger.dk*) – офіційний портал для громадян, який надає доступ до різноманітних електронних сервісів та інформації [167].

Фінляндія

Конституція Фінляндії (*Suomen perustuslaki*) 1999 р. [381] в ст.2 закріплює, що демократія включає право особи брати участь у розвитку суспільства та середовища свого життя та вносити свій внесок у нього. Одночасно із цим ст. 14 Конституції Фінляндії визначає, що роль органів державної влади полягає у сприянні здатності особи брати участь у житті суспільства та впливати на рішення щодо себе.

Фінляндія має відповідне національне законодавство, яке має на меті урегулювання питань електронної демократії, зокрема:

- Закон про надійну електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги (*Act on Strong Electronic Identification and Electronic Trust Services*) 2009 р. [145] – регулює використання електронної ідентифікації та довірених електронних сервісів.
- Закон про відкритість діяльності уряду (*Act on the Openness of Government Activities*) 1999 р. [146] – гарантує прозорість і відкритість діяльності уряду, надаючи громадянам доступ до документів та іншої інформації.
- Закон про персональні дані (*Personal Data Act*) 1999 р. [327] – забезпечує захист персональних даних і регулює їх обробку.

Щодо реалізованих проектів у сфері електронної партисипації громадян, то, наприклад, громадянський портал Суомі (*Suomi*) [382] був запущений у 2002 р. з метою забезпечення єдиної точки доступу до публічної інформації та державних послуг. Окрема вкладка «Участь і вплив» зазначає, що громадянин може впливати на національне законодавство та на прийняття рішень своїм муніципалітетом, проявляючи ініціативу або підтримуючи ініціативу. Зацікавлені сторони та громадяни можуть впливати на законодавство та прийняття рішень своїм муніципалітетом або Європейським Союзом, пропонуючи або підтримуючи певну ініціативу.

Кожен громадянин може виступити з громадянською ініціативою та підтримати ініціативи, відкриті в онлайн-сервісі «Громадянська ініціатива» (*Kansalaisaloite*) [279]. Автентифікація здійснюється за допомогою

ідентифікаторів онлайн-банкінгу, мобільного сертифіката або картки з чипом (HST). Громадянські ініціативи подаються на сайті та після того, як Міністерство юстиції перевірить відповідність видання для публікації, воно з'явиться на сторінці перегляду ініціатив даного онлайн-сервісу, а заяви про підтримку можна буде отримати також у цьому сервісі. Підписи на підтримку громадянської ініціативи мають бути зібрані протягом шести місяців. Повідомлення, зібрані на паперових носіях, мають бути за формою, затвердженою наказом Міністерства юстиції Фінляндії № 86/2012. Для збору заяв про підтримку ініціативи можна використовувати кілька методів. Збір заяв про підтримку онлайн завжди вимагає так званої надійної електронної ідентифікації, наприклад використання банківських ідентифікаторів або сертифіката мобільного зв'язку операторів зв'язку. Збір заяв про підтримку ініціативи завершиться через 6 місяців від дати ініціативи. Після цього підтримати ініціативу в сервісі вже неможливо. За наявності не менш як 50 тисяч заяв про підтримку відповідальний представник ініціативної групи може подати заяву про підтримку ініціативи до Офісу цифрової інформації та інформації про народонаселення, який перевірить їх достовірність та підтвердить кількість прийнятих заяв про підтримку ініціативи. Після того, як назване Агентство перевірить заяви про підтримку та підтвердить щонайменше 50 тисяч поданих заяв про підтримку, відповідальний за ініціативу може подати ініціативу до парламенту [279].

Також яскравим прикладом можливостей електронної партисипації є Вааліт (*Vaalit*) – офіційний сайт для інформування та організації виборів, який також може використовувати ІКТ для сприяння громадській участі [407].

Ісландія

Конституція Ісландії (*Stjórnarskrá lýðveldisins Íslands*) 1944 р. [375] містить низку статей, що захищають основні права та свободи громадян, включаючи політичні права. При цьому Ісландія стала тією країною, яка взяла участь в реалізації соціального конституціоналізму, адже громадяни цієї країни зробили за можливе побудувати нову конституцію за допомогою участі всіх громадян,

які використовують Інтернет та соціальні мережі [159, с. 4]. Ісландія свого часу розробила соціальний та інклюзивний підхід до перегляду Основного Закону.

«Кращий Рейк'явік» (*Better Reykjavik*) – це онлайн-соціальна мережа, створена за допомогою веб-додатка «Ваші пріоритети». Вона дозволяє зареєстрованим користувачам публікувати ідеї в тематичних «спільнотах», створених містом, на такі теми, як відкриті консультації та бюджет участі. На цій платформі немає кваліфікуючих чи дискваліфікуючих факторів, а інтеграція облікових записів у соціальних мережах дозволяє користувачам реєструватися за допомогою підтвердженого профілю Фейсбук (Facebook) або Твіттер (Twitter). Основною метою даного проєкту є збільшення участі громадян та усунення перешкод для інклюзії.

Названа платформа використовується для стимулювання участі громадян у процесі прийняття рішень, надаючи громадянам можливість завантажувати ідеї та голосувати (за чи проти) за ідеї, які вони вважають привабливими чи непривабливими. Зокрема, форум «Відкриті консультації» («спільнота») дозволяє вести постійний діалог між громадянами та чиновниками на будь-яку тему. Міська рада зобов'язалася щомісяця переглядати 10 ідей, які набрали найбільшу кількість голосів на онлайн-платформі.

На платформі «Кращий Рейк'явік» немає чіткого бюджетного обмеження для кожної окремої ідеї чи пропозиції щодо політики, поданої на форумі відкритих консультацій. Однак на програму в цілому передбачено бюджетне виділення приблизно 300 млн. ісландських крон (1,6 млн. фунтів стерлінгів). Тому важко отримати підтримку з боку співгромадян та депутатів міської ради, якщо фінансові вимоги власного проєкту є надмірними.

За перші три роки існування форуму громади «Кращий Рейк'явік» з використанням відкритих консультацій міська рада схвалила понад 150 проєктів, які були опубліковані, обговорені та проголосовані громадянами. Ці проєкти та процес, за допомогою якого вони були задумані, надають місцевим мешканцям можливість покращити власне життя у місті. Серед найбільш успішних проєктів, реалізованих за допомогою даного форуму, можна назвати програму підтримки

безпритульних громадян у зимовий період (схвалена в 2011 р.), а також пропозицію перетворити головну комерційну вулицю міста, Лаугавегур, на суто пішохідну (схвалена в 2012 р.).

Платформа «Кращий Рейк'явік» з того часу розширилася, щоб включити бюджет участі «Мій район» (*My Neighbourhood*), для якого на платформі відкривається окрема «спільнота» на кожен рік. «Мій район» дозволяє громадянам реєструватися у своєму мікрорайоні на основі їх адреси, зазначеної в реєстрі виборців. Відповідно до моделі «Ваші пріоритети», щорічний форум «Мій район» дає змогу людям пропонувати, обговорювати та голосувати «за» та «проти» ідей та проектних пропозицій. Однак на відміну від відкритих консультацій, проводиться заключний раунд голосування, під час якого громадяни повинні вибрати свої улюблені проекти, які можна профінансувати без перевищення бюджету [325]. Участь у голосуванні на форумі «Мій район» вимагає від користувачів отримати підтвердження від Національного реєстру виборців Ісландії. У той час як початкова фаза ідеї відкрита для всіх, хто має зареєстрований обліковий запис, остаточне голосування вимагає аутентифікації, оскільки це визначатиме витрати реальних міських коштів.

Швеція

Шведська конституція некодифікована і складається з кількох основоположних документів, прийнятих у різний час:

1. Знаряддя управління (*Regeringsformen – RF*) 1974 р. – встановлює форму держави, принципи демократії та забезпечує захист основних прав і свобод громадян [346].

2. Акт про свободу преси (*Tryckfrihetsförordningen – TF*) 1949 р. – гарантує свободу друку та інформації, а також встановлює принцип вільного доступу до офіційних документів [401].

3. Основний закон про свободу вираження поглядів (*Yttrandefrihetsgrundlagen – YGL*) 1991 р. – забезпечує свободу вираження на радіо, телебаченні та в Інтернеті [434].

4. Акт про престолонаслідування (*Successionsordningen – SO*) 1810 р. –

визначає правила спадкування шведського трону [378].

В аспекті предмета нашого дослідження заслуговують на увагу перші три складові шведської конституції – саме вони визначають демократичні засади даної держави, а також закріплюють основи правового статусу громадян у політичній сфері. Поряд із цим у Швеції використання ІКТ для сприяння демократії та участі громадян активно підтримується через різні закони, стратегії та ініціативи. Так, діє *принцип публічного доступу (Offentlighetsprincipen)* [392], один із фундаментальних принципів шведської демократії, який гарантує доступ громадян до документів органів влади. Можна зазначити, що цей принцип відображає в цілому *ліберальний підхід* держави до формування та функціонування інститутів електронної демократії.

Ключову роль у регулюванні конституційно-праових форм політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ, мають два закони:

- Закон про персональні дані (*Personuppgiftslagen – PUL*) 1998 р. [329] – діє в частині, що не суперечить Європейському регламенту щодо захисту персональних даних – GDPR), і регулює обробку персональних даних.
- Закон про електронні комунікації (*Lagen om elektronisk kommunikation*) 2022 р. [283] – визначає порядок надання електронних послуг і функціонування мереж електронного зв'язку.

Варто відзначити, що у Швеції значна увага приділяється формуванню відповідної інституційної основи електронного врядування й електронної демократії. Так, у Швеції існує профільний державний орган – Агентство з цифрового уряду (*Agency for digital government – DIGG*) [306]. Ця агенція координує та підтримує діджиталізацію публічного управління. Вона відповідає за загальну цифрову інфраструктуру державного управління, зокрема ту, що відповідає за цифрову ідентифікацію, електронну пошту та загальні стандарти. Вона відслідковує та аналізує розвиток подій у цій галузі та допомагає уряду пропозиціями щодо розробки цифрової політики. Одним із завдань DIGG є заохочення відкритих та керованих даними інновацій, повторного використання відкритих даних та керування розробкою цифрової інформації та послуг в

рамках публічного управління, надання адміністративних послуг та формування відповідної інфраструктури для публічного управління, розробка та надання послуг та інфраструктури для підвищення ефективності й результативності публічного управління. На неї покладено відповідальність щодо доставки, управління, розвитку, просування ІТ-операцій та розвитку ІКТ.

Загалом можна виокремити наступні ініціативи та платформи, які сприяють різним формам політичної активності громадян у Швеції:

- «Делегація електронного уряду» (*E-delegationen*) [221] – ініціатива, спрямована на підтримку інтеграції ІКТ в урядові структури для поліпшення служб та участі громадян;
- «Електронна ідентифікаційна дошка» (*E-legitimationsnämnden*) [229] – інституція, що відповідає за електронну ідентифікацію та цифрові підписи;
- «Моя офіційна пошта» (*Min Myndighetspost*) [302] – платформа, що дозволяє громадянам отримувати офіційні документи від урядових органів в електронній формі.

Естонія

Згідно з Конституцією Естонської Республіки (*Eesti Vabariigi põhiseadus*) 1992 р., носієм верховної влади в Естонській Республіці є народ. Він здійснює владу через право голосу громадян шляхом виборів Рийгикогу і референдумів [219]. Естонія є країною, де електронні вибори проводяться з 2005 р. Закон Естонської Республіки «Про вибори до Рийгикогу» (*Riigikogu valimise seadus*) 2002 р. передбачає електронне голосування до законодавчого органу країни. У ч.1 ст. 61 даного Закону закріплено, що на підставі результатів голосування до сільської ради чи ради міста, отриманих від усіх сільських або міських секретарів, результатів голосування виборців, які постійно проживають за кордоном, а також результатів електронного голосування виборців Національна виборча комісія визначає кількість виборців, які взяли участь у голосуванні, а також кількість голосів, поданих за кандидатів і політичні партії [357].

Можливість електронного голосування в Естонії ґрунтується на можливості використання цифрових ідентифікаційних карток. Ці особисті

посвідчення розміром з кредитну картку дозволяють громадянам підписувати документи цифровим способом і використовувати приватні та публічні онлайн-сервіси, які потребують безпечної автентифікації. Закон Естонської Республіки «Про електронну ідентифікацію та довірчі послуги для електронних транзакцій» (*E-identimise ja e-tehingute usaldusteenuste seadus*) 2016 року [222] регулює електронну ідентифікацію та сервіси для електронних транзакцій, забезпечуючи умови безпечного цифрового середовища.

Цифрові ідентифікаційні картки дозволяють громадянам віддавати свої юридично обов'язкові цифрові голоси дуже безпечно. Для участі в електронному голосуванні необхідний комп'ютер з підключенням до Інтернету та «пристроєм для зчитування смарт-карт». Зчитувачі карт можна придбати в комп'ютерних магазинах і супермаркетах менш як за 10 євро. Громадянин також може отримати доступ до електронного голосування в публічних бібліотеках або громадських центрах, фактично у будь-якому місці з безпечним підключенням до Інтернету. Вже станом на 2011 р. громадяни Естонії могли також електронно ідентифікувати себе за допомогою так званого Мобайл-ІД (*Mobile-ID*), для якого потрібна спеціальна сім-карта мобільного телефону із сертифікатами безпеки і два пін-коди. Завдяки налаштуванню Мобайл-ІД громадяни можуть офіційно ідентифікувати себе, використовуючи лише свій мобільний телефон. Однак найбільш поширеним методом цифрової ідентифікації залишається ідентифікаційна картка [373, с. 5]. Електронне голосування доступне під час попереднього голосування на веб-сайті Естонського національного виборчого комітету (2005-2011). Щоб проголосувати онлайн, люди повинні вставити свою цифрову ідентифікаційну картку в смарт-рідер, підключений до комп'ютера з виходом до Інтернету. Далі їм потрібно завантажити спеціальну програму для голосування [373, с.6].

Використовуючи свою ID-картку та чотиризначний PIN-код (PIN1), користувач повинен спочатку ідентифікувати себе в системі, після чого система перевіряє, чи має виборець право голосувати на виборах відповідно до віку та громадянства. Система електронного голосування відображає список

кандидатів, а волевиявлення здійснюється шляхом проставлення відповідної позначки за допомогою комп'ютерної клавіатури.

До Верховного суду Естонії неодноразово надходили звернення щодо оскарження норм законів, які регулюють електронне голосування, але той щоразу відмовляв у задоволенні таких скарг. Так, у 2021 р. Конституційна палата Верховного суду Естонії, відмовляючи у задоволенні скарги, зазначила про законність проведення е-голосування, зокрема посилаючись на те, що закон про вибори, який дозволяє електронне голосування лише під час попереднього голосування, не порушує вимог рівного ставлення до виборців [281].

Закон Естонської Республіки «Про референдум» 2002 р. [342] у ст.12 закріплює повноваження Національного виборчого комітету визначати результати електронного голосування, тобто і питання, які виносяться на референдум, також можуть бути розглянуті громадянами через інструменти для електронного голосування. Можливість електронного голосування передбачено також Законом Естонської Республіки «Про вибори до Європейського парламенту» 2002 р. [233].

Окремо також варто зазначити про наявність в національному законодавстві Естонської Республіки Закону «Про публічну інформацію» 2000 р. [156], який забезпечує громадянам доступ до інформації та підтримує прозорість діяльності органів державної влади, а також Закон Естонської Республіки «Про захист персональних даних» 2018 р. [273], який відповідає Загальному регламенту захисту даних (GDPR) в Європейському Союзі, забезпечує захист персональних даних і визначає порядок їх обробки.

В Естонії законодавство зобов'язує всю офіційну інформацію (крім конфіденційної та секретної) викладати в Інтернет. Зокрема, про час, місце і порядок денний засідань певного органу місцевого самоврядування можна дізнатись завчасно з його офіційного сайту, а потім і прослідкувати за перебігом засідання в режимі реального часу. Як слушно зазначає М. Лапчук, «про кожного з чиновників тут є повна інформація та можливість зворотного зв'язку з ним» [60, с. 328].

В Естонії постійно підтримується діалог влади і громадян за допомогою інтерактивного проекту «ТОМ: сьогодні вирішую Я». Цей проєкт ініціював прем'єр-міністр ще у 2000 р. для посилення впливу громадян на законодавчий процес. У схожій на процес законотворення формі відбувається і його функціонування: зареєстрований учасник вносить на розсуд громадськості ідею, яка коментується протягом 14 днів, за потреби доопрацьовується ініціатором, нарешті виноситься на голосування, а після схвалення простою більшістю голосів – підписується електронними підписами прихильників даної пропозиції (як правило, не більше 5–10 осіб) і направляється до уряду для відповіді, яка протягом місяця оприлюднюється на цьому ж порталі [60, с. 328].

Досить поширеною формою електронної демократії в Естонії є організація онлайн-форумів. Ця форма політичної активності громадян використовується на місцевому рівні для вирішення окремих проблем місцевого самоврядування. Форуми є частиною веб-сайтів відповідних органів місцевого самоврядування.

Серед кращих проєктів у сфері електронної демократії, що передбачають залучення громадян для участі в управлінні державними справами, можна навести приклад естонського веб-сайту «Участь» (*Osale*) [320], який дозволяє державним установам публікувати політичні плани, законодавство та положення для публічних консультацій з метою покращення прозорості та участі громадян у прийнятті рішень. Цей веб-сайт був запущений у 2007 р. як загальна платформа для всіх державних установ Естонії. Метою його запровадження є досягнення більшої прозорості та відкритості у прийнятті рішень, що має привести до більш якісних державних рішень, політики та законодавства. Намір розробників веб-сайтів полягає у тому, щоб усі державні установи публікували свої проєкти політичних документів, планів розвитку, законів чи положень на веб-сайті з питань громадських консультацій. Однак подання цих документів є добровільним і не регулюється адміністративними процедурами.

У 2011 р. до *Osale.ee* була інтегрована ще одна система – електронна система координації законопроєктів (*EIS*) – платформа для управління міжвідомчою урядовою координацією. *EIS* відстежує розробку всіх проєктів

правових актів Естонії та ЄС і робить доступними оцінки регуляторного впливу (*regulatory impact assessments – RIAs*) та документи законодавчого характеру (опис проблеми, яку необхідно вирішити, аналіз варіантів політики, визначення початкових ймовірних впливів тощо).

Протягом перших двох років використання даної платформи було проведено понад 70 публічних консультацій, ініційованих усіма профільними міністерствами (загалом їх 11), Державною контрольною службою та Державною канцелярією. Інтерес до консультацій досить значний. Сайт відвідує в середньому 5000 осіб за одну консультацію. У ньому зареєстровано понад 2500 користувачів; серед них є окремі громадяни, але також представники організацій, наприклад бізнес-організації, інституції громадянського суспільства чи асоціації, які видають заяви від імені своїх членів [320].

За допомогою платформ *Osale* та *EIS* уряд Естонії запровадив «Кодекс належної практики громадської участі» – набір ключових принципів громадської участі у розробці політики, який розроблявся канцелярією уряду Естонії, починаючи з 2004 р. Кодекс належної практики передбачає «громадську участь» або «інформування та консультування із зацікавленими групами та громадськістю у процесі прийняття рішень» при «підготовці правового акта для прийняття або рішення на рівні [парламенту], уряду республіки та міністрів. Кодекс належної практики взаємодії із громадськістю також застосовується до формування позицій уряду з питань Європейського Союзу» (§ 1.2, 1.4) [352].

Згідно з Кодексом належної практики, «суспільні консультації у будь-якому випадку мають проводитися у два етапи: при подачі заявки на отримання мандату на розробку проекту і коли проект уже розроблено» (§ 4.1) [352]. Відповідний державний орган надає громадськості інформацію про майбутні консультації, включаючи обґрунтування проекту рішення, питання, з яких запитується думка громадськості, порядок та крайній термін надання відгуків, а також подальший хід прийняття рішень щодо проекту рішення (§4.5) [352]. Громадські консультації зазвичай тривають 4 тижні, які можуть бути скорочені або продовжені за необхідності (§ 4.6) [352].

Королівство Нідерландів

Конституція Нідерландів (у ред. 2023 р.) [257] визначає і захищає основні права і свободи громадян, у т.ч. політичні. Зокрема, ст. 3 гарантує всім громадянам право на обрання і бути обраним до представницьких органів. Натомість ст. 4 гарантує всім громадянам право на участь у загальних виборах та референдумах відповідно до закону. У свою чергу, ст.ст. 6-10 захищають свободу вираження поглядів, свободу асоціацій, свободу зборів і демонстрацій, а також право на недоторканність приватного життя (прайвесі).

У Нідерландах існує низка законів та ініціатив, які сприяють використанню електронної демократії.

У даному контексті передусім слід згадати Закон про доповнення Закону про загальне адміністративне право правилами електронного спілкування між громадянами та адміністративними органами та відповідні зміни до іншого законодавства (Закон про електронні адміністративні комунікації) 2004 р. [427]. Закон стосується тільки офіційних повідомлень, під якими розуміються будь-які повідомлення, котрі є частиною адміністративної процедури, що стосується певного рішення чи скарги, а також будь-яких інших повідомлень, передбачених законом, наприклад, сповіщень. У цьому Законі, зокрема, було визначено: а) випадки, коли дозволено використовувати електронні адміністративні комунікації; б) яким умовам мають відповідати електронні комунікації, аби вони були настільки ж надійними, як і звичайні; в) у яких випадках електронні комунікації можна прирівняти до інших форм комунікації.

Втім з моменту набрання чинності Законом «Про електронні адміністративні комунікації» в 2004 р. відбулося так багато технологічних та соціальних змін, що виникла потреба в модернізації відповідних норм. У відповідь на це у 2023 р. було прийнято Закон «Про модернізацію електронної адміністративної комунікації» (Wmebv) [426].

Загалом, Wmebv – це поправка до розділу 2.3 «Електронні комунікації» Закону про загальне адміністративне право. Дана поправка: передбачає надання громадянам і компаніям права спілкуватися в цифровому вигляді з

адміністративними органами для отримання більшої кількості офіційних повідомлень; вимагає від адміністративних органів створювати цифрові канали для отримання офіційних адміністративних повідомлень, адресованих адміністративному органу; забезпечує застосування нових заходів безпеки під час використання цифрових каналів, таких як відображення введеної інформації, надсилання підтвердження отримання та продовження терміну дії у разі несправностей; тягар доведення щодо отримання та відправлення за допомогою електронної скриньки повідомлень покладає на адміністративний орган; надає громадянину право отримання копії даних журналу обміну електронними повідомленнями адміністративного органу, чим зміцнює позицію громадянина у разі конфлікту з приводу того, було відправлено повідомлення чи ні [268, с. 7].

Wmebv надає фізичним і юридичним особам більше можливостей зв'язуватися з урядом через цифрові канали, водночас дозволяючи їм обирати між електронними та «паперовими» каналами зв'язку. Закон набуде чинності з 1 січня 2026 р. (за винятком положення про те, що повідомленні має бути зазначено характер, юридичну силу повідомлення, розміщеного у вікні повідомлень, а також час відповіді на нього; це положення набуде чинності 1 січня 2027 р.).

З набуттям чинності Wmebv застосовуватимуться нові правила надсилання електронних сповіщень та повідомлень. Передусім, зміст повідомлення має відповідати ряду вимог: а) необхідно зазначати характер і юридичну силу повідомлення; б) необхідно чітко вказати, що від адресата очікується відповідь (наприклад, оплата, надання інформації); в) якщо повідомлення містить ліміт часу, протягом якого адресат повинен відповісти, цей ліміт також має бути зазначений у повідомленні; г) якщо відправник бачить, що повідомлення не отримано, він повинен спробувати його надіслати ще раз; д) якщо відправник бачить, що надіслати повідомлення постійно не вдається, йому слід спробувати відновити зв'язок, наприклад, повідомивши про це одержувача; е) відправник повинен мати змогу надавати подальшу інформацію про надсилання повідомлення (і про сповіщення) та про консультацію з ним одержувачем;

відправник повинен мати можливість надати одержувачу повідомлення копію цієї інформації. Усе це потребує оновлення (з точки зору змісту та технологічних рішень) поштової скриньки *MyGovernment*.

Деякі приклади електронних форм для комунікації громадян з органами місцевого самоврядування Нідерландів представлені в додатках 2 та 3 даної дисертації.

У контексті предмета нашого дослідження неабиякий інтерес викликає також Закон Нідерландів «Про відкритий уряд» (*Wet open overheid – Woo*) [425] – спрямований на підвищення прозорості урядової діяльності та поліпшення доступу до інформації. Його було прийнято у розвиток положень ст. 110 Конституції Нідерландів, де йдеться про те, що уряд має забезпечувати відкритість і прозорість, і що це регулюється законом. Крім того, окремі правила розкриття інформації містяться, зокрема, в законах «Про розвідку та служби безпеки», «Про архіви», «Про загальне адміністративне право», а також у Цивільному процесуальному та Кримінально-процесуальному кодексах.

Закон «Про відкритий уряд» визначає, яка урядова інформація є загальнодоступною та як її може запитувати. Він дозволяє більш чітко зрозуміти, що робить уряд і чому. Урядова інформація є публічною, якщо немає причин, чому вона не може бути відкритою. Урядові організації повинні надавати інформацію про те, що вони роблять і чому, або добровільно, або якщо хтось про це попросить. Таким чином громадяни, а також депутати чи журналісти, наприклад, можуть контролювати уряд. Відкритий уряд також відкритий до того, що можна покращити. Оприлюднюючи інформацію, громадяни знають, чому уряд робить певний вибір. Це також допомагає створити суспільство, в якому кожен може брати участь.

Найважливішими обов'язками уряду згідно з *Woo* є: а) обов'язок активного розкриття: уряд має оприлюднити певну інформацію за власною ініціативою; оприлюднювати її добровільно, в якомога більшому обсязі, без великих зусиль і витрат для споживачів такої інформації; б) обов'язок розкривати інформацію за запитом: уряд оприлюднює інформацію, якщо хтось її

запитує; в) обов'язок щодо управління інформацією: публічну інформацію має бути легко знайти.

Крім того, Woo містить 17 видів інформації, яку органи публічної влади повинні оприлюднити за власною ініціативою, у т.ч.: закони та інші нормативні акти; інші рішення, які поширюються на всіх (рішення загального застосування); проекти нормативних актів та рішень, за якими вимагається консультування з громадськістю; інформація, необхідна для розуміння організації та методів роботи, таких як завдання та повноваження державних органів; інформація про те, як люди можуть зв'язатися з органами публічної влади та запитати інформацію; документи, призначені для розгляду в нижній палаті парламенту чи в представницьких органах місцевого самоврядування; порядок денний та списки рішень засідань уряду та виконавчих органів місцевого самоврядування; угоди між урядом та іншими організаціями, наприклад, з іншими урядами, компаніями чи громадськими організаціями; річні плани та звіти; запити за Законом «Про відкритий уряд», включаючи рішення та надану інформацію; звіти про розслідування стосовно публічних службовців чи публічних установ.

Це положення буде запроваджуватися поетапно протягом кількох років.

Водночас органам публічної влади заборонено оприлюднювати інформацію, розкриття якої може мати серйозні негативні наслідки або становити небезпеку (наприклад інформація про міжнародне співробітництво в у сфері забезпечення національної безпеки, медичні дані, інформація про релігійні переконання чи сексуальну орієнтацію людини тощо), або якщо розкриття такої інформації матиме надто велику шкоду для інших інтересів, наприклад: відносин Нідерландів з іншими країнами чи міжнародними організаціями; економічних чи фінансових інтересів уряду; виявлення та переслідування кримінальних злочинів; контролю та нагляду з боку уряду; особистій недоторканності; захисту конфіденційних ділових даних, що впливають конкуренцію, захисту довілля; безпеці приватних осіб та компаній; належному функціонуванню уряду; невідповідні збитки іншим інтересам (це застосовується лише у виняткових випадках).

Строк обробки інформаційного запиту за Законом «Про відкритий уряд» становить 4 тижні. Однак для великого або складного запиту цей термін може бути продовжений максимум на 2 тижні.

Згідно із Законом «Про відкритий уряд» було створено Консультативну раду з питань прозорості та управління інформацією (АСОІ). Вона консультує уряд і парламент щодо відкритості та належного управління урядовою інформацією. АСОІ також є посередником у тому, як державна організація розглядає запит на розкриття інформації.

Кожен орган публічної влади повинен мати як мінімум одну контактну особу, здатну відповісти на питання щодо наявної інформації. Контактна особа відповідає на запити інформації, що надходять, наприклад, у листах, електронних листах або телефоном. Вона надає якомога більше інформації, співпрацює з експертами всередині організації та може направляти вчених та журналістів до Консультативної ради з прозорості та управління інформацією.

З 2011 р. уряд Нідерландів проводить онлайн-консультації в рамках національного законодавчого процесу [408, с. 21]. На даний час онлайн-консультації проводяться через веб-платформу *Internetconsultatie.nl*, яка надає громадськості – приватним особам, а також підприємствам та організаціям громадянського суспільства – можливість робити внесок у проекти законів, нормативних актів та політик на підготовчому етапі законодавчого процесу, до того, як Державна рада (парламент Нідерландів) оцінить законодавчу пропозицію та відбудуться парламентські дебати. Очікується, що міністерства Нідерландів будуть проводити консультації через *Internetconsultatie.nl* щодо концепцій законів, загальних адміністративних розпоряджень та міністерських постанов, а також зможуть представляти пропозиції щодо політики для публічних консультацій через портал, але це відбувається рідше. Станом на жовтень 2018 р. було завершено 1036 онлайн-консультацій, але Палата представників використала *Internetconsultatie.nl* для консультацій із громадськістю лише 10 разів [282, с. 200].

Документи для консультацій повинні включати законопроект або

концепцію регулювання, звіт про пропозицію, підготовлений відповідно до нідерландської комплексної оцінки впливу, будь-які інші доступні оцінки впливу, а також можуть містити посилання на інші відповідні документи, такі як політичні документи програмного характеру, парламентські звіти чи статті у ЗМІ. Консультації, як правило, повинні бути відкриті протягом як мінімум 4 тижні, з урахуванням коригувань при належному обґрунтуванні документів. Коментатори повинні вказувати свої імена та адреси електронної пошти, а відповіді публікуються на веб-сайті з іменами та місцями проживання коментаторів, якщо тільки коментатор не заперечує, – у цьому випадку відповідь не буде опублікована, але все одно буде розглянута [321].

Характеризуючи реалізовані можливості для електронної партисипації громадян Нідерландів можна також зазначити, що Уряд цієї країни на своєму офіційному веб-сайті має відповідне посилання на норми, пов'язані з питаннями участі громадян у справах країни [174]. На цьому сайті розкриваються основні положення про можливості громадян Королівства Нідерландів виражати свою думку стосовно тих чи інших питань у країні. Для «Платформи участі» [331] створено окремий сайт, що є ініціативою Міністерства інфраструктури та водного господарства. На цьому сайті громадяни можуть висловити свою думку щодо проектів, до яких залучено Міністерство інфраструктури та водного господарства, зокрема на такі теми, як залізничні дороги, довкілля, вода та авіація. «Платформою участі» керує такий орган, як Дирекція участі, що є структурним підрозділом Міністерства інфраструктури та водного господарства.

Громадянам Нідерландів надається право прокоментувати певний план або рішення на цьому веб-сайті, а також можливість побачити, на якій фазі реалізації знаходиться той чи інший проект. Таким чином, громадяни можуть знати, на які питання вони можуть залишити відповідь, а також термін, протягом якого їх відповідь повинна бути отримана. Крім того, такий інструмент, як ДігіД (DigiD) [207] допомагає громадянам пройти процедуру самоідентифікації при взаємодії із урядом, а проект Петиції (*Petities*) [330] передбачає платформу для подання і підписання електронних звернень.

Федеративна Республіка Німеччина

Ст. 17 Основного Закону ФРН (Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland) 1949 р. закріплює, що кожен може індивідуально або колективно письмово звертатися з проханнями і каргами до компетентних установ або до органів народного представництва [258, с. 87].

У Німеччині питання електронної демократії та участі громадян в управлінні державними справами з використанням ІКТ вирішуються на основі підходу, що є втіленням комбінації делегативної, партисипаторної та інших форм демократії, і регулюється наступними ключовими законами:

- *Закон про сприяння електронному урядуванню (Закон про електронне урядування) (Gesetz zur Förderung der elektronischen Verwaltung – EGovG) 2013 р. [251]* – спрямований на підтримку і розвиток електронного урядування та електронних адміністративних процедур;
- *Федеральний закон про захист даних (Bundesdatenschutzgesetz – BDSG) 2017 р. [173]* – регулює обробку персональних даних державними органами та приватним сектором;
- *Закон про захист даних і конфіденційність телекомунікації та телемедіа (Telemediengesetz – TMG) 2007 р. [388]* – регулює основні аспекти інформаційно-комунікаційних послуг, включаючи питання зв'язані з конфіденційністю та захистом даних.

Якщо звернутися до прикладів реалізованих проектів зі сфери електронної партисипації, то наприклад, інтернет-платформа «МійБерлін» (MeinBerlin) [300] заснована в 2015 р., має за функцію сприяти не лише участі громадян у міських процесах розробки та планування, але й публічним дискусіям щодо бюджетів участі або обміну політичними думками. Розмаїття можливостей участі реалізується шляхом коментування, подання й оцінки пропозицій з планування проектів. Крім того, можна візуалізувати пропозиції на цифровій карті.

Іспанія

Конституція Республіки Іспанія 1978 р. закріплює широке коло особистих і політичних прав громадян, у т.ч. визначає, що громадяни мають право брати

участь у публічних справах як безпосередньо, так і через своїх представників (ст. 23), збиратися мирно й без зброї (ст. 21), вільно висловлювати й поширювати свої погляди, ідеї та думки (ст. 20), направляти індивідуальні й колективні звернення в письмовому вигляді до органів публічної влади (ст. 29) [188].

Загалом Іспанію можна визначити як державу із партисипативним підходом до розвитку електронної демократії. У цілому в Іспанії існує кілька ключових нормативно-правових актів та ініціатив, які регулюють електронну демократію та участь громадян в управлінні державними справами через ІКТ:

- *Закон про загальну адміністративну процедуру публічної адміністрації* 2015 р. [204], який передбачає можливість електронного спілкування між громадянами та органами виконавчої влади і місцевого самоврядування.
- *Закон про правовий режим публічного сектора* 2015 р. [199], який встановлює правила електронної діяльності органів публічної влади, у т.ч. електронний документообіг та спілкування з громадськістю за допомогою ІКТ.
- *Королівський Указ про технологічну інфраструктуру та інші елементи електронного адміністрування* 2021 р. [372], який встановлює норми та принципи щодо технологічної інфраструктури та інших аспектів електронного врядування.

В Іспанії відомою ініціативою е-демократії є Demoscasia.web. Цей веб-сайт дає змогу мешканцям брати участь у он-лайн консультаціях та дає можливість парламенту краще зрозуміти побажання та очікування виборців, а також дає змогу брати участь в он-лайн форумах, які проводяться парламентом, та отримувати е-бюлетень, де описано розклад та діяльність парламенту. На веб-сайті Demoscasia.web пропонуються посилання для дослідження та матеріали про діяльність уряду. Головною метою цього проекту є забезпечення зворотного зв'язку з урядовцями та забезпечення громадянам участі у форумах.

У свою чергу, проєкт «Ciudadanjs2010.net» є спробою відновити он-лайн ідею Грецької Агори – місця, де пропагуються політичні дискусії та дебати. Ідеї, які найбільше обговорюються на цьому он-лайн форумі, можуть бути

представлені місцевому уряду для справжнього обговорення. Цей проект є найпопулярнішою ініціативою електронної демократії в Іспанії [60, с. 330].

Поширеними є ініціативи, основою яких є опитування громадської думки стосовно вдосконалення якості життя в місті. Наприклад, «Вирішує Мадрид» (*Decide Madrid*) – віртуальний портал участі громадян Мадридської міської ради. Жителі громади м. Мадрид мають можливість надіслати свої пропозиції до міської ради в електронній формі, а ініціативу підтримують відповідні державні службовці за відповідними напрямками реалізації своїх функцій (юридичним, економічним, адміністративним, соціальним, інформаційним тощо) [201]. Цей проект був створений на виконання Закону Королівства Іспанії № 34/2002 «Про послуги інформаційного суспільства та електронну комерцію» [200].

Має свою відповідну платформу і м. Севілья; ця платформа має назву «Вирішує Севілья» (*Decide Sevilla*) [202], якою керує Севільська міська рада. Участь у ній можуть брати особи віком від 16 років, які мають відповідну реєстрацію місця проживання у м. Севілья. Даний інструмент передбачає, що пропозиції від жителів громади будуть виносяться на голосування, проводяться обговорення, аби вислухати думку громадян.

2.2.2. Північна і Південна Америка

Сполучені Штати Америки

Політичні права громадян дуже скупо закріплені в Конституції Сполучених Штатів Америки 1787 року, точніше, у перших десяти поправках до неї, що отримали назву Білль про права [190]. Так, зокрема, Перша поправка гарантує право на свободу слова, релігії, та право мирно збиратися та подавати уряду петиції з вимогами про виправлення несправедливості, а двадцять шоста поправка знижує віковий поріг виборчого права до 18 років. Такий підхід в цілому характерний для конституцій першого покоління, а притаманний американському конституціоналізму консерватизм і вкрай складний порядок внесення змін до Конституції США не дозволяє оперативно адаптувати її до реалій сьогодення. Звісно, що норми стосовно демократії участі, а тим більш

електронної демократії у даному документі віднайти фактично неможливо.

Якщо ж звернутися в цілому до законодавства, яке містить норми, що регулюють питання форм політичної активності громадян, котрі реалізуються за допомогою ІКТ, то можливо розглянути низку наступних документів. У даному контексті передусім слід назвати Закон США «Про реформу використання інформаційних технологій» 1996 р. [271], який зобов'язав усі федеральні відомства встановити всебічно розвинений підхід для управління, придбання, використання та поширення інформаційних технологій та визначив повноваження органів, відповідальних за проведення державної політики в галузі управління інформаційними технологіями. У подальшому Закон США «Про електронний уряд» 2002 р. [220] охопив практично всі аспекти функціонування «електронного уряду». Нарешті, Закон США «Про свободу інформації» 2016 р. [245] закріплює принципи, за якими громадяни можуть отримувати доступ до інформації, яка перебуває у розпорядженні уряду.

Як пояснюють М. Ньюхарт і Дж. Брукс, у США вже давно є правилом, що нормотворчість «включає значні права участі для зацікавлених сторін і членів широкої громадськості» [313, с. 2]. Однак ці права участі зазвичай здійснювалися лише досвідченими інсайдерами, такими як великі промислові корпорації та торговельні асоціації. Приватних осіб, малого бізнесу та громадських організацій, чиїх інтересів безпосередньо стосувалися відповідні акти, у цьому процесі вочевидь не вистачало. Через це нормотворчий процес критикувався як вкрай технократичний, де істотна участь належить лише небагатьом професіоналам.

Поетапно федеральний уряд США зробив цей процес повністю доступним онлайн. З кінця 1990-х років передбачалося, що поява ІКТ змінить цю ситуацію. Однак навіть створення загальноурядового порталу *eRulemaking, Regulations.gov*, через який користувачі отримали змогу переглядати пропозиції щодо нормотворчості та надсилати коментарі, не мало істотного впливу на розширення ефективної участі в нормотворчості. Втім реалізація бачення відкритого уряду про співпрацю та діалог між урядом та громадянами вимагала

радикального переосмислення врядування, відкривши його для навичок, талантів і здібностей пересічних громадян.

Дж. Лабберс загалом описує нормотворчий процес у США наступним чином: «У типовій нормотворчості федеральний закон про адміністративну процедуру вимагає, щоб агенція, що виступає з ініціативою, повідомляла громадськості про те, що вона пропонує та чому. Потім агенція має дати час, як правило, 60-90 днів для важливих норм, протягом якого будь-яка зацікавлена особа або організація може прокоментувати відповідну пропозицію. Відповідно до закону, агентство має розглянути кожне зауваження. Якщо воно вирішує прийняти запропонований ним акт, воно має продемонструвати це у письмовій заяві, яка відповідає на відповідні запитання, критику, аргументи та пропозиції. Загальнодоступний протокол нормотворчості, у т.ч. всі надіслані коментарі, використовується судами для вирішення будь-яких оскаржень, які можуть бути подані проти відповідних норм» [292, с. 14]. Агентству не дозволяється базувати свої остаточні норми на кількості коментарів тих, хто підтримує, над тими, хто виступає проти. Остаточне обґрунтування норми має ґрунтуватися на розумних міркуваннях і враховувати компроміси та протилежні точки зору.

Перший крок до електронної нормотворчості в США було зроблено в 1994 р., коли Управління Федерального реєстру зробило *Daily Federal Register* – офіційну щоденну публікацію нормативно-правоових актів, проєктів нормативно-правових актів і повідомлень федеральних агентств та організацій – доступною в Інтернеті. На початку XXI ст. обмежена кількість агентств почали створювати офіційні веб-сайти, що містили документи з нормотворчості, і дозволяли членам громадськості надсилати коментарі електронною поштою. Метою цих зусиль було полегшити членам громадськості отримання інформації та участь у процесі нормотворення. Нормотворчість зазвичай генерує велику кількість робочих документів, включаючи запропонований текст нормативного акта, аналіз витрат та вигод та інші дослідження, а також публічні коментарі, які разом називаються «Нормотворче досье».

До запровадження онлайн-правотворчості зацікавленим особам

доводилося відвідувати штаб-квартиру агентства у Вашингтоні, округ Колумбія, щоб отримати доступ до цих матеріалів щодо нормотворчості у фізичному досьє. Прихильники онлайн-правотворчості вважали, що електронні досьє забезпечать більшу прозорість, участь та поінформований діалог. Водночас лунали попередження про зворотний бік розширення участі громадськості, оскільки це вимагатиме від агентств читати та реагувати на більший обсяг коментарів, особливо щодо спірних питань. Деякі стверджували, що модель ретельного індивідуального розгляду кожного коментаря буде неможлива, що агентства будуть змушені ставитись до коментарів як до поточних підрахунків із грубим поділом – в основному за або проти.

Закон про електронний уряд 2002 р. зажадав від агентств при розробці правових актів приймати електронні звернення «в тій мірі, наскільки це можливо» і створювати «доступний через Інтернет реєстр нормативно-правових актів, який включатиме всі публічні коментарі та інші матеріали, які за правилами чи практикою агентства включені до реєстру агентства» [220].

Федеральну ініціативу створення електронних правових актів очолило Агентство з охорони навколишнього середовища (EPA), яке запустило загальноурядовий веб-портал *Regulations.gov* для спрощення електронної подачі публічних коментарів щодо пропонованих нормативних актів. Федеральна система управління документами (FDMS) надала агентствам можливість зберігати матеріали з розробки правових актів у цифровій формі в електронних реєстрах, до яких могла отримати доступ громадськість. За указом президента більшість агентств при розробці нормативно-правових актів мали використовувати цю нову централізовану систему електронного нормопроекування; агентства, які активно розробляли свої власні системи, мали відмовитися від цих систем і перейти на FDMS.

Незважаючи на значний опір з боку федеральних агентств, об'єднана сила Закону про електронний уряд і рішучість адміністрації Дж. Буша створили централізовану федеральну систему електронного нормопроекування, якою користуються всі, крім кількох нормотворчих агентств. Коментарі тепер можна

подавати в цифровому вигляді, доступ до нормотворчих документів можна отримати в Інтернеті, а не під час особистого візиту.

Чого не відбулося під час створення *Regulations.gov* і FDMS, так це електронної системи нормотворчості, яка підтримує обговорення та накопичення знань. Пропозиції, які мали бути зроблені для дорадчих діалогів та онлайн-обговорень між коментаторами, не були включені. Навколо *eRulemaking* було багато проблем, які хвилювали юристів агентств та адміністраторів. Наприклад, тлумачення Закону про скорочення документообігу та Закону про прайвеси часто унеможливають агентствам збір демографічних даних і даних про зацікавлені групи.

Було сподівання, що Меморандум президента Б. Обама про прозорість і відкритий уряд призведе до нового покоління онлайн-нормотворення, надаючи агентствам вказівки щодо впровадження та найкращого використання ІКТ. Меморандум наказував виконавчим органам використовувати Web 2.0 та інші інформаційні технології для підвищення прозорості, участі та співпраці в процесі прийняття рішень [399]. Згідно з указом президента США № 13563 від агентств вимагалось «надати громадськості значущу можливість коментувати через Інтернет будь-який запропонований нормативний акт із періодом коментарів, який, як правило, має становити не менше 60 днів». Указ також вимагав «відкритого обміну» інформацією між державними службовцями, експертами, зацікавленими сторонами та громадськістю. У рамках Ініціативи відкритого уряду президента Б. Обама було запропоновано можливі вдосконалення для *Regulations.gov*, щоб покращити навігацію, пошук і макет нормативних актів, оновити основну технологію для покращення інтерфейсу користувача та розширити використання інструментів Web 2.0.

Regulations.gov, як єдиний портал для громадян, де можна переглядати нормативні акти, відкриті для коментарів, і надсилати свої коментарі в електронному вигляді, спочатку спонукав до оптимізму щодо цілей «Відкритого уряду». Вважалося, що це може зробити процес нормотворення більш інклюзивним за масштабом і більш відкритим для громадського обговорення.

Втім досвід показав, що цей оптимізм був марним. Те, що надає *Regulations.gov*, – доступ до документів і можливість вводити коментарі, – схоже на більшість ініціатив Відкритого уряду, основний акцент в яких робиться на прозорості. Однак початкова надія на те, що перенесення процесу громадських коментарів в Інтернет збільшить значущу участь громадян, не справдилася [305, с. 38-39].

Нормотворчий процес є прикладом усталеної системи врядування, яка зіткнулася із суперечностями між адаптацією до практики більшої участі та роботи в рамках «чітко визначених і суворо застосовуваних правил, політики та організаційної ієрархії» [275, с. 2]. Щоб подолати цю напругу, федеральні міністерства і відомства США розвинули співпрацю з науковцями та дослідниками громадянського суспільства. Зокрема, проєкт *RegulationRoom* спочатку був результатом співпраці з Міністерством транспорту США та CeRI (*Cornell eRulemaking Initiative*), і спрацював добре, оскільки: 1) керівництво міністерства було твердо віддане використанню інформаційних технологій для вдосконалення нормотворення; 2) дослідники CeRI були віддані розробці систем і практик, які б сприяли ширшому залученню громадськості, що агентство вважало корисним у прийнятті нормотворчих рішень.

Типи коментарів, які є цінними для агентства в нормотворчій діяльності – коментарі з релевантною інформацією та обґрунтованими міркуваннями, які стосуються компромісів і протилежних поглядів – можна заохочувати за допомогою платформ для обговорення, таких як *RegulationRoom*, які шукають аргументацію за допомогою краудсорсингу та обговорення, де учасникам пропонується дискусія шляхом обміну аргументами щодо обраної теми. Це форма участі, яка відображає погляд на демократію, заснований на концепціях підзвітності та дискусії.

Розділ 508 Закону про американців з обмеженими можливостями (*The Americans with Disabilities Act – ADA*), вимагає встановлення засобів, які забезпечуватимуть інвалідам доступ до тієї самої інформації та використання тих самих інструментів, як і будь-кому іншому в Інтернеті. Наприклад, ADA вимагає «розумних пристосувань» і «ефективної комунікації» у сферах

державних і телекомунікаційних послуг [267, с. 12].

Слід наголосити на тому, що багато штатів та місцевих урядів мають власні закони, політики та ініціативи, пов'язані з електронною демократією та цифровою участю. Ці закони можуть включати в себе норми про електронне голосування, онлайн-участь у громадських слуханнях, використання соціальних медіа та інших платформ для громадського діалогу та консультацій.

Якщо звернутися до досвіду реалізованих проектів у сфері електронної партисипації, то наприклад, в 2011 р. в США відкрився сервіс електронних петицій «Ми – народ» (*We the people*) [423]. Громадяни США можуть створювати петиції, підписуватися під ними, і, на даний момент, якщо набирається 5000 голосів за 30 днів, питання зобов'язуються розглянути в Білому Домі. Також, якщо петиція набирає 150 підписів, вона потрапляє до загального списку. Для реєстрації в системі необхідно вказати ім'я, прізвище, електронну адресу та поштовий індекс. Система також показує схожі на вашу петиції, щоб не було повторів.

Також, майже кожен штат має свій портал для е-голосування.

Не стоять осторонь проблем електронної демократії й американські активісти. Прикладом такого роду може слугувати портал «Перевірене голосування» (*Verified Voting*) [416]. Цей портал є позапартійною некомерційною організацією, яка виступає за дотримання законодавства, що сприяє точності, прозорості та можливості перевірки результатів виборів. Він ґрунтується на принципах цілісності й міцності е-демократії, і спрямований на те, щоб кожен голос громадянина США був захищений.

Слід зазначити, що в США існує окремий портал, присвячений електронній демократії, – «е-Демократія» (*e-Democracy*) [217]. Місія порталу полягає в тому, щоб використовувати силу онлайн-інструментів для підтримки участі громадян в суспільному житті, зміцнення громади, і розбудови демократії. Вперше портал запрацював у штаті Міннесота, сьогодні ж він має понад 50 форумів у 17 населених пунктах США та сприяє участі суспільства в Інтернеті по всьому світу [216].

Канада

Конституційні акти Канади датуються 1867-1982 рр. Одним із таких актів є Канадська хартія прав і свобод 1982 р., яка в ст. 2, присвяченій основним свободам, визначає, що кожна людина має свободу думки, переконань, поглядів і їх вираження, включаючи свободу преси та інших засобів комунікації [178].

Крім того, Канада має численні закони та політики, які регулюють та підтримують електронну демократію та використання ІКТ для участі громадян в управлінні державними справами, та втілює комбінацію делегативної, партисипативної та інших форм демократії. Серед нормативно-правових актів Канади, що діють у відповідній сфері, можна виділити наступні:

- *Закон про доступ до інформації* 1985 р. [144] забезпечує громадянам право доступу до інформації, що зберігається федеральними установами;
- *Закон про захист персональних даних та електронні документи* 2000 р. [328] – захищає персональні дані громадян, регулює способи їх зберігання та обробки, визначає порядок електронного документообігу.

Управління справедливості та різноманітності Комісії з питань державної служби Канади стало першою національною установою, яка опублікувала правила доступності Інтернету, щоб гарантувати, що всі урядові веб-сторінки та пов'язані з ними електронні дані є доступними для кожного користувача Інтернету [267, с. 12].

З огляду на федеративну форму державного устрою, різні провінції та території в Канаді можуть мати власні закони та ініціативи, що сприяють електронній демократії та цифровій участі громадян. Це може включати в себе політики електронного голосування, ініціативи е-участі, портали відкритих даних та інші подібні програми. Також слід зазначити про функціонування канадської цифрової служби, яка займається розробкою та вдосконаленням цифрових послуг уряду для громадян [211]. Серед прикладів проектів щодо залучення громадян можна згадати сайт міста Ванкувер, який передбачає наявні інструменти для залучення громадян для забезпечення їм можливості брати участь у міській владі та громадських справах [413].

Бразилія

Конституція Бразилії, прийнята в 1988 р., досить широко закріплює та захищає політичні права громадян. Зокрема, гл. IV даної Конституції [189] присвячена політичним правам громадян. Ст. 14 визначає право громадян на участь в політичному житті країни через безпосередні та представницькі форми. Це право включає можливість голосування, кандидатури на публічні посади, та ініціацію громадських законопроектів. У свою чергу, ст. 15 Конституції Бразилії обмежує можливість позбавлення політичних прав з метою захисту громадян від безпідставного позбавлення їхніх політичних свобод, а ст. 16 визначає правила для проведення виборів і виборчих процедур.

У Бразилії електронна демократія та участь громадян активно розвиваються за допомогою різних законодавчих та нормативно-правових актів та уряд в цілому використовує *партисипативний підхід*. Так, зокрема можна виділити наступні нормативно-правові акти:

- *Основи громадянських прав в Інтернеті* 2014 р. [296], відомі також як «Конституція Інтернету», – документ регулює використання Інтернету в країні, в тому числі права користувачів, зобов'язання провайдерів та інші ключові питання;

- *Закон про доступ до інформації* 2011 р. [284] – гарантує громадський доступ до інформації урядових установ та служб.

Електронне голосування в Бразилії було запроваджено в 1996 р., а з 2000 р. електронні машини для голосування з прямим записом (*Direct-recording Electronic Voting System – DRE*) були запроваджені на всіх рівнях виборів, що значно зменшило фальсифікації і підвищило швидкість і точність підрахунку голосів. Вищий виборчий трибунал Бразилії контролює впровадження та безпеку системи голосування, забезпечуючи регулярні оновлення та перевірки для підтримки суспільної довіри. Незважаючи на такі труднощі, як спроби злому, бразильська система вважається однією з найефективніших і найбезпечніших систем електронного голосування у світі [132, с. 126]. Окремо слід відзначити швидкість визначення результатів виборів при електронному

голосуванні. Так, на президентських виборах 2010 р., в яких взяли участь понад 135 млн. виборців, результат було оголошено за 75 хв. після закінчення голосування.

Серед численних інструментів електронної демократії, які впроваджені в Бразилії, можна навести за приклад проєкт «Портали прозорості» (*Portais de Transparência*), що являє собою цифрові платформи, котрі надають громадянам доступ до важливої інформації про діяльність уряду, в тому числі бюджети, державні закупівлі та інші державні витрати [332].

2.2.3. Азія та Океанія

Азія – величезний континент зі значною культурною, політичною та економічною різноманітністю. Азіатські країни мають різний історичний та досвід розвитку, але всі вони стикаються з проблемами та можливостями, які надає цифрова трансформація та глобальна конкуренція для підвищення ефективності, прозорості та доступності державних послуг, кілька азіатських країн впровадили стратегії та ініціативи електронного уряду у свої системи управління [280; 421]. Такі країни, як Сінгапур, Південна Корея та Японія, є лідерами у розробці складних та інтегрованих систем електронного уряду. Вони впровадили цифрові технології та інновації для надання доступних публічних послуг та забезпечення участі громадян у прийнятті державних і муніципальних рішень. Через онлайн-портали, мобільні програми та платформи соціальних мереж громадяни можуть безпосередньо взаємодіяти з урядом, надавати зворотний зв'язок та брати участь у процесі розробки політики [143; 153].

Азіатський регіон повірив в ідею цифрової ефективності та розширення прав та можливостей ще в 1990-х роках [155; 355], прикладом чого стала хвиля проєктів електронного уряду, таких як Малайзійська ініціатива електронного уряду (1997), Південнокорейська Korea XXI (1999), План дій з електронного уряду Сінгапуру (2000) та Національний план електронного уряду Індії (2006). Ці та аналогічні ініціативи, запуснені по всьому азійському регіону, мали спільну рису: згідно з «Freedom on the Net», щорічним глобальним оглядом цифрових

прав, що публікується з 2011 р. міжнародною організацією із захисту прав людини «Freedom House», більшість обстежених азіатських країн характеризуються значною нерівністю в доступі до електронних публічних послуг, як і до Інтернету загалом, і ця нерівність зумовлена їх національністю, статтю, етнічною приналежністю та місцем проживання [247].

Втім і в Азії на сьогодні можна віднайти чимало прикладів успішного просування електронної демократії, електронного врядування, а відтак – і ефективного застосування конституційних форм політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ.

Китайська Народна Республіка

Чинна Конституція КНР 1982 р. закріплює, що вся влада належить народу, який відповідно до положень закону «різними шляхами й у різних формах управляє державними, господарськими, культурними і суспільними справами» (ст. 2), а також визнає за громадянами свободу слова, друку, зборів, союзів, вуличних походів і демонстрацій (ст. 35), право звертатися із критикою або пропозиціями на адресу будь-яких державних органів або державних службовців (ст. 41) [50, с. 261, 266].

Дотримуючись глобальної тенденції електронного урядування, КНР активно впроваджує різноманітні відповідні додатки, і цей процес підтримується швидким технологічним розвитком. Наприклад, за останні десятиліття Китай досяг значних успіхів у розвитку 5G, ШІ та інших цифрових технологій [369, с. 8]. До середини 2022 р. рівень проникнення Інтернету в Китаї досяг 74,4 % (з 1,05 млрд. користувачів мережі) [445].

З точки зору політики, 13-й п'ятирічний план (2016) визначив стратегію побудови цифрового Китаю та розумного суспільства [389]; а потім 14-й п'ятирічний план (2021) ще більше наголошував на консолідації цифрового суспільства й цифрового уряду та був спрямований на підвищення технологічного рівня державних послуг і соціального управління [391]. Втім згідно з опитуванням *People Think Tank* у 2019 р., 42,73 % жителів Китаю очікували вищого рівня розумних державних послуг [444]. Річний темп

зростання загального обсягу інвестицій в електронний уряд у Китаї з 2016 по 2022 рр. становив понад 15 % – набагато вище темпів зростання загальних витрат на ІТ і, як очікувалося, мав досягти 500 млрд. юанів (76 млрд. доларів США) до 2022 р. [438]. За перші 20 років XXI ст. світовий рейтинг електронного уряду в Китаї підвищився з 93 місця в 2001 р. [163] до 43 місця в 2022 р. [406].

Кількість користувачів Інтернету в КНР досягла приблизно 600 млн. осіб, тож за цим показником дана держава посідає перше місце у світі. Органи публічної влади всіх рівнів влади запустили офіційні веб-сайти для користувачів Інтернету, щоб забезпечити публічну платформу для висловлювання та участі в політичному житті. Кількість онлайн-медіа та комунікаційних платформ, що використовуються в політичній сфері, має тенденцію до швидкого зростання. Інтернет-користувачі можуть безпосередньо висловлювати свої власні погляди на суспільні справи; активність і ентузіазм політичних Інтернет-користувачів продовжують зростати та стають дедалі більш впливовими. Важливим каналом для пересічних громадян, аби висловити свою думку, стала Інтернет-система BBS (*Bulletin Board System*).

Уряд Китаю ще у 1999 р. запустив проєкт онлайн-уряду (*Online Government Project – OGP*) з метою використання ІКТ для покращення структури та процесів публічного управління, подолання фізичних обмежень, створення атмосфери гласності, забезпечення ефективності та запровадження нових способів надання публічних послуг і каналів участі для громадян. Згідно з нещодавнім звітом Китайського інформаційного центру Інтернет-мережі, станом на березень 2023 р. Національна урядова платформа послуг зібрала 1 млрд. зареєстрованих користувачів і її відвідали 86 млрд. разів [256].

У період з 1999 по 2001 рр. було відкрито деякі урядові веб-сайти та офіційно запущено OGP. В основному, основні очікування були зосереджені на зміцненні національної та міжнародної довіри до присутності уряду та прихильності Інтернету, закладанні основи для розширення е-врядування та прискоренні прийняття та використання ІКТ [431, с. 126]. На сьогодні в Китаї є досить добре сформовані демократичні інституції. Зокрема, Х. Такеучі зазначає,

що розвиток демократичних інституцій є важливою стратегією виживання для КПК [383]. Обмежена та керована демократична участь допомогла КПК отримати підтримку населення.

Перш ніж Всекитайські збори народних представників (ВЗНП) приймуть новий закон, вони можуть попросити громадськість прокоментувати й оцінити його. Таким чином це дає змогу громадськості взяти участь у національному законодавчому процесі. Наприклад, після того, як 11-е засідання XI з'їзду ВЗНП розглянуло законопроект «Про правопорушення в Китайській Народній Республіці», Постійний комітет ВЗНП опублікував проект для громадськості, всі громадяни змогли отримати доступ до мережі ВЗНП (www.npc.gov.cn), щоб залишити коментарі або надіслати пропозиції безпосередньо до Комітету із законодавчих питань Постійного комітету ВЗНП.

Веб-простір у КНР пропонує досить широкий спектр інструментів для демократичних звернень громадян. Електронна пошта, електронна дошка оголошень (BBS), миттєві повідомлення (IM), блог, подкаст, Flash стають основними формами політичної активності громадян КНР, що реалізуються за допомогою ІКТ. Під час «двох сесій» (ВЗНП чи НПКПК) громадяни беруть активну участь в «електронному врядуванні», висловлюючи свою думку щодо деяких суспільних питань через онлайн-форуми і в такий спосіб впливаючи на рішення уряду. Різноманітний та зручний інтерфейс забезпечує широкі можливості для політичної активності громадян та значно стимулює «низову» демократію [166].

Х. Такеучі висловив думку, що китайський уряд міг би зняти напругу між звичайними громадянами та місцевими органами влади, і вказав на три типи демократичних інститутів: вибори, петиції та місцеві суди. Такеучі акцентує увагу на петиціях як одній із найважливіших форм політичної активності громадян КНР [383]. Петиція, також відома як «апеляція до політичної системи Китаю», є одним із основних способів участі громадян Китаю в політичному житті, оскільки Китай має широку та складну систему оскарження.

Цілі покращення управління та підтримки соціальної справедливості

пов'язані з інституціоналізованою політичною участю в демократичних інститутах Китаю. Незважаючи на його формальну схожість із західним аналогом, принцип добровільності не застосовується до інституціоналізованої політичної участі в Китаї. Наприклад, як зазначають С. Верба та Н. Ні [415], основним способом політичної участі є контактна діяльність (безпосередні контакти), що в Китаї включає різноманітні способи. Однією з таких форм, яку відділ пропаганди КПК часто пропагує як модель демократії в Китаї, є «демократичні консультації» (*Mingzhu Kentanhui*), вперше запроваджені муніципальним урядом міста Веньлін, який пропагував її як «Веньлінську модель». У цій моделі громадянам дозволяється безпосередньо спілкуватися з урядовцями, висловлювати свою думку та брати участь у формуванні бюджету державних установ для низового рівня [436].

Однак ці так звані «демократичні консультації» відкриті не для всіх. Так, муніципальний уряд Веньліна створив «групу учасників», яка складається з десяти різних категорій громадян із різними професіями, включаючи депутатів Всекитайської ради народних представників (ВРНР), представників села, офіцерів зв'язку з громадськістю, пенсіонерів КПК, представниці від жінок, представники науково-технічного сектору, законні представники підприємств, які сплачують податки в розмірі від 0,5 до 1,0 млн. юанів, мігранти з вищою освітою та інші. Окрім цього «ресурсу учасників», уряд Веньліна також створив «ресурс талантів», аби залучити професіоналів із різних галузей. Щоразу, коли уряд сподівається організувати «демократичні консультації», члени з «групи учасників» і «групи талантів» обираються випадковим чином. Ця форма політичної участі все ще має меритократичний характер; не всі учасники беруть участь добровільно, але уряд відбирає багатьох із них після рекомендації за місцем роботи [435].

На загальнонаціональному рівні у складі Державної ради є Національне управління з розгляду скарг та пропозицій громадськості, тоді як на рівні провінцій та повітів уряди мають свої офіси з розгляду скарг. Система скарг допомагає громадянам вирішувати проблеми, вирішувати які за допомогою

звичайних правових процедур доволі складно. Колективні скарги можуть бути впливовішими, ніж індивідуальні, адже можуть легко трансформуватися із мирних акцій у протести чи навіть заворушення, які можуть вплинути на соціальну стабільність. Провінційні уряди в Китаї навіть воліють підписувати договори про відповідальність з урядами нижчого рівня, в яких закріплюються обов'язки щодо скорочення та запобігання колективним скаргам до вищих органів влади (докл. див.: [218]). Одним із обов'язків комунікаційних відділень провінційних урядів у Пекіні є переконання тих, хто брав участь у колективних скаргах до центрального уряду, відмовитися від них. За даних обставин колективні скарги зазвичай є більш ефективними, ніж індивідуальні [176].

Дослідження електронного уряду за 2008 та 2010 рр., проведене під егідою ООН, мабуть, є найповнішими та найвпливовішими інструментами порівняльного аналізу ініціатив електронного врядування у всьому світі. Дослідження 2008 р. показало, що з точки зору залученості громадян, розвитку інфраструктури та здатності громадян до споживання електронної інформації, Китай поступається іншим азіатським країнам, таким як Сінгапур, Корея, Японія та Малайзія, але водночас воно продемонструвало, що в загальному рейтингу електронного врядування протягом п'яти років Китай перемістився з 74-го місця на 65-те (серед 192 країн, проаналізованих у опитуванні) [404, с. 32].

Поряд із цим дослідження ООН 2008 р. показало значне покращення в галузі електронної участі, поставивши Китай на 20-е місце (разом із Бутаном та Австрією), піднявши його з 50-го місця у 2005 р. Це відбулося завдяки використанню онлайн-опитувань, активній участі громадян, запровадженню мультимедійних інструментів та поширенню політик і керівних принципів переважно через веб-сайт www.gov.cn.

Конкретним прикладом цих адміністративних реформ може слугувати веб-сайт муніципальтету міста Шанхай (www.shanghai.gov.cn), який пропонує звичайну інформацію разом із онлайн-послугами та консультаціями, а також онлайн-систему інформування про соціальне забезпечення провінції Гуандун (докл. див.: [291, с. 4]).

Нарешті, є політична воля до реформ, продемонстрована урядом Китаю під час таких подій, як XVII з'їзд КПК, де було наголошено на важливості сприяння науковому та демократичному прийняттю рішень, посиленню електронного врядування та зміцненню соціального управління і державної служби [419, с. 9]. Ще одним політичним прикладом важливості електронного врядування як стратегічного напрямку розвитку КНР, можна вважати Державну стратегію розвитку інформатизації (2006-2020 рр.), яка визначила цілі щодо інфраструктури, інновацій та оптимізації ІКТ, безпеки, більш орієнтованої на інформаційну економіку та інформаційне суспільство, нові моделі індустріалізації, системи обробки та поширення інформації серед громадськості. Стратегія спеціально спрямована на покращення публічних послуг, поліпшення публічного управління та макроекономічного моніторингу за допомогою електронного уряду [431, с. 150-151].

З метою посилення електронної демократії та верховенства права, в Китаї найближчим часом планується розробити більш уніфіковані та стандартизовані норми щодо використання ІКТ, зокрема закони «Про електронну автентифікацію» та «Про розкриття урядової інформації», а також поліпшити відповідне мережеве середовище, яке б забезпечувало міцний зв'язок між урядом та громадянами [285, с. 7].

У підсумку, «електронне врядування з китайською специфікою» матиме три основні цілі: прискорити адміністративну реформу, сприяти економічному розвитку та посилити нагляд за спроможністю уряду. Для китайського уряду електронне врядування й електронна демократія – це спосіб дозволити людям брати участь у громадсько-політичному житті та водночас – спосіб нагляду за тією ж самою групою населення: хто говорить, що говориться, коли це говориться. Для цього існує суперечливий проект «Золотий щит», більш відомий як Великий брендмауер, який блокує доступ до заборонених сайтів і проксі-серверів та фільтрує вміст доступних сайтів і електронної пошти.

Республіка Корея

Республіка Корея (Південна Корея) протягом останніх років неодмінно

входить до трійки світових лідерів за якістю електронного врядування та електронної демократії. Чинна Конституція Республіки Корея (в ред. 1987 р.) проголошує цю державу демократичною республікою, де носієм суверенітету та єдиним джерелом влади є її народ (ст.1), а також передбачає широке коло громадянських і політичних прав громадян, у т.ч. право громадян на свободу слова і друку, свободу зібрань і об'єднань (ст. 21), право брати участь у голосуваннях (ст. 24), а також подавати до органів державної влади письмові клопотання, обов'язкові до розгляду (ст. 26) [440].

У Республіці Корея розроблено низку законів і політик, спрямованих на підтримку електронної демократії, зокрема наступні:

- *Закон про електронний уряд* [442], який регулює розробку та впровадження електронних послуг уряду, підвищуючи ефективність та доступність послуг для громадян і бізнесу;

- *Закон про захист персональних даних* [439], що визначає правила збору, обробки та захисту персональних даних, щоб гарантувати конфіденційність і безпеку інформації громадян;

- *Закон про сприяння використанню інформаційно-комунікаційних мереж і захисту інформації* [443], який регулює питання, пов'язані з інформаційними мережами, включаючи інтернет-послуги, захист персональних даних та безпеку в цифровому середовищі;

- *Основний закон про електронні документи та операції* [441], що регулює створення, обробку, передачу та зберігання електронних документів та електронних транзакцій для забезпечення їх правової визначеності та захисту.

Можливо, найкращим прикладом для демонстрації цифровізації демократії в Південній Кореї є те, що 2006 р. в цій державі запущено стратегію «розумного управління» з метою більш керованого, цілеспрямованого й ефективного надання послуг громадянам. Сьогодні Південна Корея має чимало передових практик, які переймаються іншими державами.

У Південній Кореї від органів публічної влади та їх посадових осіб вимагають мати Інтернет-сторінки, на яких викладається необхідна громадянам

інформація. Там же можна отримати довідку або задати запитання, внаслідок чого відпадає необхідність стояти під дверима чиновника. Більше того, така Інтернет-сторінка передбачає «книгу скарг і пропозицій», а також можливість надсилати скарги і пропозиції від громадян. Через Інтернет корейська влада намагається підвищити інтерес до виборів і виховати громадянську свідомість у молоді [80, с. 17-22].

Починаючи з 2002 року традиційна форма голосування, коли громадянин отримував віддрукований на папері виборчий бюлетень, який він мав заповнити ручкою у виборчій кабінці, поступово змінилась на нову. Вперше в історії південнокорейських виборів електронне голосування пройшло успішні випробування 9 березня 2002 р. в м. Кенсон на острові Чечжудо [130; с. 124].

Уряд Південної Кореї при формуванні моделі електронної демократії основний акцент зробив на задоволенні інформаційних потреб населення та впровадженні ІКТ у систему культури та освіти, що вказує на *ліберальний підхід* уряду до запровадження різних інструментів електронної демократії.

Однією з провідних у світовому масштабі є південнокорейська система мобільного голосування «е-Народ» (*e-People*). Ця система, що була створена для розширення і розвитку он-лайн участі громадян Південної Кореї в житті держави, для спілкування між урядом та громадськістю, була обрана Світовим Форумом е-Уряду (*World e-Government Forum*) як одна з 10 кращих електронних послуг у світі [231]. Станом на лютий 2017 р. на платформі було розміщено близько 800 проєктів для голосування, і близько 70 000 громадян уже взаємодіяли із системою через цю платформу [142].

На муніципальному рівні лідерські позиції в аспекті запровадження електронної демократії в Південній Кореї посідає столичний муніципалітет. З метою визначення громадської думки про роботу уряду, в Сеулі було запущено програму «Оазис», яка є онлайн-системою громадських пропозицій, спрямованою на збирання ідей від громадськості з питань, що впливають на місто. Система виявилася дуже успішною, і це можна побачити більш ніж у 500 ідеях, які вже знайшли відображення в політиці, спрямованій на покращення

управління Сеулом.

Малайзія

Малайзія має довгу історію успішного впровадження ІКТ як національну стратегію розвитку. У 1993 р. було створено Національну раду з інформаційних технологій. Комісія з комунікацій та мультимедіа сформулювала та впровадила цілі політики ІКТ та нормативну базу для відповідних галузей. Рідко коли електронний уряд був так явно використаний для досягнення національних цілей розвитку, як у Малайзії. Його запровадження у 1990-х рр. співпало з масштабною реформою уряду, яка вивела країну на агресивний шлях глобалізації зі значним успіхом.

Електронний уряд став основною частиною амбітної програми Малайзії «Vision 2020» – стратегії перетворення до 2020 р. на повністю розвинену економіку, яка значною мірою зосереджена на прийнятті ІКТ. Онлайн-зусилля уряду Малайзії знаходяться під егідою Відділу адміністративного та модернізаційного планування, який вимагає, щоб усі агенції мали стратегію електронного уряду. У 1994 р. було створено «*Civil Service Link*» для поширення інформації серед громадськості, який згодом був перетворений на «*Malaysian Civil Service Link*». Щоб закласти правову основу, малайський уряд ухвалив низку законів наприкінці 1990-х років, включаючи Закон про комунікації та мультимедіа (1998), Закон про цифровий підпис (1997), Закон про комп'ютерні злочини (1997), Закон про авторські права (1997), Закон про телемедицину (1997) та Закон про захист персональних даних (2004) [422, с. 70].

На місцевому рівні малайзійський електронний уряд мав значно менший успіх. Місцева влада стикається зі значно більшими перешкодами, ніж національна. Багатьом не вистачає фінансування та необхідних ІТ-навичок, а деякі віддали роботу ненадійним постачальникам програмного забезпечення. Не всі з 144 муніципалітетів мають веб-сайти, і багато хто все ще покладаються на паперові операції. Деякі передають завдання Міністерству місцевого самоврядування. Інші запровадили більш інтерактивні функції – електронні скарги, електронні оцінки, електронні спільноти, електронні форуми тощо.

Однак відсутність належної співпраці між органами місцевого самоврядування перешкоджає обміну інформацією та передовим досвідом [422, с. 72].

Австралія

Конституція Австралії (*The Australian Constitution*) 1900 р. [187], як і інші конституції першого покоління, окремо не виділяє політичних прав громадян щодо участі в управлінні державними справами. Проте, вона включає в себе ряд положень, що побіжно захищають та підтримують політичні права громадян. Наприклад, Розділ 41 цієї Конституції закріплює право громадян голосувати на федеральних виборах, якщо вони мають право голосу на виборах до парламенту будь-якого штату. Багато політичних прав, таких як право на свободу слова, збору та асоціації, не визначено в тексті Конституції, але вони визнані та захищені через законодавчі акти та судові рішення.

До основних нормативно-правових актів, які стосуються діяльності держави у галузі ІКТ, належать наступні:

- *Закон про електронні операції* 1999 р. [227] – забезпечує юридичну дійсність електронних транзакцій, у т.ч. тих, що здійснюються між громадянами та урядом;

- *Закон про свободу інформації* 1982 р. [246] – надає громадянам право доступу до документів федерального уряду, сприяючи тим самим прозорості та відкритості урядових дій.

- *Закон про недоторканність приватного життя* 1988 р. [336] – регулює обробку персональних даних, забезпечуючи захист приватності громадян у цифрову епоху;

- *Закон про публічне врядування, ефективність і підзвітність* [341] – закріплює прозорість та підзвітність федеральних урядових органів, що може сприяти більш відкритому та демократичному уряду.

Агентство цифрової трансформації [212] координує та наглядає за цифровою трансформацією урядових послуг, щоб зробити їх більш доступними та ефективними для громадян та в цілому втілює комбінації делегативної, партисипаторної та інших форм демократії.

Якщо звернутися до реалізованих проектів, то, наприклад, сайт «Приєднайся» (*The Get Involved Website*) [252] – сайт уряду штату Квінсланд, що повністю призначений для залучення громадян до управління державою. Громадяни та громадські організації залучаються у різних сферах діяльності державної влади: законотворчість і нормотворчість, розгляд програм уряду штату, конференції та зв'язок з парламентарями й міністрами, волонтерські програми тощо. Консультації з громадськістю також стосуються варіантів постачання електроенергії для Північно-Західної провінції, зміну законів про культурну спадщину Квінсленду, проекту плану управління національним парком Буджамулла (*Woodjamulla*) та ін.

Міська рада м. Брісбейн створила власний портал – «Зелений будинок міської ради Брісбена» (*Brisbane City Council Green Home*) [170], який надає послуги муніципальної влади. На сайті містяться інструменти ІКТ для повідомлення міської ради щодо наявних проблем у громаді, наприклад скарги на забудову та інші будівельні роботи, питання боротьби з ерозією та відкладеннями, з незаконним та небезпечним паркуванням. Також сайт містить окремий проект «Твоє місто – твоє слово» (*Your City Your Say*) [432] – це програма Ради громади м. Брісбейн, яка дозволяє висловити свою думку щодо питань, які впливають на громаду. Проекти та програми містять опитування, семінари чи дискусійні форуми, в тому числі у форматі онлайн.

Нова Зеландія

Нова Зеландія є однією з небагатьох країн, яка не має одного кодифікованого конституційного документа. Конституційні норми країни базуються на статутному праві, судових прецедентах, конституційних конвенціях та інших джерелах. Політичні права громадян в Новій Зеландії закріплені в ряді різних законів і документів:

1. *Новозеландський Білль про права* 1990 р. [310] – закріплює низку основоположних прав і свобод, включаючи свободу вираження, свободу зборів та асоціацій, виборче право та інші політичні права.

2. *Виборчий закон* 1993 р. [225] – регулює виборчий процес в Новій

Зеландії, включаючи право громадян голосувати на загальних виборах і правила щодо виборчих кампаній.

3. *Закон про права людини* 1993 р. [269] – має на меті захист і посилення прав людини в соціальному, культурному, економічному та інших аспектах життя.

4. *Договір Вайтангі* [400] – важливий документ в історії країни, підписаний в 1840 році, закріплює відносини між корінним населенням (маорі) і британською короною, і має велике значення для конституційного порядку Нової Зеландії.

5. *Common Law* – як і в інших країнах з англосаксонською системою права, прецедентне право в Новій Зеландії відіграє важливу роль в захисті політичних прав і свобод.

У Новій Зеландії є декілька ключових законодавчих та нормативних актів, а також ініціативи, які сприяють електронній демократії та участі громадян:

- *Закон про офіційну інформацію* 1982 р. [317] – забезпечує право на доступ до офіційної інформації, що перебуває у розпорядженні державних органів;

- *Закон про недоторканність приватного життя* 2020 р. [337] – визначає правила обробки та захисту персональних даних, забезпечуючи юридичний захист приватності громадян в онлайн-середовищі;

- *Закон про електронні операції* 2002 р. [228] – визнає законність та юридичну силу електронних документів та електронних транзакцій, у тому числі електронних повідомлень між громадянами та урядом.

Також варто виділити новозеландську *Стратегію цифрової трансформації* [376], яка пов'язана з ініціативами, спрямованими на впровадження новітніх цифрових технологій у сферу державного управління для підвищення ефективності та доступності послуг для громадян.

Система електронних урядових ресурсів Нової Зеландії побудована таким чином, що всі вони пов'язані між собою та являють єдиний механізм, що дає змогу громадянам відчувати свою залученість до урядових процесів та мати

можливість безпосередньо брати участь у цих процесах.

Важливим інструментом електронної демократії, що наявний в Новій Зеландії, є проєкт електронного парламенту (далі – Е-парламент). Е-парламент – це використання ІКТ депутатами, а також політичними та публічними службовцями з метою активізації залучення громадян до законотворчої діяльності. У Новій Зеландії створено відповідний сайт, де парламентарії пропонують законопроекти, обговорюють важливі питання і ведуть спостереження за діяльністю уряду [312]. Цей сайт містить інформацію про те, як працює парламент, розпорядок роботи парламентських комітетів, депутатів і партійних фракцій на поточний тиждень, а також публікації з питань теорії та історії парламентаризму, конституційного статусу парламенту тощо.

Портал електронного парламенту також передбачає подання громадянами електронних звернень (петицій). Так, для цього на сайті є спеціальна сторінка «Долучайся» (*Get involved*). Звернутися до Палати Представників може людина будь-якого віку, а також корпорації, що є юридичними особами.

Наступною складовою електронної демократії й електронного врядування в Новій Зеландії є розвиток та функціонування урядових порталів.

Уряд Нової Зеландії має власний офіційний сайт [311]. У 2015 р. його оформлення та структура були оновлені, що збільшило рівень відвідуваності сайту на 84 %. Тепер сайт спрямований на те, щоб надавати відповіді на запитання громадян з усіх найосновніших питань різноманітних сфер, які можуть виникнути у них, а найголовніше – на розвиток зворотного зв'язку між громадянами та урядом. На цьому сайті є окрема сторінка «Взаємодія з Урядом» (*URL: <https://www.govt.nz/browse/engaging-with-government/>*), де у кожного громадянина є можливість:

1. Проконсультуватися. На відповідній сторінці громадяни Нової Зеландії можуть залишити відгук на законопроект парламенту – до прийняття закону залишити свої подання просто через Інтернет, висловити свою думку, перш ніж місцевим і центральним урядом будуть прийняті будь-які рішення, щодо них, а також взяти участь в обговоренні багатьох інших питань, які хвилюють

громадськість.

2. Запитати інформацію від уряду. На цій сторінці громадяни можуть зробити офіційний запит на інформацію до організації або посадової особи, яка володіє інформацією, яка їм необхідна. Відповідь на запити офіційної інформації зазвичай надається протягом 20 робочих днів. Цей час дозволяється продовжити, але з обов'язковим зазначенням причин. У разі відмови в наданні інформації або необґрунтованого продовження терміну розгляду запиту громадянин може оскаржити його, звернувшись до омбудсмена (знов-таки в електронний спосіб, з урядового веб-сайту).

3. Перейти (безкоштовно) на веб-сайти, що фінансуються Урядом, для отримання інформації, якщо відповідні номери телефонів невідомі, або за відсутності коштів на телефонному рахунку громадянина.

4. Зареєструватися і голосувати на виборах. На сторінці містяться пояснення, які є правила участі у виборах в Новій Зеландії, що потрібно зробити людині, щоб проголосувати, до яких структур обираються кандидати, чому голосування є важливим тощо.

4. Поскаржитись на урядовий департамент. Відповідна сторінка містить поради щодо того, як подати скаргу в тому разі, якщо, на думку громадянина, з ним несправедливо обійшлися в центральному або урядовому агентстві. Також людина має можливість подати скаргу Омбудсмену, якщо у неї не виходить самотійно розв'язати проблему з державним органом.

5. Знайти члена парламенту. На сторінці можна дізнатися, який депутат представляє у парламенті дану людину. Громадяни мають можливість звернутися за допомогою до своїх депутатів, обговорити з ними будь-яке хвилююче їх питання. Одним із важливих онлайн ресурсів у Новій Зеландії у цьому плані виступає сайт «Вибори Нової Зеландії» (*Elections New Zealand*) [224]. Цей веб-сайт є основною комунікаційною та видавничою платформою системи виборчих органів Нової Зеландії. Він не лише дозволяє громадянам брати участь у голосуванні, а й виступає великою інформативною базою щодо виборчих систем Нової Зеландії [48, с. 11-14].

2.2.4. Африка

Досвід Африки з ІКТ, на жаль, здебільшого пішов іншим шляхом, ніж більшість країн світу. Погана інфраструктура ІКТ у поєднанні зі слабкою політичною та нормативною базою, низьким технологічним рівнем проникнення та невражаючим людським та інституційним потенціалом призвели до недостатнього доступу до недорогих телефонів, телемовлення, комп'ютерів, Інтернету та ефективних поштових послуг [303, с. 82]. Це перешкодило здатності континенту використовувати ІКТ як центральний інструмент для створення нових можливостей для бізнесу. Комбіновані обмеження також зіграли ключову роль у створенні розривів усередині та між націями, між субрегіональними африканськими ринками, ізолюючи їх від глобальних ринків.

Контексти та інституційні структури в африканських країнах швидко змінюються, відображаючи їхню прихильність до інформаційного суспільства. Політики та оператори телекомунікацій запровадили багато реформ і вжили певних заходів. Втім, незважаючи на ці реформи, витрати на телекомунікації все ще є відносно високими, особливо на місцевому рівні.

З початку 2000-х років цифрова революція породила надії на демократичні перетворення та зміцнення в Африці. Але вийшло не зовсім так. Зараз, майже через десять років після «арабської весни», технооптимізм поступився місцем технопесимізму.

Африканські лідери довели, що здатні притупити трансформаційний потенціал смартфонів через цензуру та відключення Інтернету. Коли ж Інтернет увімкнено, соціальні мережі привертають більше уваги через поширення фейкових новин, ніж через спроби запобігання фальсифікації виборів. Те, що колись вважалося «технологією звільнення», виявилось надзвичайно сумісним із збереженням статус-кво.

Оскільки цифрові свободи продовжують зазнавати удару на тлі ширшого демократичного регресу в Африці, роль законів у лікуванні проблем демократії в регіоні вимагає ретельного вивчення. У ряді країн закони, які регулюють використання цифрових платформ і реалізацію цифрових прав громадянами, є

регресивними та не забезпечують достатнього захисту громадян. На думку експертів, багато з таких законів містять занадто широкі формулювання, надаючи державним органам широкі повноваження тлумачити закони та втручатися в права громадян [420].

У свою чергу, правова та нормативна база стала центральною у формуванні цифрових прав і цифрової демократії в Африці. Уряди прийняли регресивні та авторитарні закони, які надають державним органам повноваження обмежувати цифровий громадянський простір. У результаті такі права, як свобода вираження поглядів, доступ до інформації та конфіденційність даних, продовжують перебувати під загрозою через свавільні та часто надмірні заходи контролю.

У 2021 р. уряди 12 африканських країн принаймні 19 разів відключали Інтернет; тоді як у 2020 р. це сталося в 9 країнах [206, с. 5]. За цим показником Африканський континент є світовим «лідером». Аналогічна тенденція спостерігалася і в 2022 р. За даними коаліції KeepItOn, принаймні чотири з дев'яти припинень роботи Інтернету в регіоні протягом 2022 р. відбулися разом із повідомленнями про порушення прав людини, як у контексті насильницького придушення протестів, так і в контексті активного конфлікту [420].

Різні закони використовуються для затримання, арешту та судового переслідування осіб за онлайн-спілкування, як це було засвідчено в Демократичній Республіці Конго (ДРК), Замбії, Зімбабве, Кенії, Мозамбіку, Південному Судані, Руанді, Уганді та інших країнах. Ці заходи обмежують свободу преси та інші цифрові права, які є основою демократичної участі.

Втім від недавнього «віртуального протесту» в Замбії до *#ZimbabweanLivesMatter*, потенціал соціальних медіа для посилення голосів незгодних очевидний. Аналіз використання WhatsApp і Facebook перед виборами в Гамбії, проведений І. Хассаном і Дж. Хітченом, показує, що навіть у сільській місцевості з обмеженим доступом до Інтернету вміст соціальних медіа сприяє політичній мобілізації поза мережею [264]. Важливо не втрачати з поля зору цей більш позитивний вплив на фоні дедалі більшої уваги до фейкових

новин і мови ворожнечі.

На африканському континенті 27 країн, у т.ч. Демократична Республіка Конго, Гамбія, Гана, Кенія, Нігерія та Сомалі, певним чином запровадили ІКТ в організацію виборчого процесу, намагаючись усунути неефективність виборів, наприклад, так званих привидів виборців, а також сприяти прозорості та справедливості [304, с. 2].

2024 р. був дуже «врожайним» на вибори на Африканському континенті: тогоріч громадяни двадцяти держав мали прийти на виборчі дільниці, щоб проголосувати на національних виборах, декілька інших країн провели вибори на місцевому рівні. Як і в інших частинах світу, ІКТ почали відігравати ключову роль в африканських виборах та політичному житті загалом – іноді, але не завжди, у позитивному ключі.

За останні роки в африканських країнах більше людей отримали доступ до Інтернету, ніж будь-коли раніше. Це зростання було зумовлене вдосконаленням телекомунікаційної інфраструктури та дедалі більшим впровадженням мобільних пристроїв.

Водночас у деяких країнах і регіонах, особливо в Північній Африці, стався тривожний демократичний занепад. Це відзначається посиленням військових режимів, зростанням жорстоких конфліктів і зростанням громадського невдоволення політичними системами.

Сьогодні такі соціальні медіа-платформи, як Ікс (X) (раніше відомий як Twitter), WhatsApp і мережа Facebook, регулярно використовуються для дебатів, а також для мобілізації громадян і організації протестів. Прикладами такого роду можуть слугувати події «Арабської весни» 2010 р. в державах Північної Африки та Близького Сходу, а також протести #FeesMustFall у ПАР, що почалися в 2015 р. Під час протестів у Замбії у 2020 р., як повідомляється, 500 тисяч людей налаштувалися на платформи соціальних мереж онлайн, щоб послухати своїх лідерів, які критикували корупцію в уряді [175]. Це лише поодинокі приклади того, як цифрові технології можуть зміцнити демократію, дозволяючи громадянам брати участь у політичному житті.

Уряди також покладалися на різні закони, щоб упорядкувати збої в Інтернеті, що створює інформаційні затемнення, позбавляє громадян права на доступ до інформації, об'єднання та самовираження. В основному замовлені під час виборів і громадських протестів, збої в мережі також підривають довіру до виборців і перешкоджають громадянам фіксувати та поширювати випадки порушення прав силовими службами та іншими суб'єктами.

Багато африканських країн прийняли закони про доступ до інформації, щоб полегшити доступ громадськості до інформації, якою володіє держава. Серед них Уганда (2005), Південний Судан (2013), Руанда (2013), Мозамбік (2014), Кенія (2016), Танзанія (2016), Малаві (2017) і Зімбабве (2020). З іншого боку, такі країни, як Бурунді, Демократична Республіка Конго та Замбія, дотепер не мають спеціальних законів про доступ до інформації.

Більше того, багато з існуючих законів про доступ до інформації містять широкі винятки та обмеження щодо видів інформації, до якої громадяни можуть отримати доступ. Ці обмеження в основному ґрунтуються на міркуваннях захисту національної безпеки, державної таємниці, недоторканності приватного життя тощо. Проактивне розкриття інформації є рідкісним явищем у більшості країн, а життєво важливою для громадян інформації в Інтернеті бракує. Це підриває підзвітність і прозорість урядів, які є ключовими показниками для реалізації політичної активності громадян та їхньої ефективної участі в демократичному врядуванні.

З іншого боку, поширення ІКТ призвело до необхідності захисту індивідуальної приватності. Раніше держави збирали персональні дані за відсутності відповідного законодавства для таких цілей, як імміграція, видача водійських прав і реєстрація SIM-карт. Це, у свою чергу, призвело до того, що чимало держав Африки прийняли відповідні закони про захист недоторканності приватного життя (прайвесі): Уганда (2019), Кенія (2019), Руанда (2021), Танзанія (2022), Південна Африка (2013), Замбія (2021) та Зімбабве (2021). Тим не менш, такі країни, як Південний Судан, ДРК, Малаві та Мозамбік, ще мають прийняти відповідні закони [420].

Багато африканських держав мають слабкі системи адміністрування виборів. Громадяни справедливо стурбовані людським втручанням у виборчі процеси, а також відсутністю прозорості та контролю. Дослідження переконливо демонструють, що цифрові технології можна використовувати для відновлення довіри та чесності виборів. За даними Всесвітнього економічного форуму, переваги електронного голосування включають більш ефективні вибори та швидший підрахунок голосів. Проте електронне голосування (е-голосування) досі далеке від того, щоб стати реальністю в більшості африканських країн.

Цей підхід уже застосовують у деяких країнах на Африканському континенті – переважно в таких, як Гана, Кенія, Намібія та Південно-Африканська Республіка (ПАР).

Першою африканською країною, яка запровадила електронні машини для голосування, у 2014 р. стала Намібія. Хоча її система була схильна до технічних збоїв, машини для голосування знову використали на президентських виборах у Намібії 2019 р.

Під час виборів до місцевих органів влади 2021 р. ПАР випробувала пілотний проєкт щодо використання машинної ідентифікації виборців і вирішення проблеми подвійного голосування. Однак на практиці були деякі недоліки. Зокрема, повідомлялося про проблеми з Інтернетом у день голосування, через що близько 100 тис. осіб не змогли проголосувати. Незважаючи на цю невдачу – і нещодавні занепокоєння членів парламенту щодо ефективності виборчих машин – такі пристрої знову були використані на загальнодержавних виборах у травні 2024 р.

Платформи соціальних мереж також добре використовуються Незалежною виборчою комісією ПАР та різними політичними партіями для просвітницьких заходів щодо порядку реалізації виборчого законодавства та реєстрації виборців, проведення політичних кампаній і дебатів щодо ключових національних питань. Це хороший спосіб спробувати охопити понад 45 млн. активних користувачів Інтернету в країні з понад 60 млн. населення.

Нижче розглянемо більш детально позитивний досвід деяких держав

Африки у сфері реалізації конституційно-правоових форм політичної активності громадян з використанням ІКТ.

Кенія

Після спірних загальних виборів 2007 р. Кенія сформувала Незалежну комісію з огляду (також відому як Комісія Кріглера), яка опублікувала звіт із закликом до впровадження біометричної системи реєстрації для допомоги у перевірці виборців на виборчих дільницях. Система забезпечить реалізацію конституційної доктрини «одна особа – один голос». Вищезгаданий звіт продемонстрував, що приблизно 1,2 млн. померлих виборців на момент виборів залишалися в реєстрі виборців. Доповідь Комісії Кріглера та проголошення Конституції Кенії 2010 р. внесли низку змін у виборчі процеси, включаючи прийняття Закону про незалежну виборчу та межову комісію 2011 р.; Закон про вибори 2011 р. і, згодом, Положення про вибори (виборчі технології) 2017 р.

З прийняттям цих законів Кенія стала однією з 58 країн світу, які запровадили ІКТ у виборчому процесі. Це дозволило розгорнути інтегровану систему управління виборами в Кенії (KIEMS), яка включає біометричну реєстрацію виборців, електронну ідентифікацію виборців і систему передачі результатів під час підрахунку голосів на виборах у Кенії. Закони про вибори зобов'язують Незалежну виборчу та межову комісію (*Independent Electoral and Boundaries Commission – IEBC*) гарантувати безпеку технологій, пов'язаних із виборами. Крім того, ІЕВС тепер також зобов'язана надавати реєстр виборців «для перегляду представниками громадськості в будь-який час з метою виправлення даних у ньому».

Окрім формування реєстру виборців з боку ІЕВС, у Кенії існує паралельний процес збору даних про потенційних виборців за допомогою реєстрів членів політичних партій відповідно до Закону про політичні партії. Політичні партії зобов'язані зареєструвати своїх членів і подати список імен, адрес та ідентифікаційних даних усіх таких членів до Реєстру політичних партій. Крім того, цей же закон також вимагає від Реєстратора політичних партій «перевірити та оприлюднити список усіх членів політичні партії» [304, с. 3].

У червні 2021 р. до Офісу реєстру політичних партій (ОРПП) та Офісу Уповноваженого із захисту персональних даних надійшли численні скарги щодо реєстрації громадян членами певних політичних партій без згоди громадян. Це стало відомо після того, як ОРПП запровадила технологічне рішення – Інтегровану систему управління політичними партіями (IPPMS) – для перевірки членства в партії, програму, яка, як кажуть, запропонувала практичне та ефективне рішення для обробки величезних партійних заявок до реєстру своїх членів. Це рішення, яке було запуснено в пілотному режимі в середині 2021 р., розміщено на платформі eCitizen і оцифрувало вже існуючі реєстри учасників для полегшення керування членством. Портал eCitizen ОРПП дозволяє будь-якому члену громадськості підтвердити свою реєстрацію в політичній партії або відмовитися від неї у разі неправильної реєстрації. Аналогічно ІЕВС використовує SMS та свій онлайн-портал, поряд із ручними процесами, для перевірки реєстру виборців. Це дозволяє виборцям гарантувати, що їх персональні дані обробляються належним чином.

Водночас збір і використання даних при агітації для політичної підтримки, зокрема в електронних медіа в межах політичної кампанії, висунули на перший план необхідність захисту права на прайвесі та забезпечення прозорого, етичного і законного середовища під час обробки персональних даних. Закон про захист даних (*Data Protection Act – DPA*), прийнятий у 2019 р., має на меті регулювати обробку персональних даних і надає громадянам можливість захищати свої персональні дані у виборчому процесі. Поєднання покращень виборчого процесу в Кенії із захистом приватності, закріпленим у DPA, дав реальні результати. Важливо, що ця реформа також спричинила важливі, триваючі дебати про те, як збалансувати ефективність результатів впровадження технологій, суспільний інтерес до достовірних виборів і право на захист персональних даних, які впливають не лише на майбутні вибори в Кенії, але й на інші африканські країни, які використовують ІКТ у виборчому процесі.

DPA є основним законом про захист даних у Кенії, і його оцінили як вдалий інструмент для запобігання порушенням недоторканності приватного

життя громадян, які були поширеними під час загальних виборів у Кенії у 2013 та 2017 роках. ДРА посилює чесність виборів і демократію, захищаючи збір і обробку всіх персональних даних, залучених до виборчих процесів. Це включає реєстрацію виборців, перевірку реєстру виборців, залучення нових членів політичними партіями та політичну агітацію. Збір та обробка персональних даних про виборців (або потенційних виборців) усіма зацікавленими сторонами, залученими до виборчого процесу, має обмежуватися вимогами законної мети та відображати на всіх етапах обробки справедливий баланс між усіма зацікавленими інтересами та правами та свободи виборців. ДРА також встановлює зобов'язання для організацій, які обробляють персональні дані для виборчих цілей, включаючи локалізацію цих даних у Кенії.

ДРА вплинуло на Закон про незалежну виборчу та межову комісію шляхом внесення відповідної поправки, яка тепер вимагає, щоб «принципи захисту персональних даних, викладені в Законі про захист даних, застосовувалися до обробки персональних даних виборців» [304, с. 3]. Хоча ДРА не вносила жодних інших змін до чинного виборчого законодавства, воно закликає до балансу між правами виборців на захист даних та суспільним інтересом у забезпеченні ефективності виборчого процесу.

Закони про вибори Кенії вимагають публікації реєстрів як засобу підвищення прозорості виборчого процесу та запобігання ситуаціям, коли нібито померлі виборці голосували. До набрання чинності Законом про захист виборців доступ до повного реєстру виборців можна було легко отримати через запит на доступ до інформації. Тепер ця практика вимагає від усіх суб'єктів, які обробляють дані для виборчих цілей, враховувати принцип захисту даних щодо обмеження цілей і мінімізації даних і розкривати лише ту інформацію, яка необхідна для досягнення запитуваної мети, а не оприлюднювати весь реєстр виборців. ДРА Кенії вирішив деякі проблеми, які існували в попередні роки, які по черзі обговорюються нижче; проте ще багато чого потрібно зробити, щоб повністю реалізувати переваги відповідності.

Тож Кенія розглядає можливість впровадження ІКТ як важливий крок у

покращенні підзвітності, прозорості та участі громадян у демократичних процесах, які раніше були заплямовані скандалами та недовірою.

Сьогодні кенійці використовують соціальні медіа-платформи, такі як Ікс (X) (раніше відомий як Twitter), мережі Facebook та Instagram, аби висловлювати думки з різних політичних питань. Політики також використовують ці платформи для проведення виборчих кампаній і мобілізації своїх прихильників. Інтегрована система адміністрування виборів, запроваджена в Кенії, включає технологію біометричної реєстрації та електронної ідентифікації виборців.

Електронні медіа і соціальні мережі відіграють важливу роль у кенійській політиці. Наприклад, молодь Кенії нещодавно мобілізувала себе на X (раніше Twitter) і успішно організувала протести проти урядового законопроєкту, яким передбачалося збільшити податки. Протести почалися в столиці країни – Найробі, але швидко поширилися всією країною без видимого керівництва. В. Руто, президент Кенії, звернувся до протестувальників у телевізійному інтерв'ю в прямому ефірі, але його послання не змогло придушити протести. Протестувальники відмовилися приєднатися до комітету, який мав зустрітися з урядом, фізично, та наполягли, щоб президент зустрівся з ними на платформі X.

Президент В. Руто нарешті прийняв стратегію молоді та вступив з ними в контакт на платформі X 5 липня 2024 р. Під час прямих ефірів він спілкувався приблизно з 5,5 млн. людей, які підключилися, щоби послухати його виступ. Учасники ставили питання протягом більш як 2,5 год. розмови, і він давав на них відповіді [314].

Розмова замінила традиційні «інтерв'ю за сценарієм», у яких президент зазвичай має вплив на журналістів. Кенійська молодь використала електронну демократію для прямої взаємодії з президентом та впливу на нього, успішно оминаючи традиційні канали, такі як промови у Державній раді та інтерв'ю у ЗМІ. З таким прогресом африканці можуть уявити майбутнє, де громадяни руйнують старі бюрократичні процедури та беруть активну участь в управлінні майбутнім своєї демократії. Цифрова мобілізація може успішно об'єднати громадян для вирішення будь-якої проблеми та змусити відійти від статус-кво.

У Гані інструменти цифрового аналізу широко використовувалися під час планування та проведення президентських і парламентських виборів 2016 р., які багато хто назвав дуже успішними. Виборча комісія використовувала інструменти цифрової аналітики для розробки ефективної виборчої системи, включно з розрахунком оптимальної кількості та розподілу виборчих дільниць. Це гарантувало, що кожен міг проголосувати вчасно та в умовах підвищеної безпеки. Від цифрової реєстрації виборців і технологічних систем, які уможлилювали прогнозування результатів, до того, як політичні партії відстежували свою кількість перед остаточним та офіційним оголошенням, ІКТ займали центральне місце в усьому досвіді та сприяли інклюзивності процесу. Крім того, ці цифрові виборчі інструменти допомогли Гані провести ефективні вибори під час пандемії Covid-19, ставши прикладом того, як використання ІКТ може допомогти не лише підвищити ефективність виборчих систем, але й подолати виклики, що виникають під час кризових ситуацій [343].

Загалом, проведене дослідження зарубіжного досвіду конституційно-правового регулювання форм політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ, дозволяє зробити висновок, що процеси запровадження електронної демократії та електронного врядування набули глобальних масштабів, охопивши фактично всі континенти світу. Лідруючі позиції в даному контексті посідають держави Європи і Північної Америки, тоді як держави Африканського континенту істотно відстають. Це є яскравим свідченням того, що розвиток конституційно-правових форм політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ, потребує не тільки відповідного розвитку інформаційного суспільства і демократичних інституцій, але й істотних матеріально-фінансових та технологічних підвалин. З іншого боку, ці процеси діалектично взаємопов'язані між собою, і розвиток конституційно-правових форм політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ, здатен надати потужний імпульс подальшому розвитку демократії та соціально-економічному зростанню держави, сприяючи інформатизації дедалі ширших сфер виробництва і послуг.

2.3. Конституційно-правове регулювання форм політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ, в Україні: еволюція, сучасний стан, пріоритетні напрямки розвитку

Конституційно-правове регулювання форм політичної активності громадян, що реалізуються через ІКТ, має досить тривалу історію. У вітчизняній правничій науці вже робилися спроби виокремити певні етапи еволюції національного законодавства щодо цифрових технологій (О.О. Берназюк) [16] та форм електронної демократії (А.Т. Назарко) [70]. Обидва названі автори виокремлюють чотири етапи розвитку національного законодавства:

1) початковий етап (1992–2002 рр.) – розпочався з прийняттям Закону України «Про інформацію», який заклав правові основи формування інформаційного права в державі, де у статті 3 було зазначено, що основними напрямками державної інформаційної політики є створення інформаційних систем і мереж інформації, розвиток електронного урядування [114].

2) етап інтеграції (2003–2010 рр.) – його початок пов'язаний із прийняттям Постанови Кабінету Міністрів України «Про заходи щодо створення електронної інформаційної системи «Електронний Уряд», де серед заходів було визначено про заходи, які направлені на координацію діяльності органів виконавчої влади, пов'язаної із створенням та інтеграцією електронних інформаційних систем і ресурсів в Єдиний веб-портал органів виконавчої влади та наданням інформаційних та інших послуг через електронну інформаційну систему «Електронний Уряд» [110]. У цей період: поступово розширюється інформаційна інфраструктура, створюються державні реєстри у деяких публічних сферах (Державний реєстр речових прав на нерухоме майно та їх обмежень, Державний реєстр виборців); удосконалюються заходи інформаційної безпеки; визначаються види адміністративних послуг, які можуть надаватися в електронній формі; розробляється перша Концепція розвитку інформаційного суспільства;

3) перехідний етап (2011–2013 рр.) – приєднання України до міжнародної Ініціативи «Партнерство «Відкритий Уряд». Даний період ознаменувався

наступними досягненнями: утворено Координаційну раду з питань реалізації в Україні міжнародної Ініціативи «Партнерство «Відкритий Уряд» та розроблено декілька планів щодо реалізації цієї Ініціативи; сформовано декілька електронних реєстрів (Реєстр громадських об'єднань, Державний реєстр баз персональних даних); утворено електронну систему взаємодії між органами виконавчої влади; активізується процес прийняття національних стратегічних актів у сфері розвитку інформаційного суспільства; сформовано Національну систему індикаторів розвитку інформаційного суспільства;

4) сучасний етап (з 2014 р.) – початок пов'язаний з укладенням Угоди про асоціацію України з ЄС. Здобутками цього періоду стали: утворення Державного агентства з питань електронного урядування та згодом його реорганізація у Міністерство цифрової трансформації України; запровадження нових форм надання електронних адміністративних послуг (електронні петиції тощо); формування системи взаємодії електронних інформаційних ресурсів; продовження розбудови інформаційної інфраструктури (створено Єдиний реєстр досудових розслідувань, Єдиний державний реєстр юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань тощо); посилення заходів інформаційної безпеки; поступове приведення стандартів у сфері технічного захисту інформації та інформаційних ресурсів у відповідність до європейських стандартів; приєднання України до Декларації «Відкритий парламент».

З огляду на суміжність предмета класифікації вважаємо за доцільне загалом погодитись із підходом названих авторів. Втім, на наш погляд, цей підхід має бути доповнений.

Передусім, підходячи до процесів формування і розвитку національного законодавства з позицій діалектики, маємо визнати, що воно не з'явилося одномоментно; воно мало певні витoki, власну передісторію. Це повною мірою стосується й законодавства, що регламентує конституційні форми політичної активності, що реалізуються за допомогою ІКТ.

Якщо розглянути більш предметно і детально нормативно-правову основу для розвитку електронної демократії в Україні, то варто почати з Декларації про

державний суверенітет України (далі – Декларація), яка була прийнята Верховною Радою Української РСР 16 липня 1990 р. Так, у розділі II «Народовладдя» було визначено, що народ України є єдиним джерелом державної влади в Республіці, а повновладдя народу України реалізується на основі Конституції Республіки як безпосередньо, так і через народних депутатів, обраних до Верховної і місцевих Рад Української РСР [28]. Декларація стала основою для положень прийнятої згодом Конституції України і, більше того, фактично закріпила відданість ідеалам західної плюралістичної демократії та міжнародно-правовим стандартам у галузі прав людини. Саме з даного політико-правового документа розпочався процес формування конституційного законодавства в незалежній Україні, а відтак – і підготовчий етап формування національного законодавства про форми політичної активності громадян.

На Декларацію спирався і Закон України «Про інформацію» 1992 р., який у ч. 1 ст. 9 закріпив право громадян, юридичних осіб і державних органів на інформацію як «можливість вільного одержання, використання, поширення та зберігання відомостей, необхідних їм для реалізації ними своїх прав, свобод і законних інтересів, здійснення завдань і функцій» [114]. До основних видів інформаційної діяльності було віднесено одержання, використання, поширення та зберігання інформації (ч. 1 ст. 14), а одним із напрямів інформаційної діяльності було визначено політичний (ч. 1 ст. 13). Цей Закон фактично перевів правову форму політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ, у площину правозастосування і в такий спосіб розгорнув початковий етап формування національного законодавства у досліджуваній нами сфері.

Конституція України 1996 р. [51] закріпила максимально широке коло громадянських і політичних прав і свобод, зокрема: право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань (ч. 1 ст. 34), вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір (ч. 2 ст. 34), брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого

самоврядування (ч. 1 ст. 38), збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації (ст. 39), направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів (ст. 39). Як і зарубіжні аналоги, вітчизняна Конституція не згадувала (і не згадує дотепер) про електронну демократію чи електронне врядування, втім закріплення в ній права на участь в управлінні державними справами дозволяє стверджувати, що вона створює нормативну основу для розвитку партисипаторної демократії європейського зразка.

Одним із перших законів, прийнятих у розвиток демократичних приписів Конституції, став прийнятий у жовтні 1996 р. Закон України «Про звернення громадян». І хоча він не згадував про можливість направлення електронних петицій, однак заклав нормативну основу для «практичної реалізації громадянами України наданого їм Конституцією права вносити в органи державної влади, об'єднання громадян відповідно до їх статуту пропозиції про поліпшення їх діяльності, викривати недоліки в роботі, оскаржувати дії посадових осіб, державних і громадських органів»; забезпечив громадянам України «можливості для участі в управлінні державними і громадськими справами, для впливу на поліпшення роботи органів державної влади і місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, для відстоювання своїх прав і законних інтересів та відновлення їх у разі порушення» (преамбула Закону) [111].

У травні 1997 р. Верховна Рада України прийняла Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні», який закріпив широке коло муніципальних форм безпосередньої демократії, зокрема: місцевий референдум (ст. 7), загальні збори громадян за місцем проживання (ст. 8), місцеві ініціативи (ст. 9), громадські слухання (ст. 13). У травні 2024 р. цей Закон був доповнений ст. 6¹, яка закріпила відкритий перелік форм участі територіальної громади у вирішенні питань місцевого значення. До цього переліку увійшли: 1) місцевий референдум; 2) загальні збори (конференція) жителів; 3) місцева ініціатива;

4) громадські слухання; 5) участь жителів у плануванні та розподілі коштів місцевого бюджету; 6) публічні консультації; 7) консультативно-дорадчий орган при органах та/або посадових особах місцевого самоврядування; 8) громадське оцінювання діяльності органів та посадових осіб місцевого самоврядування; 9) інші форми участі, що не суперечать закону. Фактично у цьому переліку йдеться про конституційно-правові форми політичної активності громадян на муніципальному рівні. Водночас у ч. 2 названої статті було акцентовано увагу на тому, що участь територіальної громади у вирішенні питань місцевого значення може здійснюватися безпосередньо та/або з використанням ІКТ, якщо інше не передбачено законом [83]. У такий спосіб національне муніципальне законодавство було приведено у відповідність до міжнародно-правових стандартів та кращої зарубіжної практики у сфері муніципальної демократії (у т.ч. електронної).

У лютому 1998 р. було прийнято один із перших законодавчих актів у сфері розбудови інформаційного суспільства – Закон України «Про Національну програму інформатизації» [117]. Головною метою даної Національної програми було проголошено створення необхідних умов для забезпечення громадян та суспільства своєчасною, достовірною та повною інформацією шляхом широкого використання інформаційних технологій, забезпечення інформаційної безпеки держави» ч. 1 (ст. 5). Важлива роль даного Закону полягала в тому, що він містив легальні визначення базових термінів, необхідних для належного правового регулювання і правореалізації в досліджуваній нами сфері. Зокрема, інформаційна технологія інтерпретувалася в ньому як «цілеспрямована організована сукупність інформаційних процесів з використанням засобів обчислювальної техніки, що забезпечують високу швидкість обробки даних, швидкий пошук інформації, розосередження даних, доступ до джерел інформації незалежно від місця їх розташування» [117].

Серед правових актів, які стали знаковими в досліджуваній нами сфері, слід відзначити Постанову Верховної Ради України «Про Засади державної політики України в галузі прав людини» 1999 р., яка у розділі II серед основних

напрямів державної політики в галузі прав людини, виокремила «забезпечення верховенства прав і основних свобод людини у відносинах із державою» і підкреслила важливість «створення належних умов, вироблення механізмів і процедур для повної і безперешкодної реалізації кожною особою своїх прав та законних інтересів» [93].

Увага до проблематики прав людини була продовжена в Національній стратегії у сфері прав людини, затвердженій Указом Президента України у серпні 2015 р. У цьому документі визнавалася наявність низки істотних проблем щодо забезпечення свободи думки і слова, вираження поглядів і переконань, доступу до інформації. Серед таких проблем найбільш актуальними було названо: надмірне державне регулювання інформаційних відносин; державну пропаганду та обмеження на публічні висловлювання з окремих питань; неналежну практику реалізації законодавства у сфері доступу до інформації, в т.ч. публічної інформації; відсутність гарантованого доступу кожного до інформаційних ресурсів, зокрема до мережі Інтернет; недосконалість механізмів реалізації безпосередньої демократії, а також механізмів взаємодії між громадянським суспільством та органами державної влади, органами місцевого самоврядування в процесі прийняття рішень, у т.ч. щодо вирішення питань місцевого значення. Водночас серед очікуваних результатів реалізації даної стратегії зазначалося гарантування права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань, забезпечення ефективного доступу до інформації, у т.ч. до публічної інформації, а також забезпечення системи гарантій доступу кожного до інформаційних ресурсів, зокрема до мережі Інтернет; створення умов для запровадження електронної демократії; забезпечення відкритості та прозорості діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування, зокрема через доступ до публічної інформації; вироблення ефективного механізму взаємодії громадськості з органами державної влади та органами місцевого самоврядування [98].

У березні 2021 р. Національну стратегію у сфері прав людини було оновлено. При цьому було констатовано наявність проблем щодо забезпечення

свободи думки і слова, вираження поглядів і переконань, доступу до інформації та права на участь в управлінні державними справами, зазначених в попередній редакції. Більше того, до них додалися: недоступність інформаційного простору для осіб з інвалідністю; низький рівень обізнаності громадян щодо права на доступ до інформації та механізмів його реалізації; неузгодженість законодавства України про захист персональних даних з європейськими стандартами; відсутність ефективних засобів захисту права на приватність, запобігання і протидії порушенням законодавства про захист персональних даних під час обробки персональних даних. При цьому створення умов для запровадження електронної демократії зберіглося в якості одного з основних завдань, що стоять перед українською державою [99].

У січні 2007 р. Законом України було затверджено «Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки» [118], на виконання якого Урядом розроблено відповідний План заходів [102]. У цьому документі розвиток інформаційного суспільства в Україні та впровадження новітніх ІКТ в усі сфери суспільного життя і в діяльність органів державної влади та органів місцевого самоврядування було визначено одним з пріоритетних напрямів державної політики. Водночас серед основних стратегічних цілей розвитку інформаційного суспільства в Україні було названо: використання ІКТ для вдосконалення державного управління, відносин між державою і громадянами, становлення електронних форм взаємодії між органами державної влади та органами місцевого самоврядування і фізичними та юридичними особами; захист інформаційних прав громадян, насамперед щодо доступності інформації, захисту інформації про особу, підтримки демократичних інститутів та мінімізації ризику «інформаційної нерівності»; вдосконалення законодавства з регулювання інформаційних відносин.

У 2009 р. Парламентом було прийнято «Доктрину інформаційної безпеки України» [88] (втратила чинність у червні 2014 р.), у якій передбачалося три головні напрями інформаційного захисту: 1) інформаційно-психологічний, зокрема щодо забезпечення конституційних прав і свобод людини і

громадянина, створення сприятливого психологічного клімату в національному інформаційному просторі; 2) технологічний розвиток, зокрема щодо розбудови та інноваційного оновлення національних інформаційних ресурсів, упровадження новітніх технологій; 3) захист інформації, зокрема щодо забезпечення конфіденційності, цілісності та доступності інформації в національних інформаційних ресурсах від кібернетичних атак. На реалізацію цієї Доктрини у червні 2010 р. було прийнято Закон України «Про захист персональних даних» [109], який і сьогодні регламентує порядок та умови обробки персональних даних, закріплює основні гарантії захисту таких даних.

У 2011 р. Україна приєдналася до міжнародної Ініціативи «Партнерство «Відкритий Уряд» [113], яка була започаткована 20 вересня 2011 р. в рамках сесії Генеральної Асамблеї ООН. Із метою реалізації даної Ініціативи у червні 2012 р. Кабінет Міністрів України утворив відповідну Координаційну раду та затвердив Положення про неї [31]. У листопаді 2014 р. розпорядженням Кабінету Міністрів України було затверджено План дій із упровадження Ініціативи «Партнерство «Відкритий Уряд» у 2014–2015 рр. [100], а в листопаді 2016 р. – аналогічний План на 2016–2018 рр. [101].

Програма інформатизації законотворчого процесу у Верховній Раді України на 2012–2017 рр., яка була затверджена парламентською Постановою в липні 2012 р. [105], визначила пріоритетним завданням створення інтегрованої електронної інформаційно-аналітичної системи «Електронний парламент» та її центральних підсистем: «Електронний офіс народного депутата України»; «Електронний комітет»; «Електронна погоджувальна рада»; «Електронна бібліотека та архів» тощо. Активно долучився вітчизняний парламент і до процесів розгортання електронної демократії. У лютому 2016 р. Україна приєдналася до Декларації відкритого парламенту [21], а Розпорядженням Голови Верховної Ради України було затверджено План дій із реалізації названої вище Декларації [86]. У цьому Плані передбачається забезпечити зручність в користуванні та пошуку, обробці даних на веб-ресурсах Верховної Ради України, а також створити умови для можливості коментувати законопроекти,

які зареєстровані у парламенті та є предметом громадського обговорення (з використанням, зокрема, WEB-інтерфейсу та новітніх ІТ-засобів).

Станом на 2025 р. у Верховній Раді України діє електронний кабінет громадянина [34], який передбачає цілу низку інструментів ІКТ для реалізації політичних прав громадян, серед яких електронні петиції та обговорення законопроектів. Слід зауважити, що створення облікового запису у зазначеному сервісі передбачає обов'язкову вказівку деяких персональних даних, а саме прізвище, ім'я та по-батькові, номер телефона та адресу електронної пошти [40]. Водночас варто відзначити, що спеціальний парламентський ресурс – «Портал громадського обговорення законопроектів» (<https://itd.rada.gov.ua/pubd>) – розроблено парламентськими службами спільно з Програмою USAID РАДА на виконання рекомендацій Місії Європарламенту щодо внутрішньої реформи і підвищення інституційної спроможності Верховної Ради України.

«Стратегія розвитку інформаційного суспільства в Україні», затверджена Урядом у 2013 р., визначила, що електронна демократія – це «форма суспільних відносин, за якої громадяни та організації залучаються до державотворення та державного управління, а також до місцевого самоуправління шляхом широкого застосування інформаційно-комунікаційних технологій (далі – е-демократія)» [133]. З одного боку, в Стратегії відзначалося, що в Україні «сформовано основні правові засади побудови інформаційного суспільства шляхом прийняття ряду нормативно-правових актів, які, зокрема, регулюють суспільні відносини у сфері сприяння розвитку громадянського суспільства, створення інформаційних електронних ресурсів.., гарантій та механізму доступу до публічної інформації, розвитку електронного урядування та відкритого уряду, електронного документообігу, інформаційної безпеки тощо». Водночас у даному документі визнавалося, що «рівень розбудови інформаційного суспільства в Україні не відповідає потенціалу та можливостям України», констатувалася «відсутність дієвого механізму виконання завдань розвитку інформаційного суспільства» і робився загальний висновок про те, що «реалізація органами виконавчої влади плану заходів з виконання завдань, передбачених Законом України «Про

Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 роки», затвердженого розпорядженням Кабінету Міністрів України у серпні 2007 р., не забезпечила створення умов для розвитку інформаційного суспільства в Україні» [133].

Затверджена Президентом України у січні 2015 р. Стратегія сталого розвитку «Україна – 2020» у своїй дорожній карті в рамках чотирьох векторів руху та реалізації 62 реформ і програм розвитку держави містила Програму електронного урядування (за вектором безпеки), а також розвиток інформаційного суспільства та медіа (за вектором гордості) [134].

На виконання Угоди про асоціацію України з ЄС у 2015 р. було розроблено проекти Білої книги державної політики «Електронна взаємодія» [17] та Концепції створення національної системи ідентифікації громадян України, іноземців та осіб без громадянства [56].

У травні 2015 р. до Закону України «Про звернення громадян» [112] було внесено зміни, якими запроваджено інститут електронних петицій. За Законом, особливою формою колективного звернення громадян до Президента України, Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, органу місцевого самоврядування є електронна петиція (ч. 3 ст. 5). Порядок подання та розгляду електронної петиції у Верховній Раді України, Президентом України та Кабінетом Міністрів України визначається відповідно главою 36-1 Регламенту Верховної Ради України [120], Указом Президента України «Про Порядок розгляду електронної петиції, адресованої Президентові України» [119], Постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку розгляду електронної петиції, адресованої Кабінету Міністрів України» [103]. Натомість порядок розгляду електронних петицій в органах місцевого самоврядування визначається рішенням відповідної місцевої ради.

За інформацією, оприлюдненою громадським об'єднанням «Громадський простір», громадяни можуть подати е-петиції на офіційних веб-сайтах: Президента України (<https://petition.president.gov.ua>), Верховної Ради України (<https://itd.rada.gov.ua/services/Petitions/>), Кабінету Міністрів України

(<https://petition.kmu.gov.ua>) та органів місцевого самоврядування. Е-петиції можна подати також через деякі онлайн-платформи, такі як «Розумне місто» (101 громада) (<https://rozumnemisto.org/project>); веб-сайти об'єднаних громад України (814 громад) (<https://gromada.org.ua>); «Мій Голос» (до будь-якого органу влади чи ОМС) (<https://miygolos.org.ua>) [35].

Електронне звернення громадян до Кабінету Міністрів України можна подати: а) шляхом заповнення електронної форми звернення за посиланням https://ukc.gov.ua/login_ext/ або на адресу електронної пошти citizensts@kmu.gov.ua. Звернення складається у довільній формі. Доданий файл повинен бути одного з наведених форматів: pdf, docx, jpeg, png.

Результати дослідження, проведеного в лютому 2015 р. Київським міжнародним інститутом соціології, засвідчили, що більшість (71 %) респондентів зацікавлені у взаємодії з суб'єктами владних повноважень, проте лише 19 % опитаних використовують ІКТ для взаємодії з такими суб'єктами. Наведене яскраво продемонструвало, що практика застосування інструментів електронної демократії органами публічної влади поширена недостатньо, так само як і практика їх використання громадянами. Я наслідок, назріла необхідність розроблення єдиної скоординованої державної політики, спрямованої на розв'язання таких першочергових проблем, як недосконалість нормативно-правової бази у сфері розвитку електронної демократії та підзвітності громадянину суб'єктів владних повноважень з використанням сучасних можливостей ІКТ, низький рівень залучення суб'єктів громадянського суспільства до процесів удосконалення державної політики, а також до імплементації її окремих інструментів [122].

У вересні 2016 р. Постановою Кабінету Міністрів України було затверджено «Положення про електронну взаємодію державних електронних інформаційних ресурсів» [29]. У січні 2021 р. це Положення було доповнено нормою, що виконання функцій системи електронної взаємодії електронних ресурсів відповідно до Законів України «Про публічні електронні реєстри», «Про особливості надання публічних (електронних публічних)

послуг» забезпечує система «Трембіта» [84].

Осінь 2017 р. була ознаменована прийняттям двох програмних документів: Концепції розвитку електронного урядування в Україні та Концепції розвитку електронної демократії в Україні.

Перша з названих концепцій, затверджена Кабінетом Міністрів України у вересні 2017 р., констатувала значне відставання України від світових темпів розвитку електронного урядування та необхідність удосконалення державної політики у даній сфері, спрямованої на розв'язання таких першочергових проблем, як: несформованість та недосконалість нормативно-правової бази, що регулює сферу розвитку електронного урядування; низькі темпи запровадження електронних форм взаємодії між органами влади і фізичними та юридичними особами, зокрема надання електронних послуг та доступу до відкритих даних; неврегульованість питання електронної ідентифікації та автентифікації фізичних та юридичних осіб під час взаємодії з органами влади; недостатній рівень участі громадян та контролю у зазначеній сфері та ін. [54].

З урахуванням переваг електронних інструментів залучення громадян до процесів управління, до основних заходів щодо забезпечення розвитку електронного урядування в Україні у даній Концепції було віднесено: а) розвиток інституту електронних звернень та електронних петицій; б) розвиток інструментів «відкритий бюджет», «громадський бюджет», онлайн обговорення проектів нормативно-правових актів та інших інструментів участі громадян у прийнятті управлінських рішень; в) запровадження електронних форм зворотного зв'язку на офіційних веб-сайтах органів влади, у т.ч. тематичних, для отримання якісного зворотного зв'язку з різних питань; г) широке залучення громадських об'єднань та профільних асоціацій до планування розвитку та моніторингу стану розвитку електронного урядування; д) стимулювання використання електронних інструментів залучення громадян та підтримка громадських ініціатив у сфері електронного урядування.

У листопаді 2017 р. Уряд затвердив Концепцію розвитку електронної демократії в Україні та План заходів щодо її реалізації [122], спрямовані на

розширення можливостей участі громадян та інститутів громадянського суспільства у процесах формування та реалізації державної політики. У цьому документі повторно, слідом за Концепцією розвитку електронного урядування, було офіційно визнано низку проблем, наявних у даній сфері, зокрема: невизначеність державної політики у сфері електронної демократії, а також шляхів її реалізації; недосконалість нормативно-правової бази, що регулює сферу розвитку електронної демократії та підзвітності громадянину суб'єктів владних повноважень з використанням сучасних можливостей ІКТ; низький рівень залучення суб'єктів громадянського суспільства до процесів удосконалення державної політики, а також до імплементації її окремих інструментів; недостатність єдиних стандартів ідентифікації громадян і підходів до створення, зберігання та використання електронних даних незалежно від використання систем і технологій; низький рівень готовності державних службовців, посадових осіб органів місцевого самоврядування, фізичних та юридичних осіб до запровадження електронної демократії, недостатність рівня знань і навичок у державних службовців, посадових осіб органів місцевого самоврядування, громадян щодо розвитку електронної демократії.

Водночас у Концепції було зафіксовано, що найбільш поширеними інструментами електронної демократії, котрі застосовуються сьогодні в Україні як на загальнодержавному, так і на місцевому рівні, є електронні консультації, електронні петиції, електронні звернення, бюджети участі (громадські бюджети). Також зверталася увага на те, що вже створені ресурси для оприлюднення наборів даних у формі відкритих даних, у т.ч. з використанням електронних платформ, наприклад «Громадянське суспільство і влада», «Розумне місто» чи «Єдина система місцевих петицій», які поєднують у собі кілька електронних інструментів участі. Водночас визнавалося, що відсутність в Україні методології оцінки розвитку у сфері електронної демократії не дає можливості об'єктивно оцінити процеси, пов'язані із зазначеним питанням.

Зазначена концепція вперше сформулювала певним переліком різні інструменти електронної демократії, а саме: бюджет участі (громадський

бюджет), електронне голосування, електронна петиція, електронне звернення, електронні консультації, електронний плебісцит, електронний референдум. Можна стверджувати, що в такий спосіб вперше в історії нашої держави було офіційно систематизовано і легалізовано різноманітні конституційно-правові форми політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ, та закріплено їх у рамках державної політики [55]. Дана Концепція стала важливим документом, який поєднав окремі ініціативи в єдину концептуальну основу та закріпив на державному рівні різні форми політичної активності громадян, що можуть бути реалізовані за допомогою ІКТ.

Окремо слід звернути увагу, що Концепція розширила поле правового регулювання. Хоча документ і має концептуальний характер, він став підґрунтям для підзаконних актів та локальних ініціатив, які забезпечують реалізацію конкретних інструментів електронної демократії. Окремо можна зауважити, що Концепція започаткувала офіційне визнання електронної демократії як складової державного управління, – раніше ці інструменти часто сприймалися як громадські ініціативи або експериментальні платформи, а не як частина державної політики.

Реалізація деяких форм політичної активності громадян (проведення консультацій із громадськістю, громадських слухань, обговорень проєктів правових актів влади тощо) отримала нормативне закріплення в актах, що регламентують порядок діяльності відповідних органів публічної влади як на загальнодержавному, так і на регіональному та місцевому рівнях.

Зокрема, Регламент Верховної Ради України 2010 р. передбачив можливість опублікування законопроекту у визначеному Верховною Радою офіційному друкованому виданні для всенародного обговорення (ч. 1 ст. 114), а також запрошення представників політичних партій, інших об'єднань громадян, представників громадськості, а також авторів (ініціаторів) електронної петиції для участі в парламентських слуханнях, якщо відповідні суб'єкти попередньо (за 5 днів) подали відповідну заявку (ч. 1 ст. 235) [120].

У свою чергу, § 42 Регламенту Кабінету Міністрів України 2007 р.

передбачає проведення публічних консультацій з представниками заінтересованих сторін щодо проектів актів Кабінету Міністрів [106]. Відповідний Порядок проведення консультацій із громадськістю затверджений Постановою Кабінету Міністрів України «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» 2010 р. [91]. Відзначимо, що даний Порядок стосується всіх органів виконавчої влади України – від Уряду до місцевих державних адміністрацій.

Згідно з вищеназваним Порядком, консультації з громадськістю проводяться з метою залучення громадян до участі в управлінні державними справами, надання можливості для їх вільного доступу до інформації про діяльність органів виконавчої влади, а також забезпечення гласності, відкритості та прозорості діяльності зазначених органів. Проведення таких консультацій має сприяти налагодженню системного діалогу органів виконавчої влади з громадськістю, підвищенню якості підготовки рішень з важливих питань державного і суспільного життя з урахуванням громадської думки, створенню умов для участі громадян у розробленні проектів таких рішень. Інформація, пов'язана з організацією та проведенням консультацій із громадськістю, оприлюднюється у спеціально створеній рубриці «Консультації з громадськістю» офіційного веб-сайту органу виконавчої влади. Органи виконавчої влади щороку складають орієнтовний план проведення таких консультацій.

Пункт 12 названого Порядку передбачає обов'язкове проведення консультацій з громадськістю у формі публічного громадського обговорення та/або електронних консультацій з громадськістю щодо проектів нормативно-правових актів, які: стосуються конституційних прав, свобод та обов'язків громадян; стосуються життєвих інтересів громадян, у т. ч. впливають на стан навколишнього природного середовища; передбачають провадження регуляторної діяльності у певній сфері; визначають стратегічні цілі, пріоритети і завдання у відповідній сфері державного управління (у т. ч. проекти державних і регіональних програм економічного, соціального і культурного розвитку,

рішення стосовно їх виконання); стосуються інтересів територіальних громад, здійснення повноважень місцевого самоврядування, делегованих органам виконавчої влади відповідними радами; визначають порядок надання адміністративних послуг; стосуються правового статусу громадських об'єднань, їх фінансування та діяльності; передбачають надання пільг чи встановлення обмежень для суб'єктів господарювання та інститутів громадянського суспільства, та ін. [91].

Електронні консультації визначено однією із безпосередніх форм консультацій з громадськістю; вони мають проводитись у підрубриці «Електронні консультації з громадськістю» рубрики «Консультації з громадськістю» офіційного веб-сайту органу виконавчої влади. Для них може використовуватися також урядовий веб-сайт «Громадянське суспільство і влада». До участі у проведенні консультацій з громадськістю залучаються в установленому порядку органи місцевого самоврядування.

У діяльності Кабінету Міністрів України також запроваджено такі види цифрових технологій, як електронні петиції та електронні звернення [43].

Зі змісту вищезгаданих актів Уряду випливає, що створення механізму забезпечення усіх необхідних інструментів для участі громадян в онлайн-ових (електронних) консультаціях, так само як і визначення переліку питань, що можуть стати предметом обговорень, а також планування відповідної діяльності покладається безпосередньо на органи публічної влади. Втім проведений аналіз використання електронних консультацій органами публічної влади в Україні переконливо свідчить про те, що потенціал цієї конституційно-правової форми політичної активності громадян використовується поки що незадовільно. Наприклад, за даними, розміщеними у вкладці «Електронні консультації з громадськістю» на офіційному веб-сайті Міністерства юстиції України, із 17 звітів про результати проведення електронних консультацій щодо певних законопроектів, тільки за двома з них надходили хоч якісь зауваження, при цьому лише одна пропозиція була подана саме фізичною особою.

Найбільш наближеною до місця проживання громадян і найбільш

відкритою до спілкування формою публічної влади є влада муніципальна, тож не дивно, що найбільш широкий перелік правових форм політичної активності громадян притаманний місцевому самоврядуванню. Чинний Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» 1997 р. передбачає вісім форм участі територіальної громади у вирішенні питань місцевого значення: 1) місцевий референдум; 2) загальні збори (конференція) жителів; 3) місцева ініціатива; 4) громадські слухання; 5) участь жителів у плануванні та розподілі коштів місцевого бюджету; 6) публічні консультації; 7) консультативно-дорадчий орган при органах та/або посадових особах місцевого самоврядування; 8) громадське оцінювання діяльності органів та посадових осіб місцевого самоврядування. Даний перелік не є вичерпним: Закон передбачає можливість використання інших форми участі, що не суперечать закону. При цьому всі форми участі територіальної громади у вирішенні питань місцевого значення можуть здійснюватися як безпосередньо (офлайн), так і з використанням ІКТ, якщо інше не передбачено законом. Порядок реалізації кожної з перелічених вище форм деталізований у ст.ст. 7-9, 13-13⁴ Закону.

Закон України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності» 2003 р. [94] передбачає, що одним із принципів державної регуляторної політики є прозорість та врахування громадської думки, що передбачає відкритість для фізичних та юридичних осіб, їх об'єднань дій регуляторних органів на всіх етапах їх регуляторної діяльності, обов'язковий розгляд регуляторними органами ініціатив, зауважень та пропозицій, наданих у встановленому законом порядку фізичними та юридичними особами, їх об'єднаннями, обов'язковість і своєчасність доведення прийнятих регуляторних актів до відома фізичних та юридичних осіб, їх об'єднань, інформування громадськості про здійснення регуляторної діяльності (ст. 4). Забезпечення здійснення державної регуляторної політики включає в себе, поряд із іншим, оприлюднення проектів регуляторних актів з метою одержання зауважень і пропозицій від фізичних та юридичних осіб, їх об'єднань, а також відкриті обговорення за участю представників громадськості питань, пов'язаних з

регуляторною діяльністю (ст. 5).

Громадяни, так само як суб'єкти господарювання, їхні об'єднання та наукові установи, а також консультативно-дорадчі органи, що створені при органах публічної влади і представляють інтереси громадян та суб'єктів господарювання, мають широкі можливості для активної участі в реалізації регуляторної політики. Зокрема, за Законом вони мають право: а) подавати до регуляторних органів пропозиції про необхідність підготовки проектів регуляторних актів, а також про необхідність їх перегляду; б) у випадках, передбачених законодавством, брати участь у розробці проектів регуляторних актів; в) подавати зауваження та пропозиції щодо оприлюднених проектів регуляторних актів, брати участь у відкритих обговореннях питань, пов'язаних з регуляторною діяльністю; г) бути залученими регуляторними органами до підготовки аналізів регуляторного впливу, експертних висновків щодо регуляторного впливу та виконання заходів з відстеження результативності регуляторних актів; д) самостійно готувати аналіз регуляторного впливу проектів регуляторних актів, розроблених регуляторними органами, відстежувати результативність регуляторних актів, подавати за наслідками цієї діяльності зауваження та пропозиції регуляторним органам; е) одержувати від регуляторних органів у відповідь на звернення, подані у встановленому законом порядку, інформацію щодо їх регуляторної діяльності (ст. 6 Закону). Повідомлення про оприлюднення проекту регуляторного акта повинно містити не тільки стислий виклад змісту проекту та інформацію про строк, протягом якого приймаються зауваження та пропозиції від фізичних та юридичних осіб, їх об'єднань; але й поштовою та електронною, за її наявності, адресу розробника проекту та інших органів, до яких відповідно до цього Закону або за ініціативою розробника надсилаються зауваження та пропозиції (ст. 9). У такий спосіб прямо передбачена можливість використання електронної пошти для даної форми політичної активності громадян.

У січні 2019 р. Кабінетом Міністрів України була прийнята постанова «Деякі питання цифрового розвитку» [32]. Зазначеним підзаконним нормативно-

правовим актом визначені принципи реалізації органами виконавчої влади державної політики цифрового розвитку, серед яких принципи: відкритості; прозорості; багаторазовості використання; технологічної нейтральності і портативності даних; орієнтованості на громадян; інклюзивності та доступності; безпечності та конфіденційності; багатомовності; підтримки прийняття рішень; адміністративного спрощення; збереження інформації; оцінювання ефективності та результативності.

Просування електронного урядування й електронної демократії закономірно вимагало відповідних інституційних змін, передусім – у системі центральних органів виконавчої влади. Як наслідок, у грудні 2010 р. Державний комітет України з питань науки, інновацій та інформатизації було реорганізовано в Державне агентство з питань науки, інновацій та інформації. У квітні 2011 р. Указом Президента України його назву було змінено на Державне агентство з питань науки, інновацій та інформатизації України, а в червні 2014 р. – на Державне агентство з питань електронного урядування України. У контексті предмета нашого дослідження варто відзначити наказ даного агентства від 09.04.2019 № 24 «Про забезпечення реалізації деяких питань цифрового розвитку», згідно з яким «е-взаємодія» означає «електронну інформаційну взаємодію органу виконавчої влади з органами державної влади та місцевого самоврядування, з громадянами та з суб'єктами господарювання» [90].

У вересні 2019 р. Державне агентство з питань електронного урядування України було реорганізовано в Міністерство цифрової трансформації України (Мінцифри) [30]. Основними завданнями Мінцифри, відповідно до Положення про нього, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України у вересні 2019 р., є формування та реалізація державної політики у сферах: цифровізації, цифрового розвитку, цифрових інновацій, електронного урядування та електронної демократії, розвитку інформаційного суспільства та ін. [77].

Мінцифри розробляє пропозиції щодо: визначення цілей і завдань державної інформаційної політики, інтелектуальної власності та шляхів її реалізації; встановлення стандартів, норм, правил, порядків, класифікаторів у

сферах, що належить до його компетенції; визначення порядку функціонування офіційних веб-сайтів органів виконавчої влади, державних інформаційно-аналітичних систем, державних інформаційних ресурсів, електронних реєстрів та баз даних. Також Мінцифри з метою організації своєї діяльності забезпечує в межах повноважень, передбачених законом, залучення громадян до участі в управлінні державними справами, ефективну взаємодію з інститутами громадянського суспільства, здійснення громадського контролю за діяльністю Мінцифри, врахування громадської думки під час формування та реалізації державної політики з питань, що належать до його компетенції.

Новим витком розвитку цифрових технологій у праві стала схвалена Президентом України у серпні 2020 р. ініціатива «Держава у смартфоні» [24]. Для реалізації цього проєкту главою держави було підписано Указ «Про деякі заходи щодо поліпшення доступу фізичних та юридичних осіб до електронних послуг» [87].

План роботи Мінцифри на 2021 р. включав положення щодо створення модуля «Місцеві петиції» на Єдиному державному веб-порталі цифрових послуг, а також забезпечення повноцінної роботи онлайн-платформи для взаємодії органів публічної влади з інститутами громадянського суспільства [78]. Втім станом на 01.01.2024 обидва амбітні завдання виконані не були. Більше того, у Плані роботи Мінцифри на 2024 р. [79] серед пріоритетних напрямів його роботи розвитку електронної демократії в Україні місця, на жаль, не знайшлося.

У грудні 2020 р. Розпорядженням Кабінету Міністрів України схвалено Концепцію розвитку штучного інтелекту в Україні [123], в якій заплановано здійснювати заходи щодо використання можливостей штучного інтелекту у багатьох галузях, зокрема таких, як публічне управління і правосуддя.

Протягом 2019-2021 рр. конституційно-правове закріплення в Україні отримала така правова форма політичної активності громадян, як електронне голосування.

Так, у грудні 2019 р. був прийнятий Виборчий кодекс України, який у

ст. 18 передбачив, що Центральна виборча комісія «може прийняти рішення про впровадження інноваційних технологій, технічних та програмних засобів під час організації та проведення виборів у формі проведення експерименту або пілотного проекту стосовно: 1) голосування виборців на виборчій дільниці за допомогою технічних засобів та програмних засобів (машинне голосування); 2) проведення підрахунку голосів виборців за допомогою технічних засобів для електронного підрахунку голосів; 3) складання протоколів про підрахунок голосів, підсумки та результати голосування з використанням інформаційно-аналітичної системи [23]. Крім того, Виборчий кодекс визнав оприлюднення в друкованих та аудіовізуальних (електронних) ЗМІ політичної реклами, виступів, інтерв'ю, нарисів, відеофільмів, аудіо- та відеокліпів, інших публікацій та повідомлень однією з форм передвиборної агітації (ч.1 ст. 51), а також визначив порядок використання електронних (аудіовізуальних) засобів масової інформації (ст. 55) [23].

У січні 2021 р. був прийнятий Закон України «Про всеукраїнський референдум», який у ст. 23 закріпив положення про деякі процедури при організації та проведенні всеукраїнського референдуму, які можуть здійснюватися в електронному вигляді, а саме: «Для організації та проведення всеукраїнського референдуму використовується автоматизована інформаційно-телекомунікаційна система як компонент автоматизованої інформаційної системи, що застосовується при проведенні виборів та референдумів... Порядок створення та функціонування автоматизованої інформаційно-телекомунікаційної системи затверджується Центральною виборчою комісією» [85]. На жаль, закон про місцеві референдуми в Україні досі не прийнято, хоча, як зазначалося вище, така форма політичної активності громадян прямо передбачена Конституцією України (ч. 1 ст. 38) Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні» (ст. 7), а останній, крім того, прямо передбачає можливість використання ІКТ (ч. 2 ст. 6).

Важливою подією у сфері нормативного регулювання форм політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ, стало прийняття в

лютому 2022 р. Закону України «Про адміністративну процедуру». Ст. 38 даного Закону закріпила, що особа має право у встановленому порядку подати до адміністративного органу заяву з вимогою прийняти адміністративний акт з метою забезпечення реалізації її права, свободи або законного інтересу, виконання нею визначеного законом обов'язку, якщо вважає, що розгляд і виконання такої вимоги належить до компетенції адміністративного органу. При цьому ч.1 ст. 39 даного Закону передбачає можливість подання в усній чи письмовій формі, а письмової, у свою чергу, – в електронній або паперовій формі [82]. Якщо заява подається в електронній формі, то вона має відповідати вимогам Закону України «Про електронні документи та електронний документообіг» [89].

Наступним кроком розвитку цифрових технологій у національному законодавстві України став Закон України «Про Національну програму інформатизації» 2022 р., який прийшов на зміну однойменному закону 1998 р., вперше на законодавчому рівні закріпив легальне визначення «електронної демократії». Відповідно до п. 6 ст. 1 названого Закону, електронна демократія – це «форма суспільних відносин, за якої громадяни та організації залучаються до державотворення та державного управління, а також до місцевого самоврядування шляхом широкого застосування інформаційно-комунікаційних технологій у демократичних процесах, що дає змогу посилити участь, ініціативність та залучення громадян до публічного життя на загальнодержавному, регіональному та місцевому рівнях, підвищити прозорість процесу прийняття рішень та підзвітність демократичних інститутів, поліпшити зворотний зв'язок суб'єктів владних повноважень на звернення громадян, сприяти публічним дискусіям та привертати увагу громадян до процесу прийняття рішень» [116]. Натомість під електронним урядуванням у п.7 ст.1 названого Закону розуміється «форма організації державного управління, що сприяє підвищенню ефективності, відкритості та прозорості діяльності державних органів та органів місцевого самоврядування з використанням інформаційно-комунікаційних технологій для формування нового типу держави,

орієнтованої на задоволення потреб громадян [116].

На сьогодні електронна демократія в Україні більшою мірою є сферою регулювання Міністерства цифрової трансформації України. Одним із пріоритетних завдань даного міністерства у досліджуваній нами сфері є робота над розробкою та тестуванням функціоналу онлайн-платформи для взаємодії органів виконавчої влади з громадянами, інститутами громадянського суспільства «Взаємодія». Планувалося, що впровадження функціоналу даної онлайн-платформи відбуватиметься поетапно. Запуск першого етапу було заплановано провести до кінця 2021 року. До нього мали увійти такі програмні модулі: «Електронні петиції (місцеві)», «Громадська експертиза», «Конкурси проектів інститутів громадянського суспільства», «Контакти органів виконавчої влади» «Публічні звіти керівників органів виконавчої влади», «Сприяння розвитку громадянського суспільства», «Ініціатива «Партнерство «відкритий Уряд», «Рекомендації та кращі практики», «Інформаційна база заінтересованих сторін». Запуск другого етапу, до якого мали увійти програмні модулі «Громадські ради», «Громадський бюджет», «Електронні звернення», «Електронні запити на інформацію», «Консультація з громадськістю», було заплановано на 2022-2023 роки. Однак пандемія COVID-19 та повномасштабне вторгнення Російської Федерації на територію України внесли істотні корективи до намічених планів. Як наслідок, станом на 1 січня 2025 р. жоден з названих етапів реалізований не був – онлайн-платформа «Взаємодія» дотепер працює в режимі дослідної експлуатації [22].

Одним із основних напрямків роботи Мінцифри була визначена цифрова трансформація регіонів. Оскільки місцева влада є найбільш наближеною до громадян, міністерству було важливо, щоб по всій країні були сильні команди цифровізаторів. Тому для пришвидшення реалізації національних проектів було запроваджено посаду CDTO (*Chief Digital transformation Officer*) в обласних державних адміністраціях [44].

Окремої уваги заслуговує практика реалізації за допомогою ІКТ тих чи інших форм політичної активності громадян на муніципальному рівні.

У результаті дослідження міст обласного значення України було виявлено, що далеко не в усіх регіонах країни (без урахування окупованих територій України станом на січень 2025 р.) органи місцевого самоврядування займаються впровадженням та розвитком інструментів електронної демократії для реалізації представниками їх територіальних громад своїх прав на участь в управлінні справами міст. Наведемо кілька позитивних прикладів у даній сфері.

Так, Департамент цифрової трансформації Харківської міської ради був створений ще влітку 2018 р. (офіційний вебсайт департаменту: <https://digital.kharkivrada.gov.ua>). У складі даного департаменту функціонує управління електронної демократії та аналітики даних з відповідним відділом розвитку електронної демократії [75]. На сьогодні основні зусилля департаменту спрямовані на реалізацію концепції «Smart city» [69].

На сайті Харківської міської ради є можливість подати електронну петицію до міської ради (<https://petition.city.kharkov.ua/uk/>) та електронне звернення до Харківського міського голови (<https://www.city.kharkiv.ua/uk/gorodskaya-vlast/obratnaya-svyaz/vopros-gorodskomu-golove.html>), взяти участь у громадському обговоренні у формі електронних консультацій (<https://www.city.kharkiv.ua/uk/golosuvannya.html>), отримати електронну консультацію (<https://dozvil.kh.ua/feedback.jsp>), надіслати заяву щодо роботи комунальних підприємств на автоматизовану систему «Диспетчерська служба 1562» (<https://1562.kharkivrada.gov.ua/home/>), надіслати електронне повідомлення про корупційне правопорушення або правопорушення пов'язане з корупцією (<https://www.city.kharkiv.ua/uk/povdomiti-pro-korupczyu.html>), звернутись через офіційний чат-бот Харківської міської ради «Харків – твій дім» (<https://t.me/tviyDimKharkivBot>).

Одним із безумовних лідерів у сфері реалізації електронних форм політичної активності громадян є Вінницька міська рада. Для формування дієвої моделі електронного залучення громадян до процесів ухвалення важливих для міста рішень через спільний пошук проблеми, інформування, визначення варіантів, розробки шляхів вирішення, участі в подальшому впровадженні за

допомогою електронних інструментів у квітні 2019 р. було затверджено «Концепцію цифрової партисипації Вінницької міської об'єднаної територіальної громади на 2019-2025 роки» [96].

Згідно з названим документом, на сьогодні жителі Вінниці активно використовують наступні інструменти електронної демократії:

1. Електронні петиції (<https://e-dem.in.ua/vinnytsia>). Місцеві мешканці мають можливість адресувати до Вінницької міської ради електронні петиції з 2015 р. Рішенням Вінницької міської ради від 29.01.2016 № 91 затверджено Порядок розгляду електронних петицій, адресованих Вінницькій міській раді та внесено відповідні зміни до Статуту територіальної громади міста Вінниці. Згідно зі статистикою, протягом 2018 р. надійшло 311 звернень, з них 66 розглянуто як петиції, а інші 245 – як колективні звернення.

2. Бюджет громадських ініціатив (<http://vinnytsia-budget.e-dem.in.ua>). Пілотний проект стартував 1 лютого 2016 р. У 2018 р. відбувся 4-й конкурс Бюджету громадських ініціатив. Для участі в конкурсі громадянами було подано 76 проектів (2 проекти знято за заявою автора). Для загальноміського голосування було запропоновано 41 проект. Голосування в електронному вигляді відбувається за допомогою сервісу «Громадський бюджет» із застосуванням ідентифікації через BankID або електронно-цифровий підпис.

3. Електронні звернення (<http://www.vmr.gov.ua/Lists/Officials/Default.aspx>). Громадяни дистанційно можуть написати звернення або задати питання керівництву міської ради та отримати відповідь і вирішення свого питання. На сайті Вінницької міської ради станом на перший квартал 2019 р. було зареєстровано понад 17450 звернень.

4. Мапа звернень громадян (<https://map.vmr.gov.ua/>). Сервіс «Мапа звернень громадян» працює з 2011 р. і являє собою інструмент, що дає змогу кожному мешканцю повідомити про аварійні ситуації та проблеми. Починаючи з 2015 р. Електронний геопортал відвідали понад 90 тис. разів, протягом 2017-2019 рр. мешканці залишили 1071 звернення на Mapі.

5. Цілодобова Варта 1560 та онлайн-чат для комунікації

(<http://1560.vmr.gov.ua/default.aspx>). Онлайн-чат дає змогу мешканцям отримати оперативну інформацію та консультацію з питань аварійних відключень; житлово-комунальної сфери; комунального господарства і благоустрою; закладів охорони здоров'я; закладів освіти; питань громадського транспорту. За 2018 р. було надано 3472 консультації в рамках онлайн-чату.

6. Сервіс «Інформер для громадян» (<https://play.google.com/store/apps/details?id=com.vinnitsya.informer>; <https://t.me/VinInformerBot>). Інформер – це сервіс для якісної комунікації, адресної персоналізованої інформації, реалізований у мобільному додатку на платформах iOS та Android, в месенджерах. Станом на квітень 2019 року мобільний додаток встановило 3540 користувачів, чат-бот у мережі Telegram застосовувало 500 осіб.

7. Онлайн-опитування (<http://www.vmr.gov.ua/default.aspx>). На сайті Вінницької міської ради проводяться онлайн-опитування мешканців стосовно актуальних питань для ВМОТГ (підприємництва, брендингу, транспорту, бюджету участі тощо).

8. Відкриті дані (<http://opendata.gov.ua/>). Починаючи з квітня 2018 р. впроваджено в тестову експлуатацію місцевий Портал відкритих даних. На порталі є 430 наборів відкритих даних 79 розпорядників інформації – виконавчих органів міської ради та комунальних підприємств. Інформацію у формі відкритих даних будь-хто може вільно використовувати, розповсюджувати, досліджувати, застосовувати для суспільно-корисних проектів та контролю.

Положення про місцеві ініціативи в місті Вінниці» затверджено рішенням Вінницької міської ради від 23.06.2017 №778, однак, на жаль, цей документ не передбачає можливості внесення місцевої ініціативи в електронній формі.

Натомість варто виділити розвиток партнерства активної громади і влади на базі хабу «Місто змістів» – сучасного громадського простору для співпраці з громадою, сприяння удосконаленню навиків і компетенцій жителів міста у використанні інструментів партисипаторної демократії [67].

Вінницькою міською радою за підтримки Швейцарсько-української

програми «Електронне урядування задля підзвітності влади та участі громади» (EGAP), що реалізується Фондом Східна Європа у партнерстві із Міністерством цифрової трансформації України, впроваджено новий інструмент для громад – муніципальний чат-бот «Свої» (<https://www.vmr.gov.ua/ChatBot>). Положення про функціонування чат-боту «Свої» Вінницької міської територіальної громади затверджено рішенням виконавчого комітету Вінницької міської ради від 03.06.2021 №1329. За допомогою чат-боту у Viber та Telegram жителі Вінницької міської громади можуть отримувати інформацію про муніципалітет, його діяльність, проекти та прийняті рішення, адміністративні та інші послуги, інформацію про діяльність комунальних підприємств та надавачів комунальних послуг, відстежувати готовність замовлених послуг, з'єднуватися з відповідними сервісами, щоб передати дані лічильників та відстежити заборгованість за отримані комунальні послуги, отримувати важливі новини, проголосувати в опитуваннях, підтримати проєкт громадського бюджету, записатися до електронної черги та багато іншого.

Згідно з положеннями «Концепції інтегрованого розвитку міста Вінниці 2030», затвердженої рішенням Вінницької міської ради в лютому 2019 р., влада міста Вінниця розвиває партисипацію шляхом сприяння співпраці органів влади, експертів, підприємців, науковців, громадян у форматі діалогу чи полілогу [53].

Чимало позитивного досвіду у сфері нормативного закріплення та реалізації електронних форм політичної активності громадян накопичено й іншими органами місцевого самоврядування в Україні. Наприклад, Київська, Івано-Франківська, Кропивницька, Луцька, Миколаївська, Одеська, Рівненська, Сумська, Тернопільська, Черкаська та Чернігівська міські ради активно використовують бюджет участі, електронні петиції та електронні консультації (принаймні, так було до початку повномасштабного вторгнення Російської Федерації на територію України).

Втім далеко не скрізь новітні форми політичної активності громадян продемонстрували свою ефективність. Так, Львівська міська рада окрім бюджету участі та електронних петицій реалізувала проєкт «Банк ідей львівської

громади» [72] , положення про який було затверджено в 2021 р. [107]. Однак згідно з інформацією, отриманою у відповідь на запит, від моменту створення до «Банку ідей» було отримано всього 17 пропозицій: у 2021 р. – 9, у 2022 р. – 5, у 2023 р. – 3. Більше того, враховуючи виклики, з якими стикнулася відповідальна за інструмент установа в умовах воєнного часу, спроможностей аналізувати пропозиції, подані до «Банку ідей» у 2022-2023 рр., не було. Невідомою залишається доля і 9 перших, надісланих ще у 2021 р., пропозицій [47].

Крім того, статистичні дані свідчать про наявну тенденцію до скорочення активності львів'ян в аспекті електронних петицій. Починаючи з 2016 р. львів'яни зареєстрували у єдиній системі 2182 звернення. У розрізі років статистика виглядає так: у 2016 р. подано 788, у 2017 р. – 76, у 2018 р. – 200, у 2019 р. – 395, у 2020 р. – 342, у 2021 – 221, у 2022 р. – 89, у 2023 р. – 71 петицію. При цьому 638 петицій (29 % від загальної кількості) не пройшли модерацію, а серед тих, що були допущені до голосування, тільки 144 (9,3 %) змогли зібрати достатню кількість підписів [47].

Наведені факти свідчать про те, що кількість форм політичної активності громадян (у т.ч. тих, що реалізуються за допомогою ІКТ) не є гарантією їхньої ефективності, а радше викликом з точки зору складності адміністрування запитів від мешканців. Зокрема, досвід м. Львова свідчить, що громади потребують комплексної ревізії існуючих інструментів та зміни пріоритетів залучення. Зробити цю ревізію варто з огляду на важливість партисипації для процесів повоєнного відновлення України, адже від якості забезпечення координації та синхронізації дій широкого кола зацікавлених сторін залежатиме сталий розвиток громад.

Окремо слід відзначити, що проблеми правового регулювання форм політичної активності громадян з використанням ІКТ включають у своєму змісті багато кросдисциплінарних питань, зокрема питання електронної ідентифікації громадян («цифрової особистості») та використання штучного інтелекту (ШІ) в межах електронної демократії.

Цифрова особистість може допомогти автентифікувати особу голосуючого

або забезпечити можливість голосувати лише один раз в онлайн-виборах. Також за допомогою цифрової особистості уряд може перевіряти особу, яка підписала е-петицію, забезпечуючи тим самим, що петицію не підписується кілька разів однією й тією ж особою. Також це стосується участі в громадських консультаціях або дозволяє громадянам підписувати документи онлайн, що юридично рівноцінно фізичним підписам.

На жаль, українське законодавство не визначає поняття цифрової особистості, хоча згадує термін «цифрова ідентифікація» у 16 різних правових актах. Загальною ознакою для кожного з них є те, що цифрова ідентифікація – це процедура використання даних ідентифікації особи в електронній формі, яка унікально ідентифікує фізичну особу, юридичну особу або представника юридичної особи. Організаційні, методологічні, технічні та технологічні умови для використання засобів електронної ідентифікації в галузі електронного урядування визначаються наказом Мінцифри від 5 грудня 2022 р. № 130 [95]. Ця концепція реалізується через веб-портал і бренд електронного урядування в Україні «Дія» [33]. Запущений у 2020 р., додаток «Дія» дозволяє українським громадянам використовувати цифрові документи на своїх смартфонах для ідентифікації та обміну ними, замість фізичних, тобто «Дія» є практичним інструментом, який містить процес цифрової ідентифікації. Законопроектами № 3860 від 16.07.2020 [124] та № 3860-1 від 03.08.2020 [125] передбачалося запровадження офіційної електронної адреси для юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців, адвокатів, арбітражних керуючих та інших осіб, а також фізичних осіб, яка буде використовуватись для офіційного листування, однак обидва були зняті з розгляду після отримання негативного висновку профільного парламентського комітету. Втім здійснення цифрової ідентифікації у виборчому та референдному процесі, а також при реалізації інших правових форм політичної активності за допомогою ІКТ вимагатиме, скоріш за все, нових нормативних і технологічних рішень, формулювання яких виходить за межі предмета нашого дослідження.

Штучний інтелект можна визначити як організовану сукупність

інформаційних технологій, за допомогою яких можна виконувати складні завдання [232, с.7]. З однієї сторони, таке використання може сприяти реалізації громадянами їх конституційних прав через різні інструменти електронної демократії, яка використовує ІКТ для підтримки демократичних процесів, покращення державного управління та залучення громадян. З іншої сторони вбачаються потенційні ризики від залучення ШІ.

Правові форми політичної активності громадян і штучний інтелект (ШІ) взаємопов'язані через потенціал ШІ покращувати механізми електронної демократії. Якщо глибше зануритися у питання зв'язку електронної демократії та ШІ, то можна виділити наступні напрямки за якими ШІ може *позитивно впливати* на електронну демократію. По-перше, у питаннях покращення процесу прийняття рішень органами державної влади та місцевого самоврядування, адже алгоритми ШІ можуть аналізувати великі обсяги інформації для виявлення тенденцій та зразків, які можуть не бути очевидними для людей. Це може допомогти у прийнятті більш обґрунтованих політичних рішень, які відображають потреби та побажання громадян, як на рівні держави в цілому, так і на рівні окремих громад. По-друге, ШІ впливає на поліпшення доступу до інформації, адже ШІ може допомогти у структуруванні та аналізі великої кількості даних, які використовуються урядом та громадськими організаціями, що може полегшити доступ громадян до релевантної інформації та сприяти більш ефективному залученню громадян до державних справ. По-третє, ШІ може сприяти залученню безпосередньо громадян та покращенню роботи різних інструментів електронної демократії, дозволяючи громадянам легше взаємодіяти з урядом та органами місцевого самоврядування. Це також може допомогти урядам мати зворотній зв'язок у режимі реального часу.

Одночасно із цим варто зауважити і про *ризики*, які несуть за собою можливості використання ШІ у різних інститутах електронної демократії. По-перше, політична активність громадян, яка здійснюється через використання інструментів електронної демократії стосується і впливу на їх конституційні права: право на прайвесі, свободу слова та право на доступ до інформації. ШІ

широко використовується для аналізу персональних даних, а отже постає запит на законодавчі обмеження щодо збирання, обробки і зберігання персональних даних системами ШІ. Тобто збирання даних має бути обмежене лише необхідною інформацією для виконання функцій відповідного інструменту електронної демократії. По-друге, постають питання щодо стандартів для анонізації і псевдонізації даних, які використовуються ШІ у різних інструментах електронної демократії, адже громадяни повинні мати право знати, як їхні дані використовуються ШІ. По-третє, ШІ може впливати на свободу слова через автоматизовану модерацію контенту. Наразі електронні петиції до Президента України потрапляють на перевірку до адміністратора веб-сайту Офіційного інтернет-представництва Президента України на відповідність вимогам, установленим Законом України «Про звернення громадян». У разі використання ШІ саме він прийматиме рішення про прийнятність таких петицій, а громадяни мають бути забезпечені правом оскаржити такі рішення. Тобто законодавство повинно визначати чіткі процедури для перегляду рішень ШІ.

ШІ має значний потенціал для покращення механізмів електронної демократії, сприяючи аналізу даних, прийняттю обґрунтованих рішень та залученню громадян до демократичних процесів. Однак використання ШІ створює ризики для конституційних прав громадян, таких як право на приватність, свобода слова та доступ до інформації, участь в управлінні державними справами, що потребує відповідного законодавчого врегулювання.

Ми мали змогу висловити власну позицію щодо нормативного регулювання питань застосування ШІ в процесах електронної демократії в окремій статті [12]. Тож у межах даного дослідження обмежимося твердженням, що з точки зору перспектив європейської інтеграції, забезпечення прав людини та електронної демократії вбачається за доцільне при нормативному регулюванні ШІ в національному законодавстві варто орієнтуватися на підходи, відображені в Акті про штучний інтелект (Регламент (EU) 2024/1689), прийнятий Європейським Парламентом у березні 2024 року, і затверджений Радою у травні 2024 р. [390].

Слід мати на увазі, що Україна має достатню науково-технологічну та громадсько-політичну основу для подальшого розвитку правових форм політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ. За даними опублікованого Всесвітнім економічним форумом (*World Economic Forum*) Глобального звіту про розвиток інформаційних технологій – 2019 (*The Global Information Technology Report*) Україна за рівнем розвитку ІКТ у 2019 р. посіла 47-му рейтингову позицію серед 139 країн світу, знизивши порівняно з попереднім роком результати на чотири пункти, та суттєво поступалася у розвитку ІКТ деяким країнам СНД і Східної Європи. У 2020 р. Україна піднялася на два щаблі вище і отримала 45 місце, а у 2021 р. знову погіршила свої позиції та посіла 49 місце [253]. У рейтингу за 2021 р. Україна посіла 69-е місце за рівнем розвитку ІКТ і 46-е місце за рівнем розвитку електронної участі. У рейтингу за 2023 р. Україна посіла 59-е місце за рівнем розвитку ІКТ і 57-е місце за рівнем розвитку демократії участі [254, с. 202], а в аналогічному рейтингу за 2024 р. – 56 і 57-е місце відповідно [255, с. 239]. З наведених даних можна зробити висновок, що повномасштабне вторгнення Російської Федерації на територію України погіршило рівень розвитку ІКТ в нашій державі, в т.ч. знизило електронну політичну активність громадян, але не позбавило її перспектив електронної демократії та електронного врядування.

Важливе значення для розуміння сучасного стану конституційно-правових форм політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ, мають результати онлайн-опитування серед молоді, котре було проведене організацією «U-report» у червні 2021 р. [350]. Кількість респондентів склала 4 818 особи, 26 % чоловічої статі та 74 % жіночої у віці від 15 до 35+. На запитання «Чи користувались Ви інструментами електронної демократії, щоб впливати на ухвалення рішень органами влади?» 46 % проголосувало «Так», та 54 % – «Ні». Що стосується самих інструментів, якими користувалися опитувані, то 76% обрали електронні петиції, 6 % – електронні звернення та запити, 1 % – публічні консультації онлайн, 16 % – голосування за проекти громадського бюджету та 1% – голосування за членів громадських рад. Друге

запитання стосувалося процесів ухвалення рішень і було сформульовано таким чином: «Чи згодні Ви з твердженням, що платформа «ВзаємоДія» допоможе зробити процес ухвалення урядових рішень прозорим, зменшуючи можливості для корупції?». Відповіді респондентів розподілилися наступним чином: 45 % – «Скоріше так», 19 % – «Важко відповісти», 18 % – «Так», 13 % – «Скоріше ні», 5 % – «Ні».

Принагідно слід відзначити, що на форми політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ, істотно вплинули умови воєнного стану. За результатами соціологічного опитування 2024 р., в умовах повномасштабної війни громадяни України найбільш широко використовують такі онлайн-заходи політичного спрямування, як участь у збиранні коштів волонтерам, армії, багодійним організаціям, а також онлайн-споживання товарів українського походження і використання лайків чи інших емоцій в мережах під постами громадсько-політичного змісту (докл. див. Додаток 4).

Підсумовуючи проведені дослідження, можемо констатувати, що Україна намагається реалізувати комплексний підхід до формування правової політики держави у сфері електронної демократії. При цьому еволюція вітчизняного конституційного законодавства перебувала і перебуває під впливом загальносвітових і європейських тенденцій у даній сфері. На сьогодні наша держава вже пройшла два важливі етапи: становлення інформаційного законодавства, а також внесення змін до законів про звернення громадян (в частині електронних звернень і петицій) та про адміністративні процедури (в частині запровадження електронних комунікацій G2C). Відповідно, пріоритетними напрямками розвитку нормативного регулювання конституційно-правових форм політичної активності громадян, що здійснюються за допомогою ІКТ, в Україні є практична реалізація електронного голосування на виборах і референдумах, забезпечення належної електронної автентифікації громадян, а також розробка і прийняття рамкового Закону «Про електронну демократію». Проект структури даного Закону міститься в Додатку 5 до даної дисертації.

Висновки до Розділу 2

1. Національне конституційне законодавство, закріплюючи правової форми політичної активності громадян, спирається на міжнародно-правові основи і стандарти у даній сфері, зокрема на принципи: 1) сумісності з демократичним устроєм держави; 2) рівного доступу; 2) свободи вибору форм; 3) рівнозначності онлайн і офлайн форм; 4) надійної автентифікації громадян; 5) захисту персональних даних; 6) оперативності й результативності; 7) забезпечення юридичного захисту прав та інтересів громадян.

2. Досвід зарубіжних держав щодо визначення конституційно-правових основ регулювання форм політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ, демонструє чотири основні підходи до формування правової політики держави у сфері електронної демократії: ліберальний, централізований, партисипативний, а також комплексний.

3. За загальним правилом, першим кроком на шляху конституційно-правового регулювання форм політичної активності громадян, що здійснюються за допомогою ІКТ, є прийняття так званого інформаційного законодавства, другим – внесення змін до законів про звернення громадян (в частині електронних звернень і петицій) та про адміністративні процедури (в частині запровадження електронних комунікацій G2C), а третім – запровадження ІКТ у виборчий та референдний процес. Лідируючі позиції в даній сфері на сьогодні міцно тримають держав-членів Європейського Союзу (передусім Данія, Естонія, Нідерланди, Фінляндія та Швеція), що свідчить про доцільність слідування національного законодавства в руслі відповідних правових стандартів ЄС.

4. Різні форми політичної активності громадян, котрі реалізуються за допомогою ІКТ, почали активно впроваджуватись в Україні на всіх рівнях публічного врядування з 2017 року. Ключовим у даному плані стало прийняття восени 2017 року двох політико-правових документів: Концепції розвитку електронного урядування в Україні та Концепції розвитку електронної демократії в Україні. Саме ці документи відкрили сучасний етап розвитку вітчизняного конституційного законодавства у досліджуваній нами сфері. Однак

з моменту повномасштабного вторгнення Російської Федерації на територію України багато процесів із реформування чи впровадження інструментів електронної демократії були призупинені.

5. Пріоритетними напрямками розвитку конституційно-правового регулювання форм політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ, в Україні є: 1) подальша деталізація та систематизація конституційно-правових норм, що визначають форми політичної активності громадян, котрі реалізуються за допомогою ІКТ, з урахуванням кросдисциплінарності пов'язаних із цим питань; 2) завершення розробки та запуск в експлуатацію системи «Взаємодія», прийняття законодавства, що регламентує питання функціонування даної системи; 3) забезпечення належної електронної автентифікації громадян та захисту персональних даних в процесі реалізації політичної активності громадян; 4) законодавче встановлення порядку використання ШІ в процесі реалізації політичної активності громадян; 5) розробка ефективних механізмів запобігання і протидії зловживанню електронними формами політичної активності громадян, як-от розпалювання ворожнечі, поширення неправдивих відомостей, збурювання громадян до насильницької зміни конституційного ладу тощо.

6. Доцільно прийняти Закон України «Про електронну демократію», який би комплексно врегулював систему й порядок реалізації правових форм політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ, в системному зв'язку з питаннями цифрової ідентифікації особи, захисту персональних даних, розвитку електронного врядування на всіх рівнях державно-політичної організації. Представлено концепцію структури даного Закону.

7. Висновки і пропозиції, викладені в даному розділі, були оприлюднені в наступних публікаціях автора: [3-6; 8; 10; 12-13].

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретичне узагальнення й вирішення наукового завдання, що полягає у формуванні цілісної концепції конституційно-правових форм політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ, та формулюванні загальних підходів до їх врегулювання в конституційному законодавстві України з урахуванням сучасних політико-правових реалій і тенденцій розвитку інформаційного суспільства. Головні науково-теоретичні, методологічні та практичні результати дослідження викладені в наступних висновках:

1. Конституційно-правові форми політичної активності громадян – це зовнішні прояви активної поведінки особи в політичній сфері, котрі в силу їх значущості для демократичного устрою отримують конституційно-правове закріплення у вигляді певних основних прав і свобод людини і громадянина (або окремих правомочностей, що складають ці права і свободи), гарантуються державою і характеризують спосіб реалізації політичної активності в юридичній площині.

2. Конституційно-правові форми політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ – це зовнішній вираз здійснення народовладдя, що визначений державою для забезпечення і реалізації політичних прав і свобод громадян та ґрунтується на використанні програмно-технічних засобів, інтегрованих з метою збирання, обробки, зберігання, розповсюдження, демонстрації та використання даних в політичних інтересах їх користувачів. До основних ознак таких форм належать: політико-правова природа, конституційно-правове закріплення, демократизм, технологічність, оперативність, транскордонний характер, інтерактивність, транспарентність, необхідність електронної ідентифікації суб'єкта, доступність, адаптивність.

3. Існує діалектичний зв'язок між розвитком різних форм політичної активності громадян і відповідними демократичними інноваціями для участі в управлінні державними справами. Названі форми, реалізовані через ІКТ, відіграють ключову роль у формуванні механізмів електронного врядування (e-

government) і електронної демократії (e-democracy). Заслуговує на увагу інтегрований підхід до розуміння конституційно-правових форм політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ, через їх розгляд у трьох взаємопов'язаних аспектах: через механізми електронної участі (e-participation), через їхню роль у здійсненні електронного врядування (e-government) та через їх інтеграцію в правову систему (involvement in the legal system) задля забезпечення ефективної реалізації особистих і політичних прав громадян у цифровому середовищі.

4. Запровадження ІКТ в аспекті політико-правової участі громадян має розглядатися принаймні в трьох аспектах: 1) формування стандартів якості політичного спілкування та відповідне нормативно-правове врегулювання тих форм політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ; 2) зростання впливу та значення цифрових платформ у структуруванні форми політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ; 3) встановлення чіткого розмежування між офіційними та неофіційними формами політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ. Наголошено, що саме реалізація закріплених в конституції політичних та інформаційних прав громадянами за своїм змістом і визначає формальний, тобто офіційний формат політичної активності громадян.

5. Ефективне забезпечення державою гарантій для конституційно-правових форм політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ, неможливе без вирішення наступних завдань, які постають перед органами державної влади та місцевого самоврядування: 1) забезпечити зворотній зв'язок щодо запропонованої громадянами думки, адже якщо фінальний результат від будь-якої комунікації громадянин-влада не буде представлений з урахуванням наданих думок учасників, то громадяни можуть взагалі знецінити такі процедури; 2) вирішити проблеми із потенційною небезпекою в питаннях маніпулювання темами, які стають предметами обговорення, у т.ч. запобігати будь-яким проявам такого явища, як мова ворожнечі; 3) зрозуміти та передбачити ризики щодо якості отриманих результатів у разі недостатньої

обґрунтованості або низької освіченості самих учасників під час комунікацій із владою через ІКТ стосовно питання, які обговорюються.

6. Хоча вплив ІКТ на демократію був величезним, він був як позитивним, так і негативним. Позитивним є те, що технології допомогли покращити політичний плюралізм, сприяти підзвітності та прозорості уряду, а також розширити політичну участь через демократизацію комунікаційних платформ. Наприклад, відносно низькі вступні бар'єри для участі в цифровому активізмі та організації дозволили таким соціальним групам, як жінки та маргіналізовані меншини, про яких раніше не чули, проявляти свою свободу волі та займати лідерські позиції в соціальній мобілізації. З іншого боку, уряди все частіше використовують ІКТ для консолідації та розширення існуючих репресивних практик, таких як масове стеження, цілеспрямований моніторинг цифрових слідів користувачів, обмеження цифрових просторів через законодавство та відключення Інтернету, а також просування проурядових цифрових платформ. Крім того, переміщення виборчих процесів в онлайн створює нові ризики маніпулювання виборцями та втручання в реєстрацію виборців, результати голосування та підрахунок голосів.

7. Загалом, уряди досі переважно використовують Інтернет для поширення інформації. Їм, мабуть, не вистачає чуйності, відкритості та інтерактивності, що вказує на односторонню комунікацію або просту взаємодію, незважаючи на можливості Інтернету для сприяння активній двосторонній комунікації. Можливо, уряди, як і раніше, розглядають громадян з пасивної точки зору, оскільки не всі громадяни готові брати участь у процесах прийняття політичних рішень. Це відповідає поведінці громадян, пов'язаній з електронним урядуванням, оскільки вони використовують можливості електронного уряду в основному для отримання інформації, а не як портал для участі в демократичному ухваленні рішень. Насправді те, чого громадяни насправді хочуть від електронного уряду, є спірним. Відсутність залучення громадян до політичних процесів може означати не тільки консерватизм з боку органів влади, але й відсутність бажання самих громадян до реального діалогу з урядом.

Цілком ймовірно, що громадяни просто хочуть, аби апарат публічної влади функціонував належним чином та реагував ефективно та дієво з точки зору відшкодування збитків, коли щось іде не так.

8. Потенціал електронного уряду щодо сприяння діалогу між органами публічної влади і громадянами дотепер використовується недостатньо навіть передовими країнами західної демократії. Хоча Web 2.0 пропонує можливості для покращення двосторонньої комунікації, поки що зарано говорити про те, що електронне врядування зробило революцію у відносинах між урядом та громадянами через розширений діалог. З одного боку, це зумовлено досить вузькою спрямованістю органів публічної влади на інформування та надання послуг, а з іншого – досить низьким попитом на електронну комунікацію з органами публічної влади з боку пересічних громадян. Щоб використовувати переваги електронного врядування й електронної демократії, ІКТ в політичній сфері мають бути орієнтованим на громадян, на їхні потреби та інтереси. Саме орієнтованість на громадян може привести до зростання інтересу з боку громадян до ІКТ та більш інтенсивного їх залучення до всіх політичних процесів.

9. Наявні джерела міжнародного права у досліджуваній сфері дозволяють виокремити дев'ять ключових принципів і вимог, які стосуються розробки механізмів реалізації політичної активності громадян за допомогою ІКТ: 1) громадськість повинна мати можливість брати участь у розробці правил, політики, законів і рішень, які на них впливають, у т.ч. з використанням ІКТ; 2) участь громадськості в процесі прийняття рішень за допомогою ІКТ має відповідати тим самим принципам, що регулюють участь офлайн; 3) громадськість повинна мати можливість брати електронну участь у прийнятті рішень вже на ранніх етапах; 4) органи публічної влади повинні надавати громадськості повну і вичерпну інформацію про процедури участі громадськості, у т.ч. онлайн; 5) органи публічної влади повинні надавати громадськості інформацію, достатню для ефективної електронної участі у прийнятті рішень; 6) процедури участі громадськості у політичному житті, у т.ч.

з використанням ІКТ, повинні передбачати розумні часові рамки; 7) публічно-владні рішення повинні належним чином враховувати внесок громадськості, у т.ч. здійснений з використанням ІКТ; 8) органи публічної влади повинні інформувати громадськість про прийняті рішення та про те, як у прийнятих рішеннях були враховані результати консультацій, використовуючи при цьому всі наявні засоби комунікації, у т.ч. ІКТ; 9) повинні бути доступні засоби правового захисту, якщо вимоги щодо електронної участі громадян у політичному житті не задовольняються.

10. Узагальнення вимог універсальних і європейських міжнародно-правових актів щодо застосування державами правових форм політичної активності громадян, які реалізуються за допомогою ІКТ, дозволяє виокремити наступні принципи: 1) сумісності таких форм з демократичним устроєм держави; 2) рівного доступу до таких форм для всіх громадян; 2) свободи вибору громадянином конкретних форм своєї політичної активності; 3) рівнозначності онлайн і офлайн форм політичної активності; 4) надійної автентифікації громадян, що проявляють свою політичну активність в електронних формах; 5) захисту персональних даних при реалізації даних форм політичної активності; 6) забезпечення оперативності й результативності таких форм; 7) забезпечення юридичного захисту прав та інтересів громадян, що реалізують свою активність в електронній формі.

11. В умовах бурхливого розвитку інформаційного суспільства, що спостерігається сьогодні, особливої гостроти набуває питання про конституційно-правову легітимацію форм такої участі, що здійснюються за допомогою ІКТ, а також протидію будь-яким спробам використати ці форми з антиконституційною метою. Ні Конституція, ні поточне законодавство не встановлюють вичерпного переліку конституційно-правових форм політичної активності громадян, що здійснюються за допомогою ІКТ.

12. Досвід зарубіжних держав щодо визначення конституційно-правових основ регулювання форм політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ, демонструє чотири основні підходи до формування правової

політики держави у сфері електронної демократії: ліберальний, централізований, партисипативний, а також комплексний. Україна намагається реалізувати комплексний підхід до формування правової політики держави у сфері електронної демократії.

13. Жодна із сучасних конституцій, незалежно від того, до якого «покоління» вона належить, не виокремлює правові форми політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ. Конституцієдавці на всіх континентах розглядають названі форми лише як прояв тих чи інших громадянських і політичних прав особи (чи їх окремих правомочностей) за способом (інструментарієм) їх реалізації. Водночас бурхливий розвиток ІКТ змушує демократичні держави розробляти і приймати спеціальні закони або вносити зміни і доповнення до чинного законодавства, аби створити нормативні основи для ефективного використання названих технологій у політичній сфері.

14. За загальним правилом, першим кроком на шляху до конституційно-правового внормування тих чи інших форм політичної активності громадян, що здійснюються за допомогою ІКТ, є прийняття так званого інформаційного законодавства: законів про інформацію, про доступ до публічної інформації, а також про захист персональних даних. Другим кроком на цьому шляху можна вважати внесення змін до законів про звернення громадян (у частині електронних петицій) та про адміністративні процедури (в частині запровадження електронних комунікацій між публічною адміністрацією та громадянами – G2C), у т.ч. в межах електронного нормопроєктування. На цьому етапі можливим є також прийняття спеціальних законів про електронні комунікації та електронні медіа. Нарешті третій крок – запровадження ІКТ у виборчий та референдний процес, у т.ч. шляхом формування електронного реєстру виборців і надання виборцям можливості проголосувати онлайн чи за допомогою спеціальних електронних пристроїв для голосування. Лідруючі позиції в даній сфері на сьогодні міцно тримають держав-членів Європейського Союзу (передусім Данія, Естонія, Нідерланди, Фінляндія та Швеція), що свідчить про доцільність слідування національного законодавства в руслі

відповідних правових стандартів ЄС.

15. Такі правові форми політичної активності громадян, як електронні консультації, електронні ініціативи, електронні опитування та електронні обговорення, як правило, спеціальному законодавчому регулюванню не піддаються, аби уникнути їх зайвої формалізації з огляду на їх консультативний характер. Однак для їх реалізації створюються відповідні платформи, які фінансуються за рахунок бюджету (державного чи муніципального) і в організаційно-технічному плані підтримуються органами публічної влади. За необхідності вони запроваджуються шляхом видання підзаконних правових актів вищими органами виконавчої влади.

16. Враховуючи, що участь в управлінні місцевими та державними справами стала більш доступною для представників різних верств населення завдяки активному впровадженню ІКТ, то й інструменти участі в управлінні державними й місцевими справами зазнали певної трансформації. Наразі, активні громадяни найбільш часто використовують е-звернення, е-петиції, е-обговорення, е-консультації та е-бюджети участі.

17. Право на участь в управлінні державними справами закріплене у ст. 38 Конституції України і є відповідною гарантією для подальшого розвитку правових форм політичної активності громадян. Із плином демократизаційних процесів в Україні та розвитком ІКТ саме поняття «участі в управлінні державними справами» набуло інакшого забарвлення та стало помітно ширшим поняттям. Участь в управлінні державними справами, що, беззаперечно, включає у себе і участь в управлінні місцевими справами, стала більш доступним та розповсюдженим явищем. Участю у державних справах, на разі, називають усі можливі прояви впливу індивіда, громади на прийняття тих чи інших рішень, нормативно-правових актів органами державної влади чи місцевого самоврядування; внесення ініціативи щодо прийняття, відміну чи скасування певних прийнятих рішень органами місцевого самоврядування та/чи органами державної влади; нормопроекування (проекування законів чи підзаконних нормативних актів); участь у розподілі коштів місцевих бюджетів;

громадське обговорення положень, що приймаються на містах; громадська експертиза проектів рішень, місцеві ініціативи, петиції та інше.

18. Нормативно-правова основа реалізації форм політичної активності громадян із застосуванням ІКТ в Україні має, з одного боку, несистематизований характер, а з іншого, регламентує відповідні форми з різним ступенем деталізації, що ускладнює їх практичну реалізацію. Тому одним із першочергових завдань для вітчизняного законодавця в контексті предмета нашого дослідження є розробка і прийняття Закону України «Про електронну демократію», який би комплексно й всебічно врегулював систему й порядок реалізації правових форм політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ, в системному зв'язку з питаннями цифрової ідентифікації особи, захисту персональних даних, розвитку електронного урядування на всіх рівнях державно-політичної організації. Крім того, в даному Законі має отримати закріплення запровадження практик раннього залучення, прозорого інформування про початок розробки стратегічних документів, обов'язкового інформування про результати консультацій, а також мінімізація практики невиконання домовленостей після залучення громадськості.

19. Враховуючи той факт, що форми політичної активності з використанням ІКТ включають у своєму змісті багато кросдисциплінарних питань, то окремим першим напрямком виступає саме юридичний супровід усіх технологічних викликів, які можуть постати перед державою при впровадженні різних інструментів електронної демократії. Окремим завданням, що стоїть перед державою в даному контексті, є нівелювання «електронного розриву», що має місце між різними регіонами і місцевостями України, аби забезпечити рівний доступ до інструментів електронної демократії всім громадянам України.

20. Різні форми політичної активності громадян, котрі реалізуються за допомогою ІКТ, активно впроваджувались в Україні на всіх рівнях публічного урядування в період 2018-2021 рр. Ключовим у даному плані стало прийняття восени 2017 року двох політико-правових документів: Концепції розвитку електронного урядування в Україні та Концепції розвитку електронної

демократії в Україні. Саме ці документи відкрили сучасний етап розвитку вітчизняного конституційного законодавства у досліджуваній нами сфері. Однак із 24 лютого 2022 року – з моменту повномасштабного вторгнення Російської Федерації на територію України – багато процесів із реформування чи впровадження інструментів електронної демократії були залишені на паузі. Так, зокрема, це стосується платформи «ВзаємоДія».

21. Пріоритетними напрямками розвитку конституційно-правового регулювання форм політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ, в Україні є: 1) подальша деталізація та систематизація конституційно-правових норм, що визначають форми політичної активності громадян, котрі реалізуються за допомогою ІКТ, з урахуванням кросдисциплінарності пов'язаних із цим питань; 2) завершення розробки та запуск в експлуатацію системи «ВзаємоДія», прийняття законодавства, що регламентує питання функціонування даної системи; 3) забезпечення належної електронної автентифікації громадян та захисту персональних даних в процесі реалізації політичної активності громадян; 4) законодавче встановлення порядку використання ШІ в процесі реалізації політичної активності громадян; 5) розробка ефективних механізмів запобігання і протидії зловживанню електронними формами політичної активності громадян, як-от розпалювання ворожнечі, поширення неправдивих відомостей, збурювання громадян до насильницької зміни конституційного ладу тощо.

22. Доцільно прийняти Закон України «Про електронну демократію», який би комплексно врегулював систему й порядок реалізації правових форм політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ, в системному зв'язку з питаннями цифрової ідентифікації особи, захисту персональних даних, розвитку електронного врядування на всіх рівнях державно-політичної організації. Пропозицію щодо загальної структури та змісту основних розділів даного Закону представлено в Додатку 5 даної дисертації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Авксентьева Т. Г. Трансформації форм політичної взаємодії в інформаційну епоху. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Теорія культури і філософія науки*. 2012. № 1029-І. Вип. 47. URL: <https://periodicals.karazin.ua/thcphs/article/view/1948/1882> (дата звернення: 11.11.2024).
2. Афоніна О. В. Класифікація конституційно-правових форм політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2022. Вип. 72. Ч. 1. С. 217-222. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2023/01/38.pdf> (дата звернення: 11.11.2024).
3. Афоніна О. В. Щодо досвіду Європейського Союзу в підході до законодавчого регулювання штучного інтелекту як чинника впливу на розвиток електронної демократії. *Права людини в правовій системі ЄС*: зб. матеріалів учасн. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 26 квіт. 2024 р.). ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2024. С. 11-14. URL: https://law.karazin.ua/resources/doks2021/nauka/repozitary/Konferentsiia_26-04-2024_Zbirka_tez.pdf (дата звернення: 11.11.2024).
4. Афоніна О. В. Основні напрями розвитку електронної демократії задля забезпечення прав і свобод громадян України. *Децентралізація публічної влади в Україні: здобутки, проблеми та перспективи*: зб. матеріалів учасн. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 17 черв. 2022 р.). Львів, 2022. С. 284-289. URL: <https://constitutionalist.com.ua/wp-content/uploads/2022/08/ZBIRNYK-international-konfer.-Lviv-2022.pdf> (дата звернення: 11.11.2024).
5. Афоніна О. В. «Нате speech» та реалізація політичних прав громадянами за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій. *Парадигми конституційного права: історія та сучасність (XI Тодиківські читання)*: зб. матеріалів учасн. Міжнар. наук. конф. (м. Харків, 1-2 лист. 2019 р.). Харків, 2021. С. 26-27. URL: <https://tchytannya.org.ua/wp-content/>

uploads/todyka/digest/digest-12.pdf (дата звернення: 11.11.2024).

6. Афоніна О. В. Досвід місцевого самоврядування країн Європейського Союзу в запровадженні інструментів електронної участі громадян. *Регіональна політика ЄС: концепції, напрями, значення для України*: зб. матеріалів учасн. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 23 квіт. 2021 р.). Харків, 2021. С.115-118. URL: https://law.karazin.ua/resources/doks2021/nauka/repozitary/Konferentsiia_23-04-2021_Zbirka_tez.pdf (дата звернення: 11.11.2024).

7. Афоніна О. В. Конституційно-правові форми політичної активності громадян, що реалізуються з допомогою інформаційно-комунікаційних технологій: до постановки проблеми. *Сучасний вимір прав людини: конституційний контекст (XI Тодиківські читання)*: зб. матеріалів учасн. Міжнар. наук. конф. (м. Харків, 26-27 жовт. 2018 р.). Харків, 2018. С. 27-28. URL: <https://drive.google.com/file/d/1pmp8cLI4UIHumaF6zLeIH-zbueVJfxrb/view> (дата звернення: 11.11.2024).

8. Афоніна О. В. Міжнародно-правові стандарти регулювання форм політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій. *Муніципальна реформа в контексті євроінтеграції України: позиція влади, науковців, профспілок та громадськості*: зб. матеріалів учасн. Міжнар. наук. конф. (м. Київ, 10 груд. 2021 р.) Київ, 2021. С. 289- 295. URL: https://www.socosvita.kiev.ua/sites/default/files/Materials_V_Conference_Dec_10_2021_0.pdf (дата звернення: 11.11.2024).

9. Афоніна О. В. Реалізація політичних прав громадян через онлайніві (електронні консультації). *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2018. № 3(94). С. 220-224. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvdv_s_2018_3_45 (дата звернення: 11.11.2024).

10. Афоніна О. В. Розвиток законодавства про конституційно-правові форми політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій: досвід України. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Право*. 2023. Вип. 35. С. 52-67. URL: <https://periodicals.karazin.ua/law/article/view/21868/21077> (дата

звернення: 11.11.2024).

11. Афоніна О. В. Цифрова особистість як необхідний елемент функціонування електронної демократії. *Конституційне право ЄС в аспекті євроінтеграції України*: зб. матеріалів учасн. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 21 квіт. 2023 р.). Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2023. С. 144-147. URL: https://law.karazin.ua/resources/doks2021/nauka/repozitary/Konferentsiia_21-04-2023_Zbirka_tez.pdf (дата звернення: 11.11.2024).

12. Афоніна О. В. Штучний інтелект як чинник впливу на розвиток електронної демократії: законодавчий досвід ЄС та України *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Право*. 2024. Вип. 38. С. 54-62. URL: <https://periodicals.karazin.ua/law/article/view/> (дата звернення: 21.12.2024).

13. Афоніна О. В. Щодо нормативно-правового врегулювання конституційно-правових форм політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій. *Становлення та розвиток місцевого самоврядування в Україні*: зб. матеріалів учасн. X Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Хмельницький, 7 груд. 2021 р.). Хмельницький: Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, 2021. С. 14-16. URL: <https://univer.km.ua/sites/default/files/Наукова%20діяльність/X%20Всеукраїнська%20науково-практична%20конференція%20Становлення%20та%20розвиток%20місцевого%20самоврядування%20в%20Україні%2007.12.2021.pdf>.

14. Барабаш Ю. Г. Конституційний вимір української демократії (історико-теоретичні нотатки). *Право України*. 2014. №7. С.137-145.

15. Берназюк О. О. Міжнародне-правове регулювання цифрових технологій у праві. *Альманах міжнародного права Міжнародного гуманітарного університету*. 2017. № 18. С. 3–10.

16. Берназюк О. О. Цифрові технології у праві: тенденції та перспективи розвитку: дис... д-ра юрид. наук: 12.00.07. Ужгород, 2021. 558 с.

17. Біла книга державної політики: Електронна взаємодія. URL:

http://cst.org.ua/docs/WhiteBook/white_book.doc (дата звернення: 05.01.2022).

18. Білан С. Регулювання референдуму в Європейському праві. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 3. С. 186–190

19. Білоус І. М. Політична активність молоді: форми вияву та особливості трансформації. *Соціальна психологія*. 2007. № 2. С. 101-112.

20. Вебер М. Избранные произведения: пер. с нем. Москва: Прогресс, 1990.808 с.

21. Верховна Рада України приєдналася до Декларації відкритості парламенту і стала учасницею ініціативи «Партнерство «Відкритий Уряд». URL: <https://www.rada.gov.ua/news/Povidomlennya/124856.html> (дата звернення: 05.01.2022).

22. ВзаємоДія: веб-сайт. URL: <https://e-democracy.diiia.gov.ua> (дата звернення: 01.01.2025).

23. Виборчий кодекс України від 19.12.2019 р. № 396-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20#Text> (дата звернення: 15.01.2022).

24. Володимир Зеленський: Додаток «Дія» – це перший крок на шляху до побудови держави-сервісу: веб сайт Президента України. URL: <https://www.president.gov.ua/news/volodimir-zelenskij-dodatok-diya-se-pershij-krok-na-shlyahu-59633> (дата звернення: 05.01.2022).

25. Гаврилов М. І. Види електронного голосування як інструменту публічного управління. *Публічне адміністрування: теорія та практика*. 2018. Вип. 1(19). С. 11–12. URL: [http://www.dridu.dp.ua/zbirnik/2018-01\(19\)/8.pdf](http://www.dridu.dp.ua/zbirnik/2018-01(19)/8.pdf) (дата звернення: 05.01.2022).

26. Газізов М. М. Діяч політичний (політик). *Публічне управління: енциклопедичний словник* / за заг. ред. В.С. Куйбіди, М.М. Білинської, О.М. Петроє. Київ : НАДУ, 2018. С. 41.

27. Грицяк Н. В., Соловйов С. Г., Електронна демократія: навч. посіб.: Київ: НАДУ, 2015. 67 с.

28. Декларація про державний суверенітет України від 16.07.1990 р. № 55-XII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12#Text> (дата звернення

12.12.2020).

29. Деякі питання електронної взаємодії електронних інформаційних ресурсів: Постанова Кабінету Міністрів України від 08.09.2016 р. № 606. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/606-2016-п#Text> (дата звернення: 05.01.2022).

30. Деякі питання оптимізації системи центральних органів виконавчої влади: Постанова Кабінету Міністрів України від 02.11.2019 № 829. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/deyaki-pitannya-optimizaciyi-sistem-829> (дата звернення: 15.01.2022)

31. Деякі питання реалізації в Україні Ініціативи «Партнерство «Відкритий Уряд»: Постанова Кабінету Міністрів України № 671 від 13.06.2012. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/671-2012-%D0%BF#Text> (дата звернення: 15.01.2022).

32. Деякі питання цифрового розвитку: Постанова Кабінету Міністрів України від 30.01.2019 № 56. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/56-2019-%D0%BF#Text> (дата звернення: 05.01.2022).

33. Дія. Державні послуги онлайн: веб-сайт. URL: <https://diia.gov.ua/> (дата звернення: 04.06.2023).

34. Електронний кабінет громадянина: веб-сайт Верховної Ради України. URL: <https://itd.rada.gov.ua/idsrv/> (дата звернення: 15.01.2022).

35. Електронні петиції в Україні: веб-сайт. *Громадський простір*. 2018. URL: <https://www.prostir.ua/?library=elektronni-petytsiji-v-ukrajini> (дата звернення: 05.01.2022).

36. Еннан Р. Є. Правове регулювання відносин у мережі Інтернет. Наукові конференції: ІТ-право: проблеми і перспективи розвитку в Україні. 2016. URL: <http://aphd.ua/publication-173/> (дата звернення: 05.01.2022)

37. Загальна декларація прав людини від 10.12.1948. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення: 11.11.2024).

38. Загальна теорія держави і права: підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів / за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. Харків: Право, 2009. 584 с.

39. Ільницька У. В. Політичні права і свободи громадян: нормативно-правове забезпечення та механізми реалізації у демократичних державах. *Наукові праці. Політологія*. 2012. Том 197. № 185. С. 37-41. URL: <http://politics.chdu.edu.ua/article/view/75844> (дата звернення: 07.01.2022)
40. Інструкція користувача для реєстрації та входу до Електронного кабінету громадянина: веб-сайт Верховної Ради України. URL: <https://itd.rada.gov.ua/idsrv/docs/registrationInstruction.pdf> (дата звернення: 15.01.2022).
41. Ісакова Т. О. Мова ворожнечі як проблема українського інформаційного простору. *Стратегічні пріоритети*. 2016. № 4 (41). С. 90-97.
42. Іщейкін К. Є. Політико-правові засади бюджету участі в системі демократичних практик: світовий досвід і Україна: монографія. Київ: Юридична думка, 2018. 404 с.
43. Кабінет Міністрів України: веб-сайт. URL: <https://www.kmu.gov.ua> (дата звернення: 15.01.2022).
44. Кабмін погодив CDTO одразу двох областей — Донеччини та Вінниччини: веб-сайт Міністерства цифрової трансформації. URL: <https://thedigital.gov.ua/news/kabmin-pogodiv-cdto-odrazu-dvokh-oblastey-donechchini-ta-vinnichchini> (дата звернення: 29.12.2021).
45. Кирилюк Н. А. Політична активність громадян в умовах різних політичних режимів: порівняльний аналіз. *Гілея*. 2009. Вип. 20. С. 331-338.
46. Кияшко Л. О. Політична участь молоді сучасної України: психологічні чинники активізації: монографія. Київ: Міленіум. 216 с.
47. Кількість vs якість, або скільки механізмів участі достатньо Львову? *Громадський простір*: веб-сайт. URL: <https://www.prostir.ua/?news=kilkist-vs-yakist-abo-skilky-mehanizmov-uchasti-dostatno-lvovu> (дата звернення: 11.11.2024).
48. Конашевська К. В., Кисельова О. Л. Імплементация досвіду розвитку електронної демократії Японії та Нової Зеландії в Україні. URL: <https://ktpu.kpi.ua/wp-content/uploads/2017/12/naukovo-doslidna-robota-studentiv-konashevskya-kiselova.pdf> (дата звернення: 05.02.2022).

49. Конвенція про участь іноземців у суспільному житті на місцевому рівні: станом на 05.02.1992 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_318#Text (дата звернення: 14.10.2021).

50. Конституція Китайської Народної Республіки від 04.12.1982. *Конституції зарубіжних країн: навчальний посібник* / за заг. ред. В. О. Серьогіна. Харків: ФІНН, 2009. С. 260-278.

51. Конституція України від 28.06.1996. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення: 11.11.2024).

52. Конституція України: науково-практичний коментар / за заг. ред. Р. О. Стефанчука, О. В. Петришина. Київ: ВАІТЕ, 2024. 760 с.

53. Концепція інтегрованого розвитку міста Вінниці 2030: рішення Вінницької міської ради від 22.02.2019 р. № 1542. URL: <https://www.vmr.gov.ua/Branches/ContentLibrary/792eccf1-4802-4756-ae13-b2280969f6cf/314/Рішення.pdf> (дата звернення: 11.11.2024).

54. Концепція розвитку електронного урядування в Україні: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 20.09.2017 р. № 649-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/649-2017-р#Text> (дата звернення: 05.12.2024).

55. Концепція розвитку електронної демократії в Україні: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 08.11.2017 р. № 797-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/797-2017-р#Text/> (дата звернення: 05.12.2024).

56. Концепція створення національної системи ідентифікації громадян України, іноземців та осіб без громадянства. URL: https://dmsu.gov.ua/assets/files/project/Kontsepc_identity.pdf (дата звернення: 05.01.2022).

57. Куйбіда В. С., Петроє О. М., Федулова Л. І., Андрощук Г. О. Цифрові компетенції як умова формування якості людського капіталу: аналіт. зап. Київ: НАДУ. 2019. С.118-133.

58. Куфтирев П. В. Роль та значення електронної демократії як елементу сучасних конституційно-правових механізмів правового регулювання. *Підприємство, господарство і право*. 2017. № 5. С. 147–150.

59. Левченко О. Щодо визначення категорій політична активність,

політична діяльність, участь та поведінка: критерії розбіжності. *Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї*. 2008. Вип. 13. С. 70-75. URL: <https://lib.chmnu.edu.ua/pdf/ukrpolituk/3/9.pdf> (дата звернення: 11.11.2024)

60. Липчук М. Розвиток електронної демократії як основа ефективної співпраці органів державної влади та громадян у сучасному суспільстві: європейські реалії та українські перспективи. *Ефективність державного управління*. 2012. Вип. 31. С. 324-333.

61. Матвєєва Т. О. Історія держави і права Французької революції 1789-1794 років. *Порівняльно-аналітичне право*. 2019. № 1. С. 42-45.

62. Мельник Ю. П. Політична активність громадян як запорука формування демократичного суспільства. *Нова парадигма*. 2013. Вип. 115. С. 124-135.

63. Мирош М. В. Поняття, структура і типізація політичної активності в системі суспільногеографічних знань. *Геополітика і екогеодинаміка регіонів*. 2014. Том 10. Вип. 2. С. 158-164.

64. Мирош М. В. Типізація політичної активності (суспільно-географічний аспект). *Часопис соціально-економічної географії*. 2015. Вип. 19(2). С. 181-187.

65. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16.12.1966. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення: 11.11.2024).

66. Міжнародно-правові стандарти прав людини: навч. посібник / Л. Р. Наливайко, К. В. Степаненко. Дніпро: ДДУВС, 2019. 184 с. URL: https://er.dduvs.in.ua/bitstream/123456789/3716/1/МПСПЛ_навч.%20посібник_05.06.19.pdf (дата звернення: 17.07.2021).

67. Місто змістів (м. Вінниця): веб-сайт. URL: <https://mistozmistiv.vn.ua> (дата звернення: 11.11.2024).

68. Мордовець М. В. Політична активність vs політичного активізму: особливості концептуального розрізнення. *Панорама політологічних студій*. 2013. № 11. С. 43-52.

69. Над чим працюємо зараз? *Digital Kharkiv*: офіційний веб-сайт. URL: <https://www.digital.kharkiv.ua> (дата звернення: 11.11.2024).
70. Назарко А. Т. Конституційно-правове забезпечення розвитку форм електронної демократії на місцевому рівні публічної влади в Україні. *Науковий юридичний журнал*. 2021. №13. С.13-20. URL: <https://doi.org/10.32847/In.2021.13.2.02> (дата звернення: 30.11.2021).
71. Нерубашенко І. Можливості краудсорсінгу у реалізації проектів глобального громадянського суспільства. *European political and law discourse*. Vol.2 (3). 2015. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/evrpol_2015_2_3_14.pdf (дата звернення: 08.12.2024)
72. Онлайн опитування «Банк ідей для Львівської міської ради»: веб-сайт. URL: https://docs.google.com/forms/d/e/1FAIpQLSca9tMODq6QPUBfGi_SZ7uqkVclpHPV4h5zyuO4xl0jtc17xA/viewform (дата звернення: 06.07.2021)
73. Онлайн-платформа «ВзаємоДія». URL: <https://vzaemo.diiia.gov.ua/> (дата звернення: 20.12.2021).
74. ООН. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права. Міжнародний документ від 16.12.1966. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення: 11.10.2023).
75. Організаційно-штатна структура Департаменту цифрової трансформації Харківської міської ради на особливий період: веб-сайт. URL: <https://digital.kharkiv.ua/structure> (дата звернення: 06.11.2021)
76. Основи демократії: навч. посіб. / М. Бессонова, О. Бірюков, С. Бондарук та ін.; за заг. ред. А. Колодій. Київ: Ай Бі, 2002. 684 с.
77. Питання Міністерства цифрової трансформації: Постанова Кабінету Міністрів України від 18.09.2019 р. № 856. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/856-2019-%D0%BF#Text> (дата звернення: 15.01.2022).
78. План роботи Міністерства цифрової трансформації на 2021 рік: наказ Міністерства цифрової трансформації від 09.04.2021 р. № 49. URL:

https://thedigital.gov.ua/storage/uploads/files/page/ministry/%D0%9F%D0%BB%D0%B0%D0%BD_%D1%80%D0%BE%D0%B1%D0%BE%D1%82%D0%B8_%D0%9C%D1%96%D0%BD%D1%86%D0%B8%D1%84%D1%80%D0%B8_2021.pdf
(дата звернення: 05.12.2021).

79. План роботи Міністерства цифрової трансформації України на 2024 рік «Дія. Мрія. Цифрові інновації та технології». URL: https://cms.thedigital.gov.ua/storage/uploads/files/page/ministry/План_роботи_МЦ_2024_compressed.pdf (дата звернення: 11.11.2024).

80. Пліхіна Є. О. Впровадження електронного урядування в Південній Кореї. Київ: КПІ, 2014. 35 с. URL: https://ktpu.kpi.ua/wp-content/uploads/2015/06/Pivdenna-Koreya_Plihina.pdf (дата звернення: 31.01.2022).

81. Політологічний енциклопедичний словник / за ред. Ю. С. Шемшученка [та ін.]; НАН України, Ін-т держави і права ім. М. Корецького ; Укр. асоц. політологів. Вид. 2-е, допов. і переробл. Київ : Генеза, 2004. 736 с.

82. Про адміністративну процедуру: Закон України від 17.02.2022 р. № 2073-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2073-20#Text> (дата звернення: 11.11.2024).

83. Про внесення змін до деяких законів України щодо народовладдя на рівні місцевого самоврядування: Закон України від 09.05.2024 № 3703-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3703-20#n13> (дата звернення: 11.11.2024).

84. Про внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 8 вересня 2016 р. № 606 та визнання такими, що втратили чинність, деяких постанов Кабінету Міністрів України: Постанова Кабінету Міністрів України від 17.01.2023 р. № 38. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/38-2023-п#n21> (дата звернення: 05.01.2024)

85. Про всеукраїнський референдум: Закон України № 1135-IX від 26.01.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1135-20#Text> (дата звернення: 29.01.2021).

86. Про деякі заходи щодо забезпечення відкритості процесу роботи Верховної Ради України, її органів, народних депутатів України та Апарату

Верховної Ради України: Розпорядження Голови Верховної Ради України від 05.02.2016 № 47. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/47/16-pr#Text> (дата звернення: 05.01.2022).

87. Про деякі заходи щодо поліпшення доступу фізичних та юридичних осіб до електронних послуг: Указ Президента України від 29.07.2019 № 558/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/558/2019#Text> (дата звернення: 05.01.2022)

88. Про Доктрину інформаційної безпеки України: Указ Президента України від 08.07.2009 № 514/2009. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/514/2009#Text> (дата звернення: 15.01.2022).

89. Про електронні документи та електронний документообіг: Закон України від 22.05.2003 р. № 851-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/851-15#Text> (дата звернення: 11.11.2024).

90. Про забезпечення реалізації деяких питань цифрового розвитку: наказ Державного агентства з електронного урядування № 24 від 09.04.2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0024883-19#Text> (дата звернення: 05.12.2021).

91. Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики: постанова Кабінету Міністрів України від 03.11.2010 № 996. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/996-2010-п>. (дата звернення: 01.03.2020)

92. Про запобігання корупції: Закон України від 14.10.2014 № 1700-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#n159/> (дата звернення: 08.12.2024).

93. Про Засади державної політики України в галузі прав людини: Постанова Верховної Ради України від 17.06.1999 № 757-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/757-14#Text> (дата звернення 12.12.2020).

94. Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності: Закон України від 11.09.2003 р. № 1160-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1160-15#Text> (дата звернення: 05.01.2022).

95. Про затвердження вимог до засобів електронної ідентифікації, рівнів довіри до засобів електронної ідентифікації для їх використання у сфері електронного урядування: Наказ Міністерства цифрової трансформації України від 05.12.2022 р. № z0129-23. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0129-23#Text> (дата звернення: 04.06.2023).

96. Про затвердження Концепції цифрової партисипації Вінницької міської об'єднаної територіальної громади на 2019-2025 роки: рішення Вінницької міської ради від 26.04.2019 р. № 1730. URL: <https://2021.vmr.gov.ua/Docs/CityCouncilDecisions/2019/№1730%2026-04-2019.pdf> (дата звернення: 06.11.2021).

97. Про затвердження Міської цільової програми «Громадський бюджет (бюджет участі) міста Харкова» на 2018-2021 роки»: рішення Харківської міської ради від 20.09.2017 № 725/17. URL: <http://kharkiv.rocks/reestr/662476> (дата звернення: 20.12.2021).

98. Про затвердження Національної стратегії у сфері прав людини: Указ Президента України від 25.08.2015 № 501/2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/501/2015#Text> (дата звернення: 15.01.2022).

99. Про затвердження Національної стратегії у сфері прав людини: Указ Президента України від 24.03.2021 № 119/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/119/2021#n13> (дата звернення: 11.11.2024).

100. Про затвердження плану дій із впровадження Ініціативи «Партнерство «Відкритий Уряд» у 2014-2015 роках: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 26.11.2014 № 1176-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1176-2014-%D1%80#Text> (дата звернення: 15.01.2022).

101. Про затвердження плану дій із впровадження Ініціативи «Партнерство «Відкритий Уряд» у 2016-2018 роках: Розпорядження Кабінету Міністрів України № 909-р від 30.11.2016. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/909-2016-%D1%80#Text> (дата звернення: 15.01.2022).

102. Про затвердження плану заходів з виконання завдань, передбачених Законом України «Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в

Україні на 2007-2015 роки»: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 15.08.2007 № 653-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/653-2007-p#Text> (дата звернення: 15.01.2022).

103. Про затвердження Порядку розгляду електронної петиції, адресованої Кабінету Міністрів України: Постанова Кабінету Міністрів України № 457 від 22.07.2016. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/457-2016-p#Text> (дата звернення: 05.01.2022)

104. Про затвердження Порядку сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади: Постанова Кабінету Міністрів України від 05.11.2008 № 976. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/976-2008-p#Text> (дата звернення: 11.11.2024).

105. Про затвердження Програми інформатизації законотворчого процесу у Верховній Раді України на 2012-2017 роки: Постанова Верховної Ради України № 5096-VI від 05.07.2012. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5096-17#Text> (дата звернення: 15.01.2022).

106. Про затвердження Регламенту Кабінету Міністрів України: Постанова Кабінету Міністрів України від 18.07.2007 р. № 950. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/950-2007-p#Text> (дата звернення: 05.01.2022) .

107. Про затвердження Тимчасового положення про Банк ідей Львівської міської територіальної громади: рішення Львівської міської ради від 16.04.2021 № 301. URL: [https://www8.city-adm.lviv.ua/Pool/Info/doclmr_1.NSF/\(SearchForWeb\)/AF5E81F76D0C267EC22586BF00299EAF?OpenDocument](https://www8.city-adm.lviv.ua/Pool/Info/doclmr_1.NSF/(SearchForWeb)/AF5E81F76D0C267EC22586BF00299EAF?OpenDocument) (дата звернення: 06.07.2021).

108. Про захист інформації в інформаційно-комунікаційних системах: Закон України від 05.07.1994 № 80/94-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80/94-%D0%B2%D1%80/ed20220101#n21> (дата звернення: 05.01.2022)

109. Про захист персональних даних: Закон України № 2297-VI від 01.06.2010. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17#Text> (дата звернення: 15.01.2022).

110. Про заходи щодо створення електронної інформаційної системи

«Електронний Уряд»: Постанова Кабінету Міністрів України від 24.02.2003 р. № 208. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/208-2003-п#Text/> (дата звернення: 06.12.2024).

111. Про звернення громадян: Закон України від 02.10.1996 № 393/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/393/96-вр/ed19961002#Text> (дата звернення: 15.01.2022).

112. Про звернення громадян: Закон України від 30.11.2016 р. № 909-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/393/96-вр#Text> (дата звернення: 15.01.2022).

113. Про Ініціативу Партнерство «Відкритий Уряд» в Україні: веб-сайт Кабінету Міністрів України. URL: <https://www.kmu.gov.ua/gromadskosti/gromadyanske-suspilstvo-i-vlada/partnerstvo-vidkritij-uryad/koordinacijna-rada> (дата звернення: 15.01.2022).

114. Про інформацію: Закон України від 02.10.1992 № 2657-XII (первинна редакція). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12/ed19921002#Text> (дата звернення: 15.1.2022).

115. Про інформацію: Закон України від 02.10.1992 № 2657-XII (чинна редакція). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text/> (дата звернення: 06.12.2024)

116. Про Національну програму інформатизації: Закон України від 01.12.2022 р. № 2807-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/2807-20> (дата звернення: 05.05.2023).

117. Про Національну програму інформатизації: Закон України від 04.02.1998 № 74/98-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/74/98-вр#Text> (дата звернення: 15.01.2022).

118. Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 роки: Закон України від 09.01.2007 № 537-V. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/537-16#Text> (дата звернення: 11.11.2024).

119. Про Порядок розгляду електронної петиції, адресованої Президентові України: Указ Президента України № 523/2015 від 28.08.2015.

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/523/2015#Text> (дата звернення: 05.01.2022)

120. Про Регламент Верховної Ради України: Закон України від 10.02.2010 № 1861-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1861-17#Text> (дата звернення: 05.01.2022).

121. Про схвалення Концепції розвитку електронного урядування в Україні: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 20.09.2017 № 649-р. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/649-2017-%D1%80> (дата звернення: 05.01.2022).

122. Про схвалення Концепції розвитку електронної демократії в Україні та плану заходів щодо її реалізації: розпорядження Кабінету Міністрів України від 08.11.2017 № 797-р. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/797-2017-p>. (дата звернення: 11.11.2024).

123. Про схвалення Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні: Розпорядження Кабінету Міністрів України № 1556-р від 02.12.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-2020-%D1%80#Text> (дата звернення: 15.01.2022).

124. Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України (Господарського процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства, Цивільного кодексу України) для забезпечення використання офіційної електронної адреси від 16.07.2020 р. № 3860. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=69498 (дата звернення: 11.11.2024).

125. Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо використання офіційної електронної адреси від 03.08.2020 р. 3860-1. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=69631 (дата звернення: 11.11.2024).

126. Проект Концепції запровадження системи електронного голосування в Україні, реєстр. № 10629 від 18.06.2012. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=10629&skl=7 (дата звернення: 05.01.2022).

127. Рекомендація Комітету Міністрів членам держав з електронної демократії (e-democracy): CM/Rec(2009)1 від 18.08.2019. URL: https://www.coe.int/t/dgap/democracy/Activities/GGIS/CAHDE/2009/RecCM2009_1_and_Accomp_Docs/Recommendation%20CM_Rec_2009_1E_FINAL_PDF.pdf (дата звернення: 01.07.2021).

128. Ржевська Н. Ф. Стратегічні прогнози щодо подолання інформаційної нерівності в умовах глобалізації. *Науковий вісник Інституту міжнародних відносин НАУ. Серія: Економіка, право, політологія, туризм*. 2010. Том 2. № 2. С. 109-114.

129. Сальнікова С., Тимчук Т. Громадсько-політична активність населення європейських країн. *Соціологічні студії*. 2017. № 1 (10). С. 26-35.

130. Синицький К., Олійник Я., Міхальова М. Кращі практики впровадження електронного урядування: зарубіжний досвід. Київ: НАДУ, 2010. 166 с. URL: https://ktpu.kpi.ua/wp-content/uploads/2016/02/Krashhi-praktiki-vprovadzheniya-elektronnogo-uryaduvannya_zarubizhnij-dosvid.pdf (дата звернення: 06.02.2022).

131. Сирота О. Політична активність. *Політика. Право. Життя*. Інтернет-версія всеукраїнського часопису. 2013. 2 жовтня. URL: https://www.pollawlife.com.ua/2013/10/blog-post_7.html (дата звернення: 06.02.2022).

132. Скороход О. П. Світовий досвід впровадження та використання цифрових технологій у виборчому процесі. *Політичні інститути та процеси*. 2024 рік. № 12. С. 124-130.

133. Стратегія розвитку інформаційного суспільства в Україні: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 15 травня 2013 р. № 386-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/386-2013-p#Text> (дата звернення: 06.12.2024)

134. Стратегія сталого розвитку «Україна – 2020»: Указ Президента України від 12.01.2015 р. № 5/2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5/2015#Text> (дата звернення: 06.12.2024).

135. Чорненький О. О. Онлайн соціальні мережі та їхній вплив на

політичну участь громадян. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія: Питання політології*. 2023. Вип. 44. С. 41-48. URL: <https://doi.org/10.26565/2220-8089-2023-44-05> (дата звернення: 11.11.2024).

136. Чуб О. О. Різноманіття форм політичної активності громадян України як чинник демократичності державної влади. *Форум права*. 2010. №3. С.460-465.

137. Чуб О. О. Конституційне право громадян України на участь в управлінні державними справами: монографія. Харків : Одиссей, 2005. 232 с.

138. Швачич Г. Г., Толстой В. В., Петречук Л. М., Іващенко Ю. С., Гуляєва О. А., Соболенко О. В. Сучасні інформаційно-комунікаційні технології: навч. посіб. Дніпро: НМетАУ, 2017. 230 с. URL: https://nmetau.edu.ua/file/ikt_tutor.pdf (дата звернення: 05.01.2022).

139. Шульга А. М. Загальнотеоретичні аспекти правомірної поведінки особи: монографія. Харків: Майдан, 2013. 412 с.

140. 2024 E-Government Development Index. URL: <https://publicadministration.un.org/egovkb/Data-Center> (дата звернення: 19.08.2023).

141. 22 US Code. Title 22. Chapter 11. Subchapter II. § 611 – Definitions / *Cornell Law School*: website. URL: <https://www.law.cornell.edu/uscode/text/22/611> (дата звернення: 19.08.2023).

142. 3 Best Practices of E-Government that are Relevant for Asia. *Friedrich Naumann Foundation for Freedom*: website. URL: <https://www.freiheit.org/sudost-und-ostasien/3-best-practices-e-government-are-relevant-asia> (дата звернення: 11.11.2024).

143. Abdul R., Satispi E., Adiyasha D. Perbandingan E-Government Antara Singapura Dan Jepang: Perspektif Determinan Dan Perannya Dalam Mengefektifkan Pemerintahan Dan Mengendalikan Korupsi. *Jurnal Administrasi Publik*. 2020. Vol. 6(2). P. 177–199.

144. Access to Information Act (R.S.C., 1985, с. A-1). URL: <https://laws-lois.justice.gc.ca/eng/acts/A-1/index.html/> (дата звернення: 05.02.2022).

145. Act on Strong Electronic Identification and Electronic Trust Services: Act 617/2009; amendments up to 412/2019 included. URL: <https://www.finlex.fi/en/laki/kaannokset/2009/en20090617.pdf> (дата звернення: 04.02.2022).

146. Act on the Openness of Government Activities: Act 621/1999; amendments to 907/2015 included. URL: https://www.finlex.fi/en/laki/kaannokset/1999/en19990621_20150907.pdf (дата звернення: 04.02.2022).

147. Adler A. Liquid democracy in Deutschland. Zur Zukunft digitaler politischer Entscheidungsfindung nach dem Niedergang der Piratenpartei. Bielefeld: Transcript Verlag, 2018. 254 p.

148. Afonina O. V. About the principles of legal forms of realization of political activity of citizens with the use of ICT. *Problèmes et perspectives d'introduction de la recherche scientifique innovante: Recueil de rapports scientifiques de la Conférence scientifique et pratique internationale* (Bruxelles, 29 novembre 2019). Numéro 6. P. 62-64. URL: <https://ojs.ukrlogos.in.ua/index.php/conferences/issue/view/2019.11.29/2019.29.11.v6>.

149. Afonina O. V. Constitutional and legal forms of political activity of citizens implemented with the help of information and communication technology: concepts, tasks and functions. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2022. Вип. 4. С. 84-88. URL: <https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2022/11/17-1.pdf>.

150. Afonina O. V. Influence of electronic participation on sustainable governance of country. *Grail of science*. 2021. № 9. P. 136-139. URL: <https://ojs.ukrlogos.in.ua/index.php/grail-of-science/issue/view/22.10.2021/614>.

151. African Commission on Human and Peoples' Rights. African Charter on Human and Peoples' Rights. URL: <https://www.achpr.org/legalinstruments/detail?id=49> (дата звернення: 05.02.2022).

152. Aichholzer G., Rose G. Experience with Digital Tools in Different Types of e-Participation. *European E-Democracy in Practice*. Cham: Springer, 2020. P. 93-140.

153. Andita C., Fatina A., Junaidi D., Muhammad F., Mawar M. Perbandingan Implementasi E-Government Antara Jepang Dan Korea Selatan. *Saraq Opat: Jurnal*

Administrasi Publik. 2022. Vol. 4(2). P. 84–93.

154. Arnstein S.R. A ladder of citizen participation. *Journal of the American Institute of planners*. 1969. Vol. 35(4). P. 216-224.

155. Asia.com: Asia Encounters the Internet / eds. K.C. Ho, R. Kluver, K. Yang. London: Routledge Curzon, 2003. 288 p.

156. Avaliku teabe seadus. Vastu võetud 15.11.2000. URL: <https://www.riigiteataja.ee/en/eli/514112013001/consolide> (дата звернення: 05.05.2022).

157. Baek Y. M., Wojcieszak M., Carpini, M. X. D. Online versus face-to-face deliberation: Who? Why? What? With what effects? *New Media and Society*. 2012. Vol. 14(3). P. 363–383.

158. Balla S. J. Municipal environments, nonprofit entrepreneurs, and the development of neighborhood information systems. *Journal of law and policy for the information society*. 2008. Vol. 5. Issue 1. P. 117-140.

159. Bani M. Crowdsourcing Democracy: the Case of Icelandic Social Constitutionalism. *Politics and Policy in the Information Age*, Springer, 2021. URL: https://www.researchgate.net/publication/256030306_Crowdsourcing_Democracy_The_Case_of_Icelandic_Social_Constitutionalism (дата звернення: 17.02.2022 року).

160. Barber B. J. Strong democracy: Participatory politics for a new age. Berkeley, CA: University of California Press, 1984. 356 p.

161. Batley S. Classification in Theory and Practice. Second edition. Oxford: Elsevier; Chandos Publishing, 2014. 195 p.

162. Becker T. Teledemocracy: Bringing power back to the people. *Futurist*. 1981. December. P. 6–9.

163. Benchmarking E-government: A Global Perspective. United Nations e-government surveys 2001. New York: UN, 2002. 74 p. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/3868821?v=pdf> (дата звернення: 11.11.2024).

164. Berlin Declaration on Digital Society and Value-Based Digital Government. at the ministerial meeting during the German Presidency of the Council of the European Union on 8 December 2020. URL: <https://ec.europa.eu/>

isa2/sites/isa/files/cdr_20201207_eu2020_berlin_declaration_on_digital_society_and_value-based_digital_government_.pdf (дата звернення: 11.11.2024).

165. Bimber B. *Information and American Democracy: Technology in the Evolution of Political Power*. Cambridge: Cambridge University Press, 2003. 285 p.

166. Boli Ch., Xingui X. Network democratic expression of political considerations. URL: www.fydz.cn (дата звернення: 11.11.2024).

167. Borger.dk: hjemmeside. URL: <https://www.borger.dk> (дата звернення: 17.07.2021).

168. Borgerforslag: hjemmeside. URL: <https://www.borgerforslag.dk/> (дата звернення: 11.05.2021).

169. Boulianne Sh. Social media use and participation: a meta-analysis of current research. *Information, Communication & Society*. 2015. Vol. 18. Issue 5: Communication and Information Technologies Section (ASA). Special Issue. P. 524-538. URL: <https://doi.org/10.1080/1369118X.2015.1008542/> (дата звернення: 11.11.2024).

170. Brisbane City Council Green Home: website. URL: <http://www.brisbane.qld.gov.au> (дата звернення: 05.02.2022).

171. Broersma M., Graham T. Social Media as Beat: Tweets as News Source During the 2010 British and Dutch Elections. *Journalism Practice*. 2012. Vol. 6(3). P. 403-419. URL: <https://doi.org/10.1080/17512786.2012.663626> (дата звернення: 11.11.2024).

172. Budryte D. Political Activity. *Encyclopedia of Quality of Life and Well Being Research* / A. C. Michalos (ed.). Dordrecht: Springer, 2014. 9411 p. URL: https://www.academia.edu/50088749/Political_Activity (дата звернення: 11.11.2024).

173. Bundesdatenschutzgesetz (BDSG). Ausfertigungsdatum: 30.06.2017. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/bdsg_2018/ (дата звернення: 29.03.2021).

174. Burgerparticipatie. *Rijksoverheid*: website. URL: <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/burgerschap/burgerparticipatie> (дата звернення: 23.05.2021).

175. Caballero L. Democracy in Africa: digital voting technology and social media can be a force for good – and bad. *The conversation: academic rigour, journalistic flair*. May 28, 2024. URL: <https://theconversation.com/democracy-in-africa-digital-voting-technology-and-social-media-can-be-a-force-for-good-and-bad-229311> (дата звернення: 11.11.2024).

176. Cai Y. Managed Participation in China. *Political Science Quarterly*. 2004. Vol. 119. P. 425–451.

177. Cammaerts B. Social Media and Activism. *The International Encyclopedia of Digital Communication and Society* / ed. by R.Mansell, P. Hwa. Oxford, UK : Wiley-Blackwell, 2015. P. 1027-1034.

178. Canadian Charter of Rights and Freedoms, 1982. URL: <https://laws-lois.justice.gc.ca/eng/const/page-12.html#h-40/> (дата звернення: 05.02.2022).

179. Castells M. *Communication Power*. Oxford: Oxford University Press, 2009. 571 p.

180. Castells M. *The Information Age*. Vol. 1-3: Economy, Society and Culture. Hoboken, NJ: Wiley-Blackwell, 1999. 1488 p.

181. Citizens as partners: information, consultation and public participation in policy-making: report / OECD, 11 October 2001. URL: https://www.oecd.org/en/publications/citizens-as-partners_9789264195561-en.html (дата звернення: 11.11.2024).

182. Code of Good Practice on Referendums: Adopted by the Council for Democratic Elections at its 19th meeting (Venice, 16 December 2006) and the Venice Commission at its 70th plenary session (Strasbourg, 25 October 2018). URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2007\)008rev-cor-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2007)008rev-cor-e) (дата звернення: 05.01.2022).

183. Coen S., Vezzoli M., Zogmaister C. Theoretical and methodological approaches to activism during the COVID-19 pandemic – between continuity and change. *Frontiers in Political Science*. 2022. September 13. URL: <https://doi.org/10.3389/fpos.2022.844591> (дата звернення: 11.11.2024).

184. Coleman S., Blumler J. G. The internet and democratic citizenship:

theory, practice and policy. Cambridge: Cambridge University Press, 2009. 232 p.

185. Coleman S., Norris D.F. A new agenda for e-democracy, Oxford Internet Institute, Forum Discussion Paper. 2005. No. 4, January. 36 p.

186. Collingwood L., Reedy J. Listening and responding to criticisms of deliberative civic engagement. *Democracy in motion: Evaluating the practice and impact of deliberative civic engagement* / T. Nabatchi, J. Gastil, M. Leighninger, G. M. Weiksner (Eds.). New York: Oxford University Press, 2012. P. 233-259.

187. Commonwealth of Australia Constitution Act 1900. URL: <https://www.aph.gov.au/constitution/> (дата звернення: 05.02.2022).

188. Constitución Española. Entrada en vigor: 29.12.1978. URL: [https://www.boe.es/eli/es/c/1978/12/27/\(1\)/con](https://www.boe.es/eli/es/c/1978/12/27/(1)/con) (дата звернення: 02.12.2024)

189. Constituição da República Federativa do Brasil 1988. URL: https://www.planalto.gov.br/ccivil_03/constituicao/constituicao.htm/ (дата звернення: 05.07.2021).

190. Constitution of the United States of America. 17.09.1787. URL: <https://www.senate.gov/about/origins-foundations/senate-and-constitution/constitution.htm> (дата звернення: 03.12.2024).

191. Council of Europe. Protocol to the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, as amended by Protocol No. 11. 20.III.1952. URL: <https://www.refworld.org/docid/3ae6b38317.htm> (дата звернення: 12.05.2020).

192. Council of Europe. Recommendation CM/Rec(2009)1 of the Committee of Ministers to Member States on electronic democracy (e-democracy). URL: http://www.coe.int/t/dgap/democracy/Activities/GGIS/CAHDE/2009/RecCM2009_1_and_Accomp_Docs/Recommendation%20CM_Rec_2009_1E_FINAL_PDF.pdf (дата звернення: 11.11.2024).

193. Crowe A. Technology, citizenship, and the social studies classroom: Education for democracy in a technological age. *International Journal of Social Education*. 2006. Vol. 21(1). P. 111-121.

194. Cyber-Development, Cyber-Democracy and Cyber-Defense: Challenges,

Opportunities and Implications for Theory, Policy and Practice / eds. E.G. Carayannis, D. F. J. Campbell, M. Panagiotis Efthymiopoulos. New York, NY: Springer, 2014. 354 p.

195. Danmarks Riges Grundlov (Grundloven): Lov nr 169 af 05.06.1953. URL: <https://www.retsinformation.dk/eli/lta/1953/169/> (дата звернення: 31.01.2022).

196. Davies T., Chandler R. Online deliberation design: Choices, criteria, and evidence. *Democracy in motion: Evaluating the practice and impact of deliberative civic engagement* / T. Nabatchi, J. Gastil, M. Leighninger, G. M. Weiksner (eds.). New York, NY: Oxford University Press, 2013. P. 103–131.

197. Davis R. Politics online. Blogs, chatrooms and discussion groups in American democracy. New York, NY: Routledge, 2005. 178 p.

198. Dayican B. H. Online political activities as emerging forms of political participation: How do they fit in the conceptual map? *Acta Politica*. 2014. Vol. 49. P. 342–346.

199. De Régimen Jurídico del Sector Público: Ley 40/2015, de 1 de octubre. URL: <https://www.boe.es/buscar/act.php?id=BOE-A-2015-10566/> (дата звернення: 29.03.2021).

200. De servicios de la sociedad de la información y de comercio electrónico: Ley 34/2002, de 11 de julio. URL: <https://www.boe.es/buscar/doc.php?id=BOE-A-2002-13758/> (дата звернення: 03.12.2024).

201. Decide Madrid: sitio web. URL: <https://decide.madrid.es/mas-informacion/faq> (дата звернення: 29.03.2022).

202. Decide Sevilla: web-site. URL: <https://www.sevilla.org/DecideSevilla/> (дата звернення: 29.03.2021)

203. Declaration on freedom of communication on the Internet. (Adopted by the Committee of Ministers on 28 May 2003 at the 840th meeting of the Ministers' Deputies) Council of Europe. URL: https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectId=09000016805dfbd5 (дата звернення: 11.11.2024).

204. Del Procedimiento Administrativo Común de las Administraciones Públicas: Ley 39/2015, de 1 de octubre. URL: <https://www.boe.es/buscar/>

act.php?id=BOE-A-2015-10565 (дата звернення: 05.05.2022).

205. Demirhan K., Öktem M.K. Electronic Participation in the Policy Making Process: A Case Study. *International Journal of eBusiness and eGovernment studies*. 2011. Vol. 3(1). P. 59-78.

206. Diaz Hernandez M., Anthonio F. The return of digital authoritarianism - Internet shutdowns in 2021 / #KeepItOn, 2022. 34 p. URL: <https://www.accessnow.org/wp-content/uploads/2022/05/2021-KIO-Report-May-24-2022.pdf> (дата звернення: 11.11.2024).

207. DigiD: website. URL: <https://www.digid.nl/> (дата звернення: 05.02.2022).

208. Digital democracy: Discourse and decision making in the information age / eds. B. N. Hague, B. D. Loader. London: Routledge, 1999. 294 p.

209. Digital democracy: Issues of theory and practice / eds. K. L. Hacker, J. van Dijk. London: Sage, 2000. 240 p.

210. Digital Post: hjemmeside. URL: <https://lifeindenmark.borger.dk/apps-and-digital-services/Digital-Post/> (дата звернення: 17.07.2021).

211. Digital products for the Government of Canada. URL: <https://digital.canada.ca/> (дата звернення: 05.02.2022).

212. Digital Transformation Agency: website. URL: <https://www.dta.gov.au> (дата звернення: 03.12.2024).

213. Downs A. An Economic Theory of Democracy. New York, 1957. 310 p.

214. Dutton H. W. Society on the line: Information politics in the digital age. Oxford: Oxford University Press, 1999. 416 p.

215. E-ASEAN Framework Agreement, 1999. URL: <http://agreement.asean.org/media/download/20140119121135.pdf/> (дата звернення: 05.02.2022)

216. E-Democracy Archives. *e-Democracy*: web-portal. URL: <https://blog.e-democracy.org> (дата звернення: 30.05.2021).

217. e-Democracy: web-portal. URL: <http://www.forums.e-democracy.org> (дата звернення: 30.05.2021).

218. Edin M. State Capacity and Local Agent Control in China: CCP Cadre Management from a Township Perspective. *The China Quarterly*. 2003. Vol.173. P. 35–52.

219. Eesti Vabariigi põhiseadus. Vastu võetud 28.06.1992. URL: <https://www.riigiteataja.ee/akt/115052015002/> (дата звернення: 03.12.2024).

220. E-Government Act of 2002 № 107–347. URL: <https://www.congress.gov/107/plaws/publ347/PLAW-107publ347.pdf/> (дата звернення: 30.05.2021).

221. E-handels delegationen: website. URL: <https://www.edelegationen.se> (дата звернення: 11.05.2021).

222. E-identimise ja e-tehingute usaldusteenuste seadus. Vastu võetud 12.10.2016. URL: <https://www.riigiteataja.ee/en/eli/527102016001/consolide> (дата звернення: 20.12.2021).

223. Ekman P., Friesen W.V., Sherer K.R. Body movement and voice pitch in deceptive interaction. *Semiotica*. 1976. № 16. P. 23-27.

224. Elections New Zealand: website. URL: <https://www.elections.org.nz> (дата звернення: 05.12.2024).

225. Electoral Act № 87 of 1993. URL: <https://www.legislation.govt.nz/act/public/1993/0087/latest/DLM307519.html> (дата звернення: 04.12.2024).

226. Electronic democracy in Europe. Prospects and challenges of e-publics, e-participation and e-voting / eds. R. Lindner, G. Aichholzer, L. Hennen. New York, London: Springer, 2016. 213 p.

227. Electronic Transactions Act № 162 of 1999 as amended. URL: <https://www.legislation.gov.au/C2004A00553/latest/text> (дата звернення: 11.07.2021).

228. Electronic Transactions Act № 35 of 2002. URL: <https://www.legislation.govt.nz/act/public/2002/0035/latest/DLM154185.html> (дата звернення: 11.07.2021).

229. E-legitimationsnämnden: website. URL: <https://www.elegitimation.se/en/obtaining-e-identification> (дата звернення: 11.05.2021)

230. Enli G. Twitter as Arena for the Authentic Outsider: Exploring the

Social Media Campaigns of Trump and Clinton in the 2016 US presidential election. *European journal of Communication*. 2017. Vol. 32(1). P. 50-61. URL: <https://doi.org/10.1177/0267323116682802> (дата звернення: 11.11.2024).

231. e-People: website. URL: <https://www.epeople.go.kr/nep/pttn/pttnOnln/PttOnlnWrtnInfo.npaid> (дата звернення: 06.02.2022).

232. EU4DigitalUA, Office of the Ombudsman, Ministry of Digital Transformation of Ukraine. Human Rights in the Era of Artificial Intelligence: Challenges and Legal Regulation. 2024. URL: <https://eufordigital.eu/wp-content/uploads/2024/03/EU4DigitalUA-Human-rights-in-the-area-of-AI.pdf> (дата звернення: 20.04.2024).

233. Euroopa Parlamendi valimise seadus. Vastu võetud 18.12.2002. URL: <https://www.riigiteataja.ee/akt/237664> (дата звернення: 05.05.2022).

234. European Commission. Better regulation in the Commission (2017). URL: <https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/better-regulation-guidelines-better-regulation-commission.pdf> (дата звернення: 05.01.2022).

235. European Commission. “Have your say”: website. URL: <https://ec.europa.eu/info/law/better-regulation/have-your-say> (дата звернення: 05.01.2022).

236. European Commission. Better Regulation Guidelines (7 July 2017). URL: <https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/better-regulation-guidelines.pdf> (дата звернення: 05.01.2022).

237. European Commission. Better regulation: guidelines and toolbox. URL: https://ec.europa.eu/info/law/law-makingprocess/planning-and-proposing-law/better-regulation-why-and-how/better-regulation-guidelines-and-toolbox_en (дата звернення: 05.01.2022).

238. European democracy action plan. EESC-2021-01173-AS. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=PI_EESC%3AEESC-2021-01173-AS&qid=1696079061961 (дата звернення: 25.04.2023).

239. European Monitoring Centre for Drugs and Drug Addiction. “Better Regulation Guidelines (European Commission). URL: <https://www.emcdda.europa.eu/>

document-library/better-regulation-guidelines-europeancommission_en (дата звернення: 05.01.2022).

240. European Parliament resolution of 16 March 2017 on e-democracy in the European Union: potential and challenges (2016/2008 (INI)). URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-8-2017-0095_EN.html (дата звернення: 04.02.2022).

241. European Parliament resolution of 28 October 2015 on the European Citizens' Initiative (2014/2257 (INI)). URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-8-2015-0382_EN.html (дата звернення: 04.02.2022).

242. FedRAMP: вебсайт. URL: <https://www.fedramp.gov/> (дата звернення: 08.12.2024)

243. Fischer F. Reframing public policy: Discursive politics and deliberative practices. Oxford/New York: Oxford University Press, 2003. 266 p.

244. FixMyStreet: вебсайт. URL: <https://www.fixmystreet.com/> (дата звернення: 08.12.2024)

245. FOIA Improvement Act of 2016 № 114–185. URL: <https://www.congress.gov/114/plaws/publ185/PLAW-114publ185.pdf/> (дата звернення: 30.05.2021).

246. Freedom of Information Act № 3 of 1982. URL: <https://www.legislation.gov.au/C2004A02562/asmade/text> (дата звернення: 11.07.2021).

247. Freedom on the Net 2020: The Pandemic's Digital Shadow / eds. A. Shahbaz, A. Funk. Washington, DC: Freedom House, 2020. URL: https://freedomhouse.org/sites/default/files/2020-10/10122020_FOTN2020_Complete_Report_FINAL.pdf (дата звернення: 11.11.2024).

248. Freelon D. G. Analyzing online political discussion using three models of democratic communication. *New Media and Society*. 2010. Vol. 12(7). P. 1172–1190.

249. Friedman P. Beyond Folk Activism. *Cato-unbound: a journal of debate*. 2009. April 6. URL: <https://www.cato-unbound.org/2009/04/06/patri-friedman/beyond-folk-activism/> (дата звернення: 11.11.2024).

250. Furtakova L. DigComp Framework: From 1.0 to 2.2. *QUO VADIS 2024: CommUnity*: zborník z vedeckej konferencie doktorandiek, doktorandov a mladých vedeckých osobností (11. apríla 2024) / Univerzita sv. Cyrila a Metoda v Trnave. Trnava, 2024. P. 71-87.

251. Gesetz zur Förderung der elektronischen Verwaltung (E-Government-Gesetz – EgovG). Ausfertigungsdatum: 25.07.2013. URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/egovg/BJNR274910013.html> (дата звернення: 29.03.2021).

252. Get involved: website. URL: <http://www.getinvolved.qld.gov.au> (дата звернення: 05.02.2022).

253. Global Innovation Index 2021.Tracking Innovation through the COVID-19 Crisis. URL: https://www.wipo.int/documents/d/global-innovation-index/docs-en-2021-wipo_pub_gii_2021.pdf (дата звернення: 15.01.2022).

254. Global Innovation Index 2023: Innovation in the face of uncertainty. URL: <https://www.wipo.int/documents/d/global-innovation-index/docs-en-wipo-pub-2000-2023-en-main-report-global-innovation-index-2023-16th-edition.pdf> (дата звернення: 11.11.2024).

255. Global Innovation Index 2024: Unlocking the Promise of Social Entrepreneurship. URL: https://www.wipo.int/web-publications/global-innovation-index-2024/assets/67729/2000%20Global%20Innovation%20Index%202024_WEB3lite.pdf (дата звернення: 11.11.2024).

256. Going digital! China's plan to enhance e-government services. CGTN: website. 17-Mar-2024. URL: <https://news.cgtn.com/news/2024-03-17/Going-digital-China-s-plan-to-enhance-e-government-services-1s2pC54bjig/p.html> (дата звернення: 11.11.2024).

257. Grondwet voor het Koninkrijk der Nederlanden 2023. URL: <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2023/04/26/grondwet-voor-het-koninkrijk-der-nederlanden> (дата звернення: 03.10.2023)

258. Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland. Ausfertigungsdatum: 23.05.1949. URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/gg/BJNR000010949.html/> (дата звернення: 03.12.2024).

259. Habermas J. Drei normative Modelle der Demokratie: Zum Begriff deliberativer Politik. *Die Chancen der Freiheit. Grundprobleme der Demokratie* / ed. H. Münkler. München: Piper, 1992. P. 11–24.

260. Hacker K. L., van Dijk J. What is digital democracy? *Digital democracy. Issues of theory and practice* / eds. K. L. Hacker, J. van Dijk. London: Sage, 2000. P. 1-9.

261. Hajer M., Wagenaar H. Deliberative policy analysis: Understanding governance in the network society. Cambridge: Cambridge University Press, 2003. 324 p.

262. Hansen H., Reinau K. The citizens in E-participation. *5th International Conference on Electronic Government*. Springer, Kraków, Poland, 2006. P. 70-82.

263. Hart G., Nassimbeni M. The value of information in South Africa's new democracy. *Library Management*. 2018. Vol. 39(5). P. 322-335.

264. Hassan I., Hitchen J. How hashtag activism moves offline in the Gambia. *Democracy in Africa*. 2021. URL: <https://democracyinafrica.org/hashtag-activism-gambia/> (дата звернення: 11.11.2024).

265. Hennefer A. N. Cyberactivism: A generational comparison of digital activism: a thesis submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree of Master of Arts in Literacy Studies. University of Nevada, Reno, 2013. 50 p.

266. Hennen L., Keulen I. V., Korthagen I., Aichholzer G., Lindner R., Nielsen R. Ø. *European E-Democracy in Practice*. Springer. 2020. 359 p.

267. Huang C. J. Accessibility of E-Government Web Sites. *Encyclopedia of Digital Government (3 Volumes). Vol. I.* / eds. A.-V. Anttiroiko, M. Malkia. GI Global Scientific Publishing, 2007. P. 11-15.

268. Hulpguides Wmebv: e-formulieren en notificeren Een toelichting, praktijkvoorbeelden en een generiek voorbeeldformulier. Juli 2024. URL: https://vng.nl/sites/default/files/2024-07/wmebv_hulpguides_e-formulieren_en_notificeren_juli_2024.pdf (дата звернення: 11.11.2024).

269. Human Rights Act № 82 of 1993. URL: <https://www.legislation.govt.nz/act/public/1993/0082/latest/dlm304212.html> (дата звернення: 04.12.2024).

270. IAP2 Spectrum of Public Participation. International Association for Public Participation / IAP2, 2007. URL: https://cdn.ymaws.com/www.iap2.org/resource/resmgr/pillars/spectrum_8.5x11_print.pdf (дата звернення: 11.11.2024).

271. Information technology Management Reform Act of 1996 № 104-106. URL: <https://www.govinfo.gov/content/pkg/PLAW-104publ106/html/PLAW-104publ106.htm> (дата звернення: 30.05.2021).

272. Internet Rights and Principles Dynamic Coalition, UN Internet Governance Forum. The Charter of Human Rights and Principles for the Internet. 4th Edition, August 2014. URL: <https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Issues/Opinion/Communications/InternetPrinciplesAndRightsCoalition.pdf> (дата звернення: 11.10.2023).

273. Isikuandmete kaitse seadus. Vastu võetud 12.12.2018. URL: <https://www.riigiteataja.ee/en/eli/507032016001/consolide/> (дата звернення: 05.05.2022).

274. Islam M. S. Towards a sustainable e-Participation implementation model. *European Journal of ePractice*. 2008. Vol. 5(10). P. 1-12.

275. Janssen M., van der Voort H. Adaptive governance: Towards a stable, accountable and responsive government. *Government Information Quarterly*. 2016. Vol. 33(1). P. 1-5.

276. John P. Taking political engagement online: an experimental analysis of asynchronous discussion forums. University College London - School of Public Policy; Department of Political Economy, KCL. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1762895 (дата звернення: 10.01.2021).

277. Johnson S. B. Future perfect: The case for progress in a networked age. New York, NY: Penguin Books, 2012. 272 p.

278. Jordan T. Activism!: Direct Action, Hacktivism and the Future of Society. London: Reaktion Books, 2002. 192 p.

279. Kansalaisaloite: verkkosivuilla. URL: <https://www.kansalaisaloite.fi/fi/ohjeet/aloitteen-vaiheet> (дата звернення: 04.02.2022).

280. Kaya T. E-Government services in South Asia: challenges and

opportunities. *Contemporary issues in South Asia*. Nova Science Publishers, 2020. P. 67-86.

281. Kohtuotsus Riigikohus Põhiseaduslikkuse Järelevalve Kollegium, 21. märtsi 2021. a otsus asjas nr 5-21-15. URL: <https://www.riigikohus.ee/et/lahendid?asjaNr=5-21-15/3> (дата звернення: 20.12.2021).

282. Korthagen I., Rose G., Aichholzer G., van Keulen I. Formal Agenda-Setting (National and Local Level). *European E-Democracy in Practice* / eds. L. Hennen [et al.]. Springer, 2020. P. 177-207.

283. Lagen om elektronisk kommunikation № 2022:482. Utfärdad: 19.05.2022. URL: https://www.rikdagen.se/sv/dokument-och-lagar/dokument/svensk-forfattningssamling/lag-2022482-om-elektronisk-kommunikation_sfs-2022-482/ (дата звернення: 20.12.2023).

284. Lei de Acesso à Informação): Lei № 12.527/2011 de 18.11.2011. URL: http://www.planalto.gov.br/ccivil_03/_ato2011-2014/2011/lei/112527.htm (дата звернення: 05.07.2021).

285. Liu Y. China's E-Democracy in Information Age. *Law Science and Technology: 25th IVR World Congress*. Frankfurt am Main, 15–20 August 2011. Paper Series No. 108 / 2012. Series B: Human Rights, Democracy; Internet / intellectual property, Globalization. URL: https://publikationen.ub.uni-frankfurt.de/opus4/frontdoor/deliver/index/docId/24966/file/IVR_World_Congress_2011_No_108.pdf (дата звернення: 11.11.2024).

286. Lourenço R.P., Costa J.P. Incorporating citizens' views in local policy decision making processes. *Decision Support Systems*. 2007. Vol. 43(4). P.1499-1511.

287. Lov om behandling af personoplysninger: Lov nr № 429 af 31.05.2000. URL: <https://www.retsinformation.dk/eli/lta/2000/429/> (дата звернення: 31.01.2022).

288. Lov om elektroniske kommunikationsnet og-tjenester: LBK nr 955 af 17.06.2022. URL: <https://www.retsinformation.dk/eli/lta/2022/955/> (дата звернення: 11.05.2021).

289. Lov om etablering af en ordning for borgerforslag med henblik på behandling i Folketinget: BEK nr 167 af 14.02.2017. URL:

<https://www.retsinformation.dk/eli/lta/2017/1672/> (дата звернення: 11.05.2021).

290. Lov om offentliged i forvaltningen: Lov nr 169 af 24.02.2020. URL: <https://www.retsinformation.dk/eli/lta/2020/145/> (дата звернення: 31.01.2022).

291. Lovelock P., Ure J. E-government in China. 2003. URL: http://www.trp.hku.hk/publications/e_gov_china.pdf (дата звернення: 11.11.2024).

292. Lubbers J.S. A guide to federal agency rulemaking (5th ed). Chicago, IL; American Bar Association, 2014. 608 p.

293. Macintosh A. E-democracy and e-participation research in Europe. *Digital Government* . 2008. Vol.17. P. 85-102.

294. Macintosh A. Promise and problems of E-democracy: Challenges of online citizen engagement. Leeds, UK: OECD Publishing, 2003. 164 p.

295. Macintosh A. Using Information and Communication Technologies to Enhance Citizen Engagement in the Policy Process. *Promise and Problems of E-Democracy: Challenges of Online Citizen Engagement*. OECD, 2003. P. 19–142.

296. Marco Civil da Internet: Lei № 12.965/2014 de 23.04.2014. URL: <https://legislacao.presidencia.gov.br/atos/?tipo=LEI&numero=12965&ano=2014&ato=93eUTRE9ENVpWTdb6> (дата звернення: 05.07.2021).

297. Marquart F., Ohme J., Möller J. Following Politicians on Social Media: Effects for Political Information, Peer Communication, and Youth Engagement. *Media and Communication*. 2020. Vol. 8(2). P. 197-207. URL: <https://doi.org/10.17645/mac.v8i2.2764> (дата звернення: 11.11.2024).

298. Martin B. Activism, Social and Political. *Enciclopedia of Activism and Social Justice. Vol. 1* / edited by G.L. Anderson, K.G. Herr. Thousand Oaks; London; New Delhi: Sage Publications, 2007. P. 19-27.

299. McLuhan M. Understanding media: The extensions of man. New York, NY: Mentor Book, 1964. 389 p.

300. MeinBerlin: web-site. URL: <https://mein.berlin.de/> (дата звернення: 29.03.2021).

301. Milbrath L. Political Participation: How and Why Do People Involved in Politics. Chicago: Rand McNally College Publishing Company, 1965. 223 p.

302. Min Myndighetspost: website. URL: <https://www.minmyndighetspost.se/> (дата звернення: 11.05.2021)
303. Misuraca G. E-Governance in Africa, from theory to action: a handbook on ICTs for local governance. Trenton, New Jersey: Africa World Press, 2007. 313 p.
304. Mosero R. In Kenya's 2022 Elections, Technology and Data Protection Must Go Hand-in-Hand. *Carnegie Endowment for International Peace*. August 2022. 6 p. URL: https://carnegie-production-assets.s3.amazonaws.com/static/files/202208-Mosero_KenyaElection_v1.pdf (дата звернення: 11.11.2024).
305. Muhlberger P., Stromer-Galley J., Webb N. An experiment in eRulemaking with natural language processing and democratic deliberation. *Citizen 2.0: Public and Governmental Interaction Through Web 2.0 Technologies* / eds. K. Kloby, M. J. D'Agostino. Hershey, PA: IGI Global Publishers, 2012. P. 23-40.
306. Myndigheten för digital förvaltning (DIGG): website. URL: <https://www.digg.se/> (дата звернення: 11.05.2021)
307. Negroponte N. Being Digital. New York : Knopf, 1995. 272 p.
308. NemID: hjemmeside. URL: https://www.nemid.nu/dk-en/about_nemid/introduktion_til_nemid/index.html (дата звернення: 17.07.2021).
309. NemKonto: hjemmeside. URL: <https://www.nemkonto.dk/servicemenu/engelsk> (дата звернення: 17.07.2021).
310. New Zealand Bill of Rights Act № 109 of 1990. URL: <https://www.legislation.govt.nz/act/public/1990/0109/latest/DLM224792.html> (дата звернення: 04.12.2024).
311. New Zealand Government: website. URL: www.govt.nz/ (дата звернення: 05.12.2024).
312. New Zealand Parliament: website. URL: <https://www.parliament.nz> (дата звернення: 11.07.2023).
313. Newhart M. J., Brooks J. D. Barriers to Participatory eRulemaking Platform Adoption: Lessons Learned from RegulationRoom. *Cornell e-Rulemaking Initiative Publications*. 2017. 28 p. URL: <https://scholarship.law.cornell.edu/cei/19/> (дата звернення: 03.12.2024).

314. Ngalim B., Kaunert Ch. Africa needs digital democracy, but challenges abound. *TechPolicy.Press*. September 19, 2024. URL: <https://www.techpolicy.press/africa-needs-digital-democracy-but-challenges-abound/> (дата звернення: 11.11.2024).

315. Norris P. *Digital Divide: Civic Engagement, Information Poverty, and the Internet Worldwide*. Cambridge: Cambridge University Press, 2001. 320 p. URL: https://www.academia.edu/2750047/Digital_divide_Civic_engagement_information_poverty_and_the_Internet_worldwide (дата звернення: 09.01.2019).

316. Noveck B. S. *Wiki government: How technology can make government better, democracy stronger, and citizens more powerful*. Washington, DC: Brookings Institution Press, 2010. 224 p.

317. Official Information Act № 156 of 1982. URL: <https://www.legislation.govt.nz/act/public/1982/0156/latest/DLM64785.html/> (дата звернення: 11.07.2021).

318. Okinawa Charter on the Global Information Society. Adopted at the Group of Eight (G-8) Summit, late July 2000. URL: <https://archive.unescwa.org/okinawa-charter-global-information-society> (дата звернення: 23.04.2022).

319. Organization of American States. American Convention on Human Rights. URL: http://www.oas.org/dil/treaties_B-32_American_Convention_on_Human_Rights.htm (дата звернення: 05.02.2022).

320. Osale. *Participedia*: website. URL: <https://participedia.net/case/1268/> (дата звернення: 03.12.2024)

321. Overheid.nl. Frequently Asked Questions. URL: <https://internetconsultatie.nl/veelgestelde vragen> (дата звернення 23.05.2021).

322. Päivärinta T., Øystein S. Models of E-democracy. *Communications of the Association for Information Systems*. 2006. Vol. 17. P. 818–840.

323. Panopoulou E., Tambouris E., Tarabanis K. eParticipation initiatives: How is Europe progressing? *European Journal of ePractice*. 2009. Vol. 7. P. 1-12.

324. Participatory budgeting project: website. URL: <https://www.participatorybudgeting.org/what-is-pb/> (дата звернення: 15.11.2020).

325. Participedia: website. URL: <https://participedia.net/case/5320> (дата

звернення: 17.02.2020).

326. Peristeras V., Mentzas G., Tarabanis K.A. , Abecker A. Transforming E-government and E-participation through IT. *Intelligent Systems, IEEE*. 2009. Vol. 24(5). P. 14-19.

327. Personal Data Act: Act 523/1999. URL: <https://www.finlex.fi/en/laki/kaannokset/1999/en19990523.pdf> (дата звернення: 04.02.2022).

328. Personal Information Protection and Electronic Documents Act (S.C. 2000). URL: <https://laws-lois.justice.gc.ca/eng/acts/p-8.6/> (дата звернення: 05.02.2022).

329. Personuppgiftslagen (PUL) № 1998:204. Utfärdad: 29.04.1998. URL: https://www.riksdagen.se/sv/dokument-och-lagar/dokument/svensk-forfattningssamling/personuppgiftslag-1998204_sfs-1998-204 (дата звернення: 11.05.2021).

330. Petities.nl: Ondersteun een petitie of start uw eigen petitie: website. URL: <https://petities.nl/> (дата звернення 23.05.2021).

331. Platform Participatie: website. URL: <https://www.platformparticipatie.nl/over+ons-/over+ons/default.aspx> (дата звернення 23.05.2021).

332. Portais de Transparência: website. URL: <https://portaldatransparencia.gov.br/> (дата звернення: 05.07.2021).

333. Poster M. Cyber Democracy: The Internet and the Public Sphere. *Virtual Politics: Identity and Community in Cyberspace* / ed. D. Holmes. London: Sage, 1998. P. 212-228.

334. Postigo H. Questioning the web 2.0 discourse: Social roles, production, values, and the case of the human rights portal. *The Information Society*. 2011. Vol. 27(3). P. 181–193.

335. Press Release. World Summit on Information Society Concludes First Phase by Adopting Declaration of Principles and Plan of Action, 12.12.2003. URL: <https://www.un.org/press/en/2003/pi1550.doc.htm#:~:text=The%20Declaration%20of%20Principles%2C%20entitled,create%2C%20access%2C%20utilize%20and%20share> (дата звернення: 23.04.2022).

336. Privacy Act № 119 of 1988. URL: <https://www.legislation.gov.au/C2004A03712/2014-03-12/text> (дата звернення 11.07.2021).

337. Privacy Act № 31 of 2020. URL: <https://www.legislation.govt.nz/act/public/2020/0031/latest/LMS23223.html> (дата звернення: 11.07.2021).

338. Promise and Problems of E-Democracy: Challenges of Online Citizen Engagement. Paris: OECD, 2003. 162 p. URL: <https://www.oecd.org/gov/digital-government/35176328.pdf> (дата звернення: 11.11.2024).

339. Promises and problems on e-democracy: challenges of online citizen engagement. Paris: OECD, 2003. 162 p. URL: https://www.oecd.org/en/publications/promise-and-problems-of-e-democracy_9789264019492-en.html (дата звернення: 11.11.2024).

340. Protecting our democracy, upholding our values. European Commission: website. URL: https://commission.europa.eu/priorities-2024-2029/democracy-and-our-values_en (дата звернення: 11.11.2024).

341. Public Governance, Performance and Accountability Act № 123 of 2013. URL: <https://www.legislation.gov.au/C2013A00123/latest/text> (дата звернення 11.07.2021).

342. Rahvahäälituse seadus. Vastu võetud 13.03.2002. URL: <https://www.riigiteataja.ee/en/eli/ee/513012020004/consolide/current/> (дата звернення: 05.05.2022).

343. Rausch M. The positive impact of digitalization on democracy – best practices on e-governance from Ghana, Estonia, and India / International Institute for Democracy and Electoral Assistance (IIDEA). URL: <https://www.idea.int/news/positive-impact-digitalization-democracy-best-practices-e-governance-ghana-estonia-and-india> (дата звернення: 11.11.2024).

344. Recommendation № R (97) 20 of the Committee of Ministers to member states on "hate speech". URL: <https://rm.coe.int/1680505d5b> (дата звернення: 11.08.2021).

345. Recommendation of the Committee of Ministers to Member States on Electronic Democracy (e-Democracy): CM/Rec(2009)1. Dated 18.08.2019. URL:

https://www.coe.int/t/dgap/democracy/Activities/GGIS/CAHDE/2009/RecCM2009_1_and_Accomp_Docs/Recommendation%20CM_Rec_2009_1E_FINAL_PDF.pdf
(дата звернення: 12.05.2020).

346. Regeringsformen (RF): 28.02.1974. URL: <https://lagen.nu/1974:152/>
(дата звернення: 03.12.2024).

347. Regulation (EU) 2016/679 of the European Parliament and of the Council of 27 April 2016 on the protection of natural persons with regard to the processing of personal data and on the free movement of such data, and repealing Directive 95/46/EC (General Data Protection Regulation). URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32016R0679&qid=1696078100667> (дата звернення: 15.04.2023).

348. Regulation (EU) No 2022/2065 of the European Parliament and of the Council of 19 October 2022 on a Single Market For Digital Services and amending Directive 2000/31/EC (Digital Services Act) (Text with EEA relevance). URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32022R2065&qid=1696078812483> (дата звернення: 25.04.2021).

349. Regulation (EU) No 910/2014 of the European Parliament and of the Council of 23 July 2014 on electronic identification and trust services for electronic transactions in the internal market and repealing Directive 1999/93/EC). URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32014R0910&qid=1696078358725> (дата звернення: 15.04.2023).

350. Report Ukraine твоя думка важлива: веб-сайт. URL: <https://ukraine.ureport.in/opinion/5129/> (дата звернення: 04.01.2022).

351. Report on the proposal for a regulation of the European Parliament and of the Council on the citizens' initiative. 2.12.2010 - (COM(2010)0119 – C7-0089/2010 – 2010/0074(COD)) . URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/A-7-2010-0350_EN.html (дата звернення: 04.02.2022).

352. Republic of Estonia, Government Office. Good Practice of Engagement (last updated 21 April 2017). URL: <https://www.riigikantselei.ee/en/good-practice-engagement> (дата звернення: 05.05.2022).

353. Rheingold H. *Smart Mobs. The Next Social Revolution*. Cambridge: Basic Books, 2002. 266 p.
354. Rheingold H. *The Virtual Community: Homesteading on the Electronic Frontier*. Reading: Addison-Wesley, 1993. 447 p.
355. *Rhetoric and Reality: The Internet Challenge for Democracy in Asia* / ed. I. Banerjee. Singapore: Eastern Universities Press, 2003. 325 p.
356. Riga Guidelines on Ethics in the Information Society. 16-17 October 2013. URL: https://zh.unesco.org/sites/default/files/ifap_riga_guidelines_ethics_in_information_society_en.pdf (дата звернення: 21.11.2021).
357. Riigikogu valimise seadus. Vastu võetud 12.06.2002. URL: <https://www.riigiteataja.ee/akt/117112017017> (дата звернення: 20.12.2021).
358. Rojas H., Puig-i-Abril E. Mobilizers Mobilized: Information, Expression, Mobilization and Participation in the Digital Age. *Journal of Computer-Mediated Communication*. 2009. Vol. 14. P. 902–927.
359. Rose G., van Keulen I., Aichholzer G. Formal Agenda-Setting (European Level). *European EDemocracy in Practice* / eds. L. Hennen et al. Springer, 2020. P. 209-236. URL: https://www.researchgate.net/publication/337086969_Formal_Agenda-Setting_European_Level (дата звернення: 05.01.2022).
360. Sæbø Ø., Flak L.S., Sein M.K. Understanding the dynamics in e-Participation Initiatives: Looking through the genre and stakeholder lenses. *Government Information Quarterly*. 2011. Vol. 28. Issue 3. P. 416-425.
361. Sæbø Ø., Rose J., Nyvang T. The role of social networking services in eParticipation. *Electronic Participation*. 2009. P. 46-55.
362. Sæbø Ø., Rose J., Skiftenes F. L. The shape of eParticipation: Characterizing an emerging research area. *Government Information Quarterly*. 2008. Vol. 25(3). P. 400-428.
363. Sanford C., Rose J. Characterizing eParticipation. *International Journal of Information Management*. 2007. Vol. 27(6). P. 406-421.
364. Schaal G. S. E-Democracy. *Zeitgenössische Demokratietheorie. Band 2: Empirische Demokratietheorien* / eds. O. W. Lembcke, C. Ritzi, G. S. Schaal.

Wiesbaden: Springer VS, 2016. S. 279–305.

365. Scharpf F. W. *Regieren in Europa: effektiv und demokratisch?* Frankfurt a. M.: Campus, 1999. 204 s.

366. *Shaping Europe's digital future. 2024 State of the Digital Decade.* URL: http://ec.europa.eu/information_society/eeurope/i2010/index_en.htm (дата звернення: 05.01.2022).

367. Sharp G. *Waging nonviolent struggle: 20th Century Practice And 21st Century Potential.* Boston: Porter Sargent, 2005. 598 p.

368. Shi-Kupfer K., Ohlberg M. *China's Digital Rise: Challenges for Europe. MERICS papers on China.* 2019. № 7. 56 p. URL: https://merics.org/sites/default/files/2020-05/MPOC_No.7_ChinasDigitalRise_web_final_1.pdf (дата звернення: 11.11.2024).

369. Shkabatur J. *Cities @ crossroads: digital technology and local democracy in America. Brooklyn law review.* 2011. Vol. 76. № 4. P. 1413-1485. URL: <https://ssrn.com/abstract=1781484> (дата звернення: 05.01.2022).

370. Slade D., Hobbs A. *Trends in Political Participation. POSTnote.* 2015. Number 498. 7 p. URL: <https://researchbriefings.files.parliament.uk/documents/POST-PN-0498/POST-PN-0498.pdf> (дата звернення: 11.11.2024).

371. Smith S. *Main benefits of eParticipation developments in the EU. European eParticipation study, Deliverable,* 2008.

372. *Sobre la infraestructura tecnológica y otros elementos de la Administración Electrónica: Real Decreto 203/2021.* URL: <https://www.boe.es/buscar/act.php?id=BOE-A-2021-5032/> (дата звернення: 29.03.2021).

373. Solvak M., Vassil K. *E-voting in Estonia: technological diffusion and other developments over ten years (2005 – 2015).* Tartu, Estonia: Johan Skytte Institute of Political Studies, University of Tartu, 2016. 162 p.

374. Steibel F., Estevez E. *Designing web 2.0 tools for online public consultation. Impact of Information Society Research in the Global South,* 2015. P. 243–263.

375. Stjórnarskrá lýðveldisins Íslands. 17.06.1944. URL:

<https://www.althingi.is/lagas/nuna/1944033.html> (дата звернення: 05.02.2022).

376. Strategy for a Digital Public Service. *Digital.gov.nz*: website. URL: <https://www.digital.govt.nz/digital-government/strategy/> (дата звернення: 11.07.2023).

377. Street J. Politics & technology. London: MacMillan, 1992. 216 p.; Winner L. Do artifacts have politics? *Daedalus*. 1980. Vol. 109. № 1: Modern technology: Problem or opportunity? P. 121–136.

378. Successionsordningen (SO): 26.09.1810. URL: <https://lagen.nu/1810:0926> (дата звернення: 03.12.2024).

379. Summers-Effler E. The Micro Potential for Social Change: Emotion, Consciousness, and Social Movement Formation. *Sociological Theory*. 2003. Vol. 20. № 1. P. 41-60. URL: <https://doi.org/10.1111/1467-9558.00150> (дата звернення: 11.11.2024).

380. Sunstein C. R. Republic.com 2.0. Princeton: Princeton University Press, 2007. 272 p.

381. Suomen perustuslaki 11.06.1999/731. URL: <https://www.finlex.fi/fi/laki/ajantasa/1999/19990731/> (дата звернення: 04.02.2022).

382. Suomi: verkkosivuilla. URL: <https://www.suomi.fi/etusivu/> (дата звернення: 04.02.2022).

383. Takeuchi H. Democratic Institutions, Political Participation, and Authoritarian Rule in China (August 25, 2012). URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2136356 (дата звернення: 11.11.2024).

384. Tallinn Declaration on eGovernment at the ministerial meeting during Estonian Presidency of the Council of the EU on 6 October 2017. URL: <https://ec.europa.eu/newsroom/dae/redirection/document/47559> (дата звернення: 25.04.2021).

385. Tambouris E., Liotas N., Tarabanis K. A Framework for Assessing eParticipation Projects and Tools. *40th Annual Hawaii International Conference on System Sciences (HICSS'07)*. 03-06 January 2007. Waikoloa, HI: IEEE, 2007. URL: <https://ieeexplore.ieee.org/document/4076551>.

386. Tambouris E., Macintosh A., Coleman S., Wimmer M., Vedel T., Westholm H., Lippa B., Dalakiouridou E., Parisopoulos K., Rose J. Introducing eParticipation. University of Macedonia, 2007.

387. Taylor P., Preece J. Determining and measuring success sociability and usability in online communities: determining and measuring success. *Behaviour and Information Technology*. 2010. Vol. 20(5). P. 37–41.

388. Telemediengesetz (TMG). Ausfertigungsdatum: 26.02.2007. URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/ttdsg/TTDSG.pdf> (дата звернення: 29.03.2021).

389. The 13th Five-Year Plan for Economic and Social Development of the People's Republic of China (2016–2020). URL: <https://en.ndrc.gov.cn/policies/202105/P020210527785800103339.pdf> (дата звернення: 11.11.2024).

390. The AI Act (Regulation (EU) 2024/1689). URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32024R1689> (дата звернення: 20.11.2024).

391. The Outline of the 14th Five-Year Plan for Economic and Social Development (2021–2025) and Long-Range Objectives through the Year 2035 of the People's Republic of China. URL: <https://en.ndrc.gov.cn/policies/202203/P020220315511326748336.pdf> (дата звернення: 11.11.2024).

392. The principle of public access to official documents. *Government Offices of Sweden*. URL: <https://www.government.se/how-sweden-is-governed/the-principle-of-public-access-to-official-documents/> (дата звернення: 11.05.2021)

393. The promotion, protection and enjoyment of human rights on the Internet: resolution adopted by the Human Rights Council on 27 June 2016. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/845728#record-files-collapse-header> (дата звернення 12.05.2020).

394. The promotion, protection and enjoyment of human rights on the Internet: resolution adopted by the Human Rights Council on 13 July 2021. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/3937534?v=pdf> (дата звернення: 11.11.2024).

395. Theocharis Y., de Moor J., van Deth J. W. Digitally networked participation and lifestyle politics as new modes of political participation. *Policy and*

Internet. 2019. Vol.13. P. 30–53.

396. Toffler A. *Third Wave*. New York: Bantam Books, 1981. 537 p.

397. Torcal M., Maldonado G. Revisiting the dark side of political deliberation the effects of media and political discussion on political interest. *Public Opinion Quarterly*. 2014. Vol. 78(3). P. 679–706.

398. Transforming our world: the 2030 agenda for sustainable development: Helping governments and stakeholders make the SDGs a reality. (2020, September). URL: <https://sustainabledevelopment.un.org/sdgs> (дата звернення: 18.08.2024).

399. Transparency and Open Government: Memorandum for the Heads of Executive Departments and Agencies, 74 Fed. Reg. 4685 (Jan. 21, 2009).

400. Treaty of Waitangi. URL: <https://teara.govt.nz/en/te-tiriti-o-waitangi-the-treaty-of-waitangi/print/> (дата звернення: 04.12.2024).

401. Tryckfrihetsförordningen (TF): 04.05.1949. URL: https://www.riksdagen.se/sv/dokument-och-lagar/dokument/svensk-forfattningssamling/tryckfrihetsforordning-1949105_sfs-1949-105/ (дата звернення: 03.12.2024).

402. UN E-government Survey 2018. New York: United Nations, 2018. 270 p. URL: https://publicadministration.un.org/egovkb/Portals/egovkb/Documents/un/2018-Survey/E-Government%20Survey%202018_FINAL%20for%20web.pdf. (дата звернення: 01.03.2020)

403. United Nations Economic and Social Council Draft Ministerial Declaration on Development and international cooperation in the XXI century: the role of IT in the context of a knowledge-based global economy, E/2000/L.9. URL: <https://www.un.org/esa/documents/ecosoc/docs/2000/e2000-19.pdf> (дата звернення: 21.11.2021).

404. United Nations E-Government Survey 2008. From e-government to connected governance. New York: United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Division for Public Administration and Development Management, UN Publishing Section. 2008. 225 p. URL: <https://publicadministration.un.org/egovkb/en-us/Reports/UN-E-Government-Survey-2008> (дата звернення: 11.11.2024).

405. United Nations E-government Survey 2020: Digital Government in the Decade of Action for Sustainable Development / Department of Economic and Social Affairs. New York, 2020. 323 p. URL: <https://publicadministration.un.org/egovkb/en-us/Reports/UN-E-Government-Survey-2020> (дата звернення: 11.11.2024).

406. United Nations E-government Survey 2022: The Future of Digital Government. New York: UN, 2022. 187 p. URL: <https://publicadministration.un.org/egovkb/en-us/reports/un-e-government-survey-2022> (дата звернення: 11.11.2024).

407. Vaalit: website.URL: <https://vaalit.fi/etusivu/> (дата звернення: 04.02.2022).

408. Van Aaken K. Digital Democracy in Belgium and the Netherlands. A Socio-Legal Analysis of Citizenlab.be and Consultatie.nl. 2017. 29 p. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2932962 (дата звернення 23.05.2021).

409. Van Deth J. W. A Conceptual Map of Political Participation. *Acta Politica*. 2014. Vol. 49. P. 349–367.

410. Van Deth J. W. Studying Political Participation: Towards a Theory of Everything? *Paper presented at the Joint Sessions of Workshops of the European Consortium for Political Research*. Grenoble, France, 2001. April 6–11. URL: https://www.researchgate.net/publication/258239977_Studying_Political_Participation_Towards_a_Theory_of_Everything (дата звернення: 11.11.2024).

411. Van Dijk J. Digital democracy: Vision and reality. *Public administration in the information age: Revisited* /eds. I. Snellen, M. Thaens, W. van de Donk. Amsterdam: IOS-Press, 2012. P. 49–61. URL: https://www.utwente.nl/en/bms/vandijk/research/itv/itv_plaatje/Digital%20Democracy-%20Vision%20and%20Reality.pdf (дата звернення 05.01.2022).

412. Van Dijk J. The network society, social aspects of new media. London: Sage, 1999. 272 p.

413. Vancouver.ca: web-portal. URL: <https://vancouver.ca/your-government/citizen-involvement.aspx> (дата звернення: 05.02.2022).

414. Vedel T. The idea of electronic democracy: Origins, visions and

questions. *Parliamentary Affairs*. 2006. Vol. 59(2). P. 226–235.

415. Verba S., Nie N. *Participation in America: Political Democracy and Social Equality*. New York: Harper & Row, 1972. 452 p.

416. VerifiedVoting: web-portal. URL: <https://verifiedvoting.org> (дата звернення: 30.05.2021).

417. Voitsikhovskiy A., Bakumov O., Ustymenko O., Syroid T. The right of access to the Internet as fundamental human right given the development of global information society. *The Law, State and Telecommunications Review*. 2021. Vol. 13. № 1 P. 1-19.

418. Von Behr I., Reding A., Edwards C., Gribbon L. *Radicalisation in the digital era. The use of the internet in 15 cases of terrorism and extremism*. Cambridge: RAND Europe Westbrook Centre. 2013. 76 p.

419. Wang J. *E-government of China: Performance, problems and prospects*. 2008. URL: <http://unpan1.un.org/intradoc/groups/public/documents/UN/UNPAN031352.pdf> (дата звернення: 11.11.2024).

420. Wanyama E. *Digital Democracy in Africa: What has the Law Got to Do With It?* CIPESA. April 14, 2023. URL: <https://cipesa.org/2023/04/digital-democracy-in-africa-what-has-the-law-got-to-do-with-it/> (дата звернення: 11.11.2024).

421. Warf B. Asian Geographies of E-Government. *Eurasian Geography and Economics*. 2014. Vol. 55(1). P. 94–110. URL: <https://doi.org/10.1080/15387216.2014.941375> (дата звернення: 11.11.2024).

422. Warf B. *e-Government in Asia: Origins, Politics, Impacts, Geographies*. Cambridge: Chandos Publishing, 2017. 120 p.

423. We the people: website. URL: <https://petitions.obamawhitehouse.archives.gov/> (дата звернення: 30.05.2021).

424. Weiksner G. M., Gastil J., Nabatchi T., Leighninger M. Advancing the theory and practice of deliberative civic engagement. *Democracy in motion: Evaluating the practice and impact of deliberative civic engagement* / T. Nabatchi, J. Gastil, M. Leighninger, G. M. Weiksner (Eds.). Oxford/New York: Oxford University Press, 2012. P. 1–16.

425. Wet open overheid (Woo): 01.04.2023. URL: <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/wet-open-overheid-woo/> (дата звернення: 03.10.2023).

426. Wet van 10 mei 2023 tot wijziging van de Algemene wet bestuursrecht in verband met de herziening van afdeling 2.3 van die wet (Wet modernisering elektronisch bestuurlijk verkeer). URL: https://www.eerstekamer.nl/behandeling/20230607/publicatie_wet/document3/f=/vm3pcozrduz8.pdf (дата звернення: 11.11.2024).

427. Wet van 29 april 2004, houdende aanvulling van de Algemene wet bestuursrecht met regels over verkeer langs elektronische weg tussen burgers en bestuursorganen en daarmee verband houdende aanpassing van enige andere wetgeving (Wet elektronisch bestuurlijk verkeer). URL: https://www.eerstekamer.nl/behandeling/20040525/publicatie_wet_2/document3/f=/w28483st.pdf (дата звернення: 11.11.2024).

428. Wimmer M.A. Ontology for an e-participation virtual resource centre. ICEGOV, Macau, 2007. P. 89-98.

429. World e-government leaders based on E-Government Development Index (EGDI) in 2024(index rating). *Statista*. URL: <https://www.statista.com/statistics/421580/egdi-e-government-development-index-ranking/> (дата звернення: 31.01.2022).

430. Wrzus C., Hänel M., Wagner J., Neyer F. J. Social Network Changes and Life Events Across the Life Span: A Meta-Analysis. *Psychological Bulletin*. Advance online publication. May 28, 2012. URL: <https://doi.org/10.1037/a0028601> (дата звернення: 11.11.2024).

431. Yang K., Xu X. E-government in Mainland China. *Public Administration in East Asia* / ed. by E. Berman. New York: Routledge, 2017. P. 115-151.

432. Your City Your Say: website. URL: <https://yoursay.brisbane.qld.gov.au/register> (дата звернення: 05.02.2022).

433. YOUкраїна. Згуртованість та громадянська активність під час війни: Звіт соціального дослідження: 29 березня – 11 квітня 2023. URL:

https://youkraina.com.ua/files/Factum_Group_YOU%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B0_%D0%A1%D0%BF%D0%B5%D1%86.%D0%B2%D0%B8%D0%BF%D1%83%D1%81%D0%BA_%D0%93%D1%80%D0%BE%D0%BC%D0%B0%D0%B4%D1%8F%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0%20%D0%B0%D0%BA%D1%82%D0%B8%D0%B2%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C.pdf (дата звернення: 11.11.2024).

434. Yttrandefrihetsgrundlagen (YGL): 14.11.1991. URL: https://www.riksdagen.se/sv/dokument-och-lagar/dokument/svensk-forfattningssamling/yttrandefrihetsgrundlag-19911469_sfs-1991-1469/ (дата звернення: 03.12.2024).

435. Zhang X., Lin W. Political Participation in an Unlikely Place: How Individuals Engage in Politics through Social Networking Sites in China. *International Journal of Communications*. 2014. Vol. 8. P. 21–42.

436. Zhu Sh. Participation Pool and Talent Pool—New Elements of Wenling’s Budget Democracy Consultation. *National People’s Congress Studies*. 2011. Vol. 11. P. 18–26.

437. Zuckerman M., DePaulo B.M, Rosenthal R. Verbal and nonverbal communication of deception. *Advances in experimental social psychology*. 1981. Vol. 14. P. 1-57.

438. 2020 年中国电子政务行业市场现状及发展前景分析 未来市场投资规模有望突破 5000 亿. Qianzhan Industry Institute. 2020 Status and Development Potential of China E-government. Report. URL: <https://bg.qianzhan.com/report/detail/300/200806-20302393.html> (дата звернення: 11.11.2024).

439. 개인정보보호법) [Про захист персональної інформації: Закон Республіки Корея від 14.03.2023 р. № 19234]. URL: <https://www.law.go.kr/%EB%B2%95%EB%A0%B9/%EA%B0%9C%EC%9D%B8%EC%A0%95%EB%B3%B4%EB%B3%B4%ED%98%B8%EB%B2%95> (дата звернення: 30.10.2023).

440. 대한민국헌법 [Конституція Республіки Корея від 29.10.1987]. URL: <https://www.law.go.kr/lSEfInfoP.do?lsiSeq=61603#0000/> (дата звернення

31.01.2022).

441. 전자문서 및 전자거래 기본법 [Основний закон про електронні документи та електронні транзакції: Закон Республіки Корея від 19.10.2021 № 18478]. URL: <https://www.law.go.kr/%EB%B2%95%EB%A0%B9/%EC%A0%84%EC%9E%90%EB%AC%B8%EC%84%9C%EB%B0%8F%EC%A0%84%EC%9E%90%EA%B1%B0%EB%9E%98%EA%B8%B0%EB%B3%B8%EB%B2%95> (дата звернення: 30.10.2023).

442. 전자정부법 대한민국 [Про електронний уряд: Закон Республіки Корея від 15.11.2022 р. № 19030]. URL: <https://www.law.go.kr/%EB%B2%95%EB%A0%B9/%EC%A0%84%EC%9E%90%EC%A0%95%EB%B6%80%EB%B2%95> (дата звернення: 30.10.2023).

443. 정보통신망 이용촉진 및 정보보호 등에 관한 법률 [Про сприяння використанню інформаційно-комунікаційних мереж і захисту інформації: Закон Республіки Корея від 03.01.2023 р. № 19154]. URL: <https://www.law.go.kr/%EB%B2%95%EB%A0%B9/%EC%A0%95%EB%B3%B4%ED%86%B5%EC%8B%A0%EB%A7%9D%EC%9D%B4%EC%9A%A9%EC%B4%89%EC%A7%84%EB%B0%8F%EC%A0%95%EB%B3%B4%EB%B3%B4%ED%98%B8%EB%93%B1%EC%97%90%EA%B4%80%ED%95%9C%EB%B2%95%EB%A5%A0> (дата звернення: 30.10.2023).

444. 当前公众对人机交互的体验与期待. People Think Tank. 2019. Public experience and expectation on human-computer interaction. Report. URL: <http://www.rmlt.com.cn/2019/0430/545789.shtml> (дата звернення: 11.11.2024).

445. 第 50 次《中国互联网络发展状况统计报告》发布. *The 50th CNNIC Statistical Report on China's Internet Development*. URL: https://www.gov.cn/xinwen/2022-09/01/content_5707695.htm (дата звернення: 11.11.2024).

ДОДАТКИ

Додаток 1

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:***Наукові публікації, у яких відображено основні результати дисертації:***

1. Афоніна О. В. Реалізація політичних прав громадян через онлайнові (електронні консультації). *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2018. № 3 (Спецвипуск). С. 220–223. URL: <https://visnik.dduvs.edu.ua/index.php/visnyk/issue/view/40/12>.

2. Afonina O. V. Constitutional and legal forms of political activity of citizens implemented with the help of information and communication technology: concepts, tasks and functions. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2022. № 4. С. 84–88. URL: <https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2022/11/17-1.pdf>.

3. Афоніна О. В. Класифікація конституційно-правових форм політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: «Право». 2022. Вип. 72. Ч. 1. С. 217–222. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2023/01/38.pdf>.

4. Афоніна О. В. Розвиток законодавства про конституційно-правові форми політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій: досвід України. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Серія: «Право». 2023. № 35. С. 52–67. URL: <https://periodicals.karazin.ua/law/article/view/21868>.

5. Афоніна О. В. Штучний інтелект як чинник впливу на розвиток електронної демократії: законодавчий досвід ЄС та України *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Серія: «Право». 2024. Вип. 38. С. 54–62. URL: <https://periodicals.karazin.ua/law/article/view/24653>.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Афоніна О. В. Конституційно-правові форми політичної активності громадян, що реалізуються з допомогою інформаційно-комунікаційних

технологій: до постановки проблеми. *Сучасний вимір прав людини: конституційний контекст (XI Тодиківські читання)*: зб. матеріалів учасн. Міжнар. наук. конф. (м. Харків, 26–27 жовт. 2018 р.). Харків, 2018. С. 27–28. URL: <https://tchytannya.org.ua/wp-content/uploads/todyka/digest/digest-11.pdf>.

2. Афоніна О. В. «Hate speech» та реалізація політичних прав громадянами за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій. *Парадигми конституційного права: історія та сучасність (XI Тодиківські читання)*: зб. матеріалів учасн. Міжнар. наук. конф. (м. Харків, 1–2 лист. 2019 р.). Харків, 2021. С. 105–107. URL: <https://tchytannya.org.ua/wp-content/uploads/todyka/digest/digest-12.pdf>.

3. Afonina O. V. About the principles of legal forms of realization of political activity of citizens with the use of ICT. *Problèmes et perspectives d'introduction de la recherche scientifique innovante: Recueil de rapports scientifiques de la Conférence scientifique et pratique internationale* (Bruxelles, 29 novembre 2019). Numéro 6. P. 62–64. URL: <https://ojs.ukrlogos.in.ua/index.php/conferences/issue/view/2019.11.29/2019.29.11.v6>.

4. Афоніна О. В. Досвід місцевого самоврядування країн Європейського Союзу в запровадженні інструментів електронної участі громадян. *Регіональна політика ЄС: концепції, напрями, значення для України*: зб. матеріалів учасн. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 23 квіт. 2021 р.). Харків, 2021. С.115–118. URL: https://law.karazin.ua/resources/doks2021/nauka/repositary/Konferentsiia_23-04-2021_Zbirka_tez.pdf.

5. Афоніна О. В. Щодо нормативно-правового врегулювання конституційно-правових форм політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій. *Становлення та розвиток місцевого самоврядування в Україні*: зб. матеріалів учасн. X Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Хмельницький, 7 груд. 2021 р.). Хмельницький: Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, 2021. С. 14–16. URL: <https://univer.km.ua/sites/default/files/%D0%9D%D0%B0%D1%83%D0%BA%D0%>

BE%D0%B2%D0%B0%20%D0%B4%D1%96%D1%8F%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C/%D0%A5%20%D0%92%D1%81%D0%B5%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0%20%D0%BD%D0%B0%D1%83%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%BE-%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%BA%D1%82%D0%B8%D1%87%D0%BD%D0%B0%20%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%84%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%BD%D1%86%D1%96%D1%8F%20%D0%A1%D1%82%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F%20%D1%82%D0%B0%20%D1%80%D0%BE%D0%B7%D0%B2%D0%B8%D1%82%D0%BE%D0%BA%20%D0%BC%D1%96%D1%81%D1%86%D0%B5%D0%B2%D0%BE%D0%B3%D0%BE%20%D1%81%D0%B0%D0%BC%D0%BE%D0%B2%D1%80%D1%8F%D0%B4%D1%83%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F%20%D0%B2%20%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%96%2007.12.2021.pdf.

6. Афоніна О. В. Міжнародно-правові стандарти регулювання форм політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій. *Муниципальна реформа в контексті євроінтеграції України: позиція влади, науковців, профспілок та громадськості*: зб. матеріалів учасн. Міжнар. наук. конф. (м. Київ, 10 груд. 2021 р.) Київ, 2021. С. 289–295. URL: https://www.socosvita.kiev.ua/sites/default/files/Materials_V_Conference_Dec_10_2021_0.pdf.

7. Афоніна О. В. Основні напрями розвитку електронної демократії задля забезпечення прав і свобод громадян України. *Децентралізація публічної влади в Україні: здобутки, проблеми та перспективи*: зб. матеріалів учасн. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 17 черв. 2022 р.). Львів, 2022. С. 284–289. URL: <https://constitutionalist.com.ua/wp-content/uploads/2022/08/ZBIRNYK-international-konfer.-Lviv-2022.pdf>.

8. Афоніна О. В. Цифрова особистість як необхідний елемент функціонування електронної демократії. *Конституційне право ЄС в аспекті*

євроінтеграції України: зб. матеріалів учасн. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 21 квіт. 2023 р.). Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2023. С. 144–147.
URL: https://law.karazin.ua/resources/doks2021/nauka/repozitary/Konferentsiia_21-04-2023_Zbirka_tez.pdf.

9. Афоніна О. В. Щодо досвіду Європейського Союзу в підході до законодавчого регулювання штучного інтелекту як чинника впливу на розвиток електронної демократії. *Права людини в правовій системі ЄС*: зб. матеріалів учасн. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 26 квіт. 2024 р.). ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2024. С. 11–14.
URL: https://law.karazin.ua/resources/doks2021/nauka/repozitary/Konferentsiia_26-04-2024_Zbirka_tez.pdf.

Наукові праці, які додатково відображають наукові результати дисертації:

1. Afonina O. V. Influence of electronic participation on sustainable governance of country. *Grail of science*. 2021. № 9. P. 136–139.
URL: <https://ojs.ukrlgos.in.ua/index.php/grail-of-science/issue/view/22.10.2021/614>.

ПОКРОКОВА ФОРМА OPEN FORMS ДЛЯ ЗВ'ЯЗКУ З МУНІЦИПАЛІТЕТОМ МІСТА ГААГА (НІДЕРЛАНДИ)¹

Den Haag

Contactformulier Helpdesk Geldzaken

Uw gegevens

Voortgang

- ✓ Startpagina
- Uw gegevens
- Uw vraag
- Overzicht

— Persoonsgegevens —

Voornaam

Voorvoegsel(s) (niet verplicht)

Achternaam

— Contactgegevens —

E-mailadres

U krijgt op dit e-mailadres een ontvangstbevestiging van het contactformulier.

[Vorige pagina](#)

[Pagina afdrukken](#) [Terug naar boven](#)

Privacybeleid [Beheer cookies](#)

¹ Дані отримано з: Hulpgids Wmebv: e-formulieren en notificeren Een toelichting, praktijkvoorbeelden en een generiek voorbeeldformulier. Juli 2024. P. 45. URL: https://vng.nl/sites/default/files/2024-07/wmebv_hulpgids_e-formulieren_en_notificeren_juli_2024.pdf (дата звернення: 11.11.2024).

ЕЛЕКТРОННА ФОРМА ДЛЯ ПОДАННЯ СКАРГИ НА САЙТІ МУНІЦИПАЛІТЕТУ МІСТА УТРЕХТ (НІДЕРЛАНДИ)²

The screenshot shows the online complaint form for the Municipality of Utrecht. The page is titled "Huren woning, klacht doorgeven" (Renting a house, complaint). The form is in Dutch and includes a search bar, a navigation menu, and a progress bar. The main content area contains a question: "Huur u de woning van een woningcorporatie?*" (Do you rent the house from a housing corporation?). The user has selected "Ja" (Yes). Below this, there is a section for "Melding bij woningcorporatie" (Report to housing corporation) with a text box and a "Tussendoor opslaan" (Save) button. The progress bar shows the current step is "De melding" (The report).

Gemeente Utrecht

Wonen en leven | Zorg en onderwijs | Werk en inkomen | Ondernemen | Bestuur en organisatie

Home > Online loket

Huren woning, klacht doorgeven

De woning

Huurt u de woning van een woningcorporatie?*

Ja
 Nee
 Weet ik niet

Melding bij woningcorporatie
 U geeft aan dat de woning van een woningcorporatie is. U doet uw melding bij uw eigen woningcorporatie. Sluit het formulier.

Vorige | Tussendoor opslaan | Volgende

Afbreken

> Wat vindt u van deze pagina? | Naar boven ^

Gemeente Utrecht

Telefoon: **14 030**
 > Hoe werkt 14030?
 > Meer contactinformatie

Adres: Stadskantoor
 Stadsplateau 1
 3521AZ Utrecht

² Дані отримано з: Hulpgids Wmebv: e-formulieren en notificeren Een toelichting, praktijkvoorbeelden en een generiek voorbeeldformulier. Juli 2024. P. 44. URL: https://vng.nl/sites/default/files/2024-07/wmebv_hulpgids_e-formulieren_en_notificeren_juli_2024.pdf (дата звернення: 11.11.2024).

**РОЗПОДІЛ ВІДПОВІДЕЙ НА ЗАПИТАННЯ:
«У яких громадсько-політичних онлайн-заходах
Ви особисто брали участь упродовж останніх 12 місяців?,
N = 513³»**

³ Дані отримано з: Фостер Л., Гетман Ю. Громадсько-політична активність: трансформаційні виклики в умовах війни. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2024. № 2. С. 5–24. URL: <https://doi.org/10.15407/sociology2024.02.5> (дата звернення: 11.11.2024).

ПРОЄКТ ЗАКОНУ УКРАЇНИ «ПРО ЕЛЕКТРОННУ ДЕМОКРАТІЮ» (загальна структура та зміст основних розділів)

Розділ 1. Загальні положення: визначення та термінологія, пов'язана з електронною демократією. Мета та принципи закону. Сфера застосування та суб'єкти, яких стосується закон.

Розділ II. Основні принципи електронної демократії: принципи доступності, відкритості, транспарентності, конфіденційності та інші ключові принципи.

Розділ III. Інструменти електронної демократії: опис основних інструментів електронної демократії: електронне голосування, електронні петиції, електронні публічні консультації тощо.

Розділ IV. Технічні та технологічні вимоги до інструментів електронної демократії: встановлення стандартів безпеки, автентифікації, захисту даних, інтероперабельності та інші технічні вимоги до платформ електронної демократії.

Розділ V. Захист персональних даних та конфіденційності: вимоги до обробки та зберігання персональних даних, їх захисту та конфіденційності.

Розділ VI. Процедури електронної демократії: порядок проведення електронного голосування, подання електронних петицій та інші процедурні питання.

Розділ VII. Роль та відповідальність суб'єктів електронної демократії: обов'язки та відповідальність державних органів, провайдерів послуг та користувачів.

Розділ VIII. Нагляд і контроль у сфері електронної демократії: механізми нагляду, контролю та звітності, а також санкції за порушення Закону.

Розділ IX. Підтримка та розвиток електронної демократії: заходи з підтримки та стимулювання розвитку електронної демократії, включаючи фінансування, освіту, дослідження та ініціативи.

Розділ X. Прикінцеві та перехідні положення: положення про введення в дію закону, перехідні періоди, механізми реалізації та ін.

Онлайн сервіс створення та перевірки кваліфікованого та удосконаленого електронного підпису

ПРОТОКОЛ
створення та перевірки кваліфікованого та удосконаленого електронного підпису

Дата та час: 08:11:39 24.02.2025

Назва файлу з підписом: Афоніна_Дисертація.docx.asice
Розмір файлу з підписом: 753.0 КБ

Перевірені файли:
Назва файлу без підпису: Афоніна_Дисертація.docx
Розмір файлу без підпису: 757.8 КБ

Результат перевірки підпису: Підпис створено та перевірено успішно. Цілісність даних підтверджено

Підписувач: АФОНІНА ОЛЬГА ВОЛОДИМИРІВНА
П.І.Б.: АФОНІНА ОЛЬГА ВОЛОДИМИРІВНА
Країна: Україна
РНОКПП: 3435001801
Організація (установа): ФІЗИЧНА ОСОБА
Час підпису (підтверджено кваліфікованою позначкою часу для підпису від Надавача): 09:11:38
24.02.2025
Сертифікат виданий: КНЕДП АЦСК АТ КБ "ПРИВАТБАНК"
Серійний номер: 5E984D526F82F38F04000000E6AA7A01561B5605
Алгоритм підпису: ДСТУ 4145
Тип підпису: Удосконалений
Тип контейнера: Підпис та дані в архіві (розширений) (ASiC-E)
Формат підпису: З повними даними для перевірки (XAdES-B-LT)
Сертифікат: Кваліфікований

Версія від: 2025.02.05 13:00